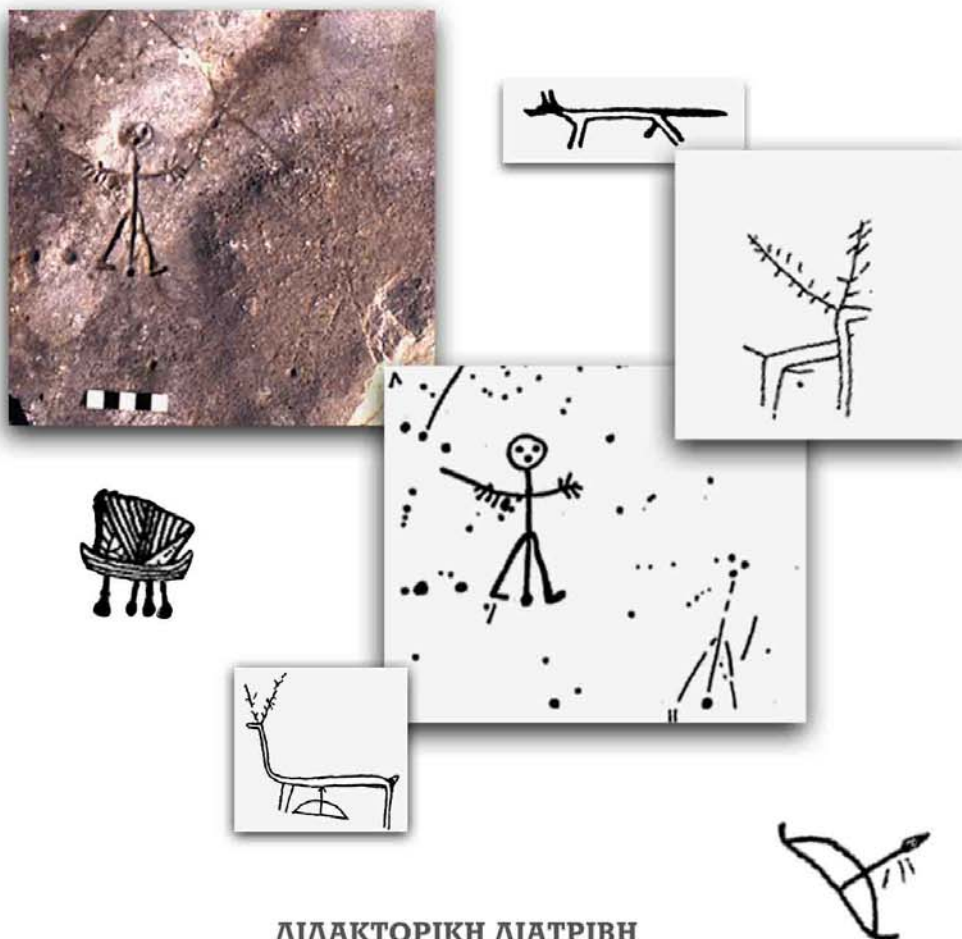

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΛΑΖΑΡΟΣ Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΣΤΗ Β.ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Ι

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΛΑΖΑΡΟΣ Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΣΤΗ Β.ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Ι
(Κείμενα, εικόνες)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

Συμβουλευτική επιτροπή καθηγητών : Γεώρ. Χουρμουζιάδης (επιβλέπων)
Στ. Ανδρέου
Κων. Κωτσάκης

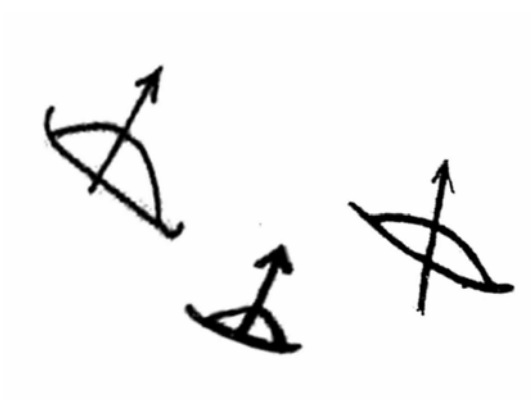
Εγκρίθηκε στις 09 – 11 – 2000. (Γεν. Συν. Ειδ. Συν. 71 / 09-11-2000).

Η έγκριση της διδακτορικής επιτροπής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι το τμήμα αποδέχεται τις γνώμες του συγγραφέα.

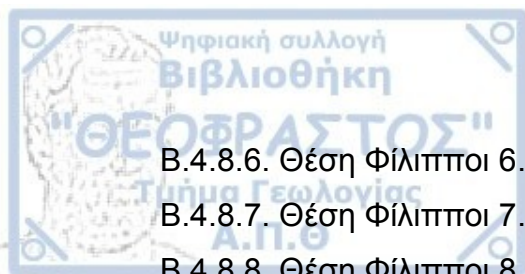
Στους “δασκάλους” μου.

Στην οικογένειά μου

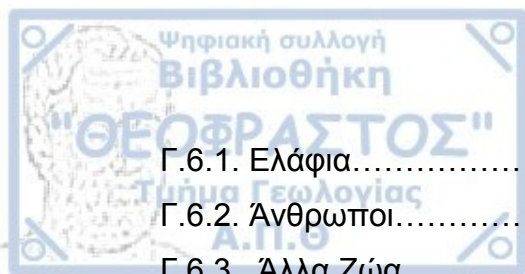

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α : ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	7
A.1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	7
A. 2. ΕΙΣΑΓΩΓΗ - A. 2.1. Ορισμοί.....	11
A.2.2. Περιοχές με βραχογραφήματα.....	13
A.2.3. Τεχνικές δημιουργίας βραχογραφημάτων.	13
A.2.3.1. Με χάραξη.....	14
A.2.3.2. Με σκάλισμα – λάξευση.....	15
A.2.3.3. Με κρούση.....	15
A.2.4. Θεματολογία.....	16
A.2.5. Επικρατούσα άποψη του λαού για τα βραχογραφήματα.....	17
A.2.6. Τα βραχοανάγλυφα (βραχικά ανάγλυφα - reliefs rupestres).....	17
A.2.7. Σκοπός της παρούσας διατριβής.....	18
A.3 Η ΜΕΧΡΙ ΤΩΡΑ ΕΡΕΥΝΑ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.....	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β. Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ.....	46
B.1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ.....	46
B.2. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ – ΓΕΩΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	48
B.3. ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ ΒΟΡ. ΕΛΛΑΔΑΣ.....	53
B.4. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΩΝ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ	58
B.4.1. Θέση Κρυονέρι 1.....	58
B.4.2. Θέση Κρυονέρι 2.....	59
B.4.3. Θέση Κρυονέρι 3.....	61
B.4.4. Θέση Κρυονέρι 4.....	61
B.4.5. Θέση Ζυγός 1.....	66
B.4.6. Θέσεις Ζυγός 2-5.....	67
B.4.7. Θέσεις Φίλιπποι – Κρυονέρι (ΦΚ) 1- 4.....	70
B.4.8. Θέσεις Φίλιπποι 1- 6	73
B.4.8.1. Θέση Φίλιπποι 1.....	73
B.4.8.2. Θέση Φίλιπποι 2.....	76
B.4.8.3. Θέση Φίλιπποι 3.....	77
B.4.8.4. Θέση Φίλιπποι 4.....	81
B.4.8.5. Θέση Φίλιπποι 5.....	84

B.4.8.6. Θέση Φίλιπποι 6.....	86
B.4.8.7. Θέση Φίλιπποι 7.....	94
B.4.8.8. Θέση Φίλιπποι 8.....	98
B.4.8.9. Θέση Φίλιπποι 9.....	99
B.4.8.10. Θέση Φίλιπποι 10.....	100
B.4.8.11. Φερτό κομμάτι Φιλίππων.....	101
B.4.9.1. Θέση Κρηνίδες 1.....	104
B.4.9.2. Θέση Κρηνίδες 2.....	108
B.4.10. Θέσεις βραχογραφημάτων ποταμού – φαραγγιού Αγγίτη.....	112
B.4.10.1. Θέση Συμβολή 1.....	112
B.4.10.2. θέση Αλιστράτη 1.....	117
B.4.10.3. θέση Αλιστράτη 2.....	118
B.4.10.4. Θέση Κρηνίδα.....	123
B.4.11. Θέση Πανόραμα Δράμας.....	129
B.4.12. Θέσεις (Παλιού) Χορτοκοπίου Παγγαίου.....	133
B.4.12.1. Θέση Π.Χορτοκόπι 1.	133
B.4.12.2. Θέση Π. Χορτοκόπι 2.....	135
B.4.12.3. Θέση Π. Χορτοκόπι 3.....	136
B.4.12.4. Θέση Π. Χορτοκόπι 4.....	136
B.4.12.5. Θέση Π. Χορτοκόπι 5.....	136
B.4.12.6. Θέση Π. Χορτοκόπι 6.....	138
B.4.13. Θέσεις βραχογραφημάτων περιοχής «Γραμμένης Πέτρας» - Φωλιάς Συμβόλου όρους.	145
B.4.13.1.Θέση Φωλιά 1.....	146
B.4.13.2.Θέση Φωλιά 2.....	148
B.4.14. Θέση λαξευμένου λινού χερσονήσου Στρατονίκης.....	155
B.4.15. Θέσεις βραχογραφημάτων περ.Λουτρακίου Αριδαίας Ν. Πέλλας...157	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ. Η ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ.....	161
Γ.1. Προετοιμασία επιφανειών στην ύπαιθρο.....	161
Γ.2. Φωτογράφιση.....	161
Γ.3. Αντιγραφή ή αποτύπωση	163
Γ.4. Σχεδίαση στο γραφείο.....	163
Γ.5. Ψηφιοποίηση των σχεδίων.....	164
Γ.6. Θεματική ταξινόμηση - Παρατηρήσεις.	167

Γ.6.1. Ελάφια.....	167.....ταξινομ.....	174
Γ.6.2. Ανθρωποι.....	168.....ταξινομ.....	176
Γ.6.3. Άλλα Ζώα.....	168.....ταξινομ.....	179
Γ.6.4. Ιππείς – κυνηγοί – πολεμιστές.....	169.....ταξινομ.....	190
Γ.6.5. Εργαλεία – άροτρα.....	171.....ταξινομ.....	196
Γ.6.6. Τόξα – δόρατα.....	172.....ταξινομ.....	200
Γ.6.7. Πλοιάρια.....	172.....ταξινομ.....	204
Γ.6.8. Ιδεογράμματα- Ανεξήγητα- Αφηρημένα.....	172... ταξινομ.....	205
Γ.6.9. Εσώγλυφα.....	173.....ταξινομ.....	209
Γ.6.10. Επίκρουστα – Επιδερμικά.....	173.....ταξινομ.....	216
Γ.6.11. Γραφήματα των ταξινομημένων συνόλων.....		217
Γ.6.12. Άλλα αρχαία βραχογραφήματα.....		218
Γ.6.13. Βραχογραφήματα Αγίου Όρους.....		221
Γ.6.14. Σύγχρονα βραχογραφήματα.....		225
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ.....		227
Δ.1. Σχετική ηλικία – παλαιότητα.....		227
Δ.2. Απόλυτη χρονολόγηση.....		230
Δ.3. Παράμετροι χρονολόγησης.....		230
Δ.4. Προτάσεις χρονολόγησης των βραχογραφημάτων της Β. Ελλάδας...231		
Δ.5. ΚΥΡΙΑΡΧΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ.....		235
ΚΕΦΑΛΑΙΟ. Ε . ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....		236
Βιβλιογραφία.....		240
Περίληψη.....		249
Summary.....		250

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α : ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.

Α.1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Εδώ έχει ζωγραφισμένα ανθρωπάκια», ήταν η χαρακτηριστική φράση του αείμνηστου Μιχάλη Κοσμίδη, κατοίκου του Κρυονερίου Καβάλας, γνώστη της περιοχής, σε μια έρευνα για εντοπισμό αρχαίων μεταλλείων και σπηλαίων σε λόφο του χωριού του. Εκείνη η στιγμή ήταν η αρχή της γνωριμίας μου με τα βραχογραφήματα. Πέρασαν σχεδόν είκοσι χρόνια από τότε (Μάρτιος 1981). Η παρούσα διατριβή είναι το αποτέλεσμα αυτής της μακρόχρονης ενασχόλησης.

Μιας ενασχόλησης που προβιβάστηκε σε συστηματική, υπομονετική και σχολαστική έρευνα και μελέτη από την άνοιξη του 1994. Ήταν τότε που, ο καταξιωμένος Καθηγητής της Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης κ. Γεώρ. Χουρμουζιάδης, από τους θεμελιωτές των αντιλήψεων της Νέας Αρχαιολογίας στη χώρα μας, εισηγήθηκε στον Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης της Φιλοσοφικής σχολής και μου ανατέθηκε η εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής με θέμα **«Προϊστορικά βραχογραφήματα στη Βορ. Ελλάδα»**. Ένα θέμα που μάλλον είναι το πρώτο που δόθηκε με σχετικό περιεχόμενο στη χώρα μας.

Κυριολεκτικά γοητευμένος και άλλοτε προβληματισμένος εντόπισα εκατοντάδες υπαίθριες ασβεστολιθικές (μαρμαρίνες) επιφάνειες με βραχογραφήματα και λίγες σε σπήλαια σε ολόκληρη την Β. Ελλάδα. Πολλές από αυτές τις επιφάνειες τις αντέγραψα και τις φωτογράφισα λεπτομερώς στην ύπαιθρο και αντίστοιχα τις σχεδίασα και τις αποτύπωσα στο γραφείο. Έτσι συγκεντρώθηκε ένας αριθμός χιλιάδων παραστάσεων από βραχογραφήματα με ποικίλη θεματολογία και μεγάλη πυκνότητα νοημάτων. Το όλο θέμα ομολογουμένως είναι τεράστιο και δύσκολο. Η δημιουργία παραστάσεων πάνω στην πέτρα από τον άνθρωπο είναι ένα διαχρονικό

χαρακτηριστικό, από την προϊστορική εποχή μέχρι και σήμερα. Γιατί τα χάραξε; Γιατί τα σχεδίασε; Πώς έγιναν; Ποιο μήνυμα ήθελε να αφήσει ο ανώνυμος παλιός καλλιτέχνης; Ποια χρονική περίοδο; Γιατί σ' αυτή τη συγκεκριμένη θέση; Είναι από τα πρώτα ερωτήματα που δημιουργούνται. Μια από τις πρώτες απαντήσεις είναι ότι η απεικόνισή τους από τον παλιό άνθρωπο ικανοποιούσε κάποια ανάγκη του. Ποια όμως; Μήπως αυτήν της επικοινωνίας; Πολλές είναι οι ερωτήσεις και τα αινίγματα που συχνά με απογοήτευαν.

Τα ολοένα και περισσότερα στοιχεία που εντόπιζα στην ύπαιθρο, αλλά και στην ελληνική και ξένη κυρίως βιβλιογραφία, ακόμα και στο διαδίκτυο (internet) μου δημιουργούσαν την πεποίθηση ότι το πρόβλημα για την χρονολόγηση και ερμηνεία των βραχογραφημάτων γινόταν πολυπλοκότερο. Ας μη θεωρηθεί «ύβρις» αλλά το «εν οίδα ότι ουδέν οίδα» του Σωκράτη συχνά στροβίλιζε στο νου μου.

Οι συζητήσεις μου με τον επιβλέποντα καθηγητή (κ. Γ. Χουρμουζιάδη) μου προσέθεταν κουράγιο και δύναμη, μου άνοιγαν δρόμους, με ενέπνεαν και πλούτιζαν την φαντασία μου. Δυσκολεύτηκα να αφομοιώσω την άποψη του ότι οι θεωρίες δημιουργούνται για να ανατρέπονται από τα νέα δεδομένα, γιατί έτσι προχωράει η επιστήμη.

Συχνά μου έρχεται στο νου το ρομαντικό ρητορικό ξέσπασμα του μεγάλου δασκάλου της αρχαιολογίας Γ. Μπακαλάκη το 1986 στο συνέδριο προς τιμήν του Δ. Λαζαρίδη στο αρχαιολογικό μουσείο Καβάλας «... Δεν υπάρχει ο χρόνος, σημασία έχει ο τόπος όχι ο χρόνος...». Εγώ λοιπόν ασχολήθηκα πολύ με τον τόπο, ή με τους τόπους των βραχογραφημάτων και όχι με τον χρόνο δημιουργίας τους, γεγονός που είναι ένα πρόβλημα όπως τα τόσα άλλα της προϊστορίας. Υιοθέτησα εύκολα την θέση των G.Clark και S. Piggott (1980) ότι η προϊστορική τέχνη έχει μεγαλύτερη αξία από τα επιτεύγματα των λαών της ιστορικής αρχαιότητας.

Ένα από τα συμπεράσματά μου είναι ότι τα βραχογραφήματα αποτελούν “εργαλεία σκέψης” των ανθρώπων του παρελθόντος. Σήμερα λοιπόν με τα σύγχρονα εργαλεία σκέψης των σύγχρονων ανθρώπων, που είναι οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές αποθηκεύω, καταχωρώ, επεξεργάζομαι τις γραμμικές παραστάσεις, τα σχέδια, τις φωτογραφίες- slides, τα κείμενα και

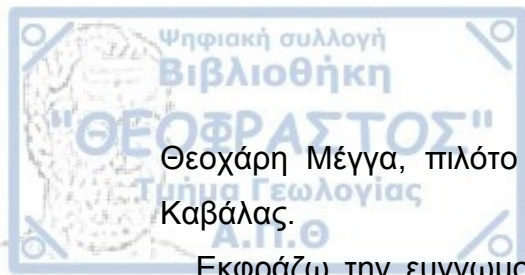
αποδελτιώνω τα θέματα από τις αλληλοκαλυπτόμενες εμφανίσεις τους πάνω στις επιφάνειες.

Αισθάνομαι την ανάγκη να απευθύνω ειλικρινείς ευχαριστίες στους αρχαιολόγους καθηγητές της συμβουλευτικής επιτροπής κ.κ. Γεωρ. Χουρμουζιάδη (επιβλέποντα), Στυλ. Ανδρέου και Κων. Κωτσάκη που στήριξαν την παρούσα διατριβή μου.

Ευχαριστίες επίσης απευθύνονται στον καθηγητή του τομέα ορυκτολογίας – πετρολογίας - κοιτασματολογίας του Γεωλογικού τμήματος του Α.Π.Θ. κ. Μιχ.. Βαβελίδη για τις εποικοδομητικές συζητήσεις και επισκέψεις σε θέσεις βραχογραφημάτων και μεταλλείων. Επίσης στην προϊσταμένη της ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Χ. Κουκούλη, γιατί με εισήγησή της, μου χορηγήθηκε άδεια από τον Υπουργό Πολιτισμού, για έρευνα των βραχογραφημάτων στην περιοχή της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ το έτος 1995, μετά την ομόφωνη γνωμοδοτική πράξη (34/3-10-95) του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου. Ακόμη ευχαριστίες απευθύνω στον «εκ Σερβίων ορμώμενο» ομότιμο καθηγητή του Α.Π.Θ. κ. Χρήστο Φουντούλη, που λεπτομερώς μου μετάφρασε από τη βουλγαρική γλώσσα τις ανακοινώσεις του βούλγαρου ερευνητή V. Mikov (1929) καθώς για τις συμβουλές του να ολοκληρώσω την παρούσα διατριβή. Επειδή, όπως τόνιζε, η έρευνα και τα νέα στοιχεία δεν τελειώνουν ποτέ, αλλά μπορούν σίγουρα (τα νέα δεδομένα) να συμπεριληφθούν σε μια επόμενη εργασία.

Θερμές ευχαριστίες απευθύνω στον σπηλαιολογικό κ. Ιωαν. Ιωάννου για τις πιεστικές προτροπές του να ασχοληθώ με το θέμα των βραχογραφημάτων από το 1981 και για τις επισκέψεις του σε θέσεις βραχογραφημάτων της έρευνάς μου, καθώς επίσης στον κ. Ηρακλή Γαβρά από την Δράμα, τον κ. Δημήτρη Μπασδάνη από το Κρυονέρι, τον Αλεξ. Κλιτσιώτη από το Χαλκικό και τον κ. Χρ. Χαραλαμπίδη από τις Κορυφές Καβάλας τους κ.κ. Ιωαν. Ελεμένογλου και Κων. Πούλια από τους Φιλίππους, τους κ.κ. Κων. Ατακτίδη και Κων. Ορφανίδη από την Καβάλα τον κ. Κ. Κουλτουρά από την Αλυστράτη, και τον κ. Ευριπ. Μπαλτάκη από το Λουτράκι Αριδαίας, που μου υπέδειξαν πρόθυμα υπαίθριες θέσεις βραχογραφημάτων.

Για τη συγκλονιστική εμπειρία του να βρεθώ κατ' επανάληψη από αέρος πάνω από τις θέσεις των βραχογραφημάτων της Αν. Μακεδονίας και να "τραβήξω" μοναδικές αεροφωτογραφίες, ευχαριστώ τον ιστοριοδίφη ιερέα π.

Θεοχάρη Μέγγα, πιλότο του τετραθέσιου αεροπλάνου από το Πολύστιλο Καβάλας.

Εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στον συνταξιούχο του ΙΚΑ πατέρα μου, που σχεδόν ανελλιπώς με συντρέφευε, με ενθουσιασμό και γρηγοράδα εφήβου στις πολύωρες, και πολυήμερες κάποιες φορές, αναζητήσεις μου στα βουνά. Χωρίς την παρουσία του ο αριθμός των βραχογραφημάτων που εντόπισα, σχεδίασα και φωτογράφησα και τελικά καταχώρησα θα ήταν κατά πολύ μικρότερος.

Θα ήταν παράλειψη αν δεν εξέφραζα ευχαριστίες στον επαγγελματία φωτογράφο της Κοζάνης κ. Παν. Καπλάνογλου ο οποίος μου δίδαξε το πρόγραμμα επεξεργασίας εικόνων (Photoshop 5,5) με το οποίο το τεράστιο σύνολο των στοιχείων της διατριβής μου «τιθασεύτηκε», καταχωρήθηκε, αποδελτιώθηκε, ταξινομήθηκε και έγινε ευπαρουσίαστο.

Τέλος εκφράζω τις ευχαριστίες μου στη σύζυγό μου για την ηθική συμπαράσταση και την κατανόηση που έδειξε σ' όλη την διάρκεια της εξαετούς εκπόνησης της παρούσης διατριβής.

Αισθάνομαι επίσης την ανάγκη να ζητήσω συγγνώμη από την κόρη και το γιο μου, που σ' αυτές τις ευαίσθητες ηλικίες τους, 15 και 11 ετών αντίστοιχα σήμερα, συχνά ήμουν μακριά τους, είτε λόγω των υπαίθριων ερευνών, είτε εργαζόμενος κλεισμένος στο προσωπικό γραφείο, στερώντας τους την παρουσία του πατέρα τους και όχι μόνο.

Μάρτιος 2000

Λάζαρος. Ι. Χατζηλαζαρίδης

Α. 2. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. 2.1. Ορισμοί.

Η λέξη (το) **"βραχογράφημα"** είναι σύνθετη¹. Ετυμολογικά αποτελείται από τις λέξεις βράχος και γράφημα. Επομένως βραχογράφημα θα σήμαινε γραφτό ή γραμμένο θέμα σε βράχο. Στην παρούσα εργασία η λέξη «βραχογράφημα» δεν σημαίνει αποκλειστικά γράμματα ή σύμβολα σε βράχο, αλλά διευρυμένα περισσότερο σημαίνει εικόνα - παράσταση (ή σχέδιο) πάνω σε βράχο και με αυτή την έννοια προτείνεται η χρήση της. Με την πρόταση αυτή στην ουσία διευρύνεται η έννοια της ρίζας «γραφή» του δεύτερου συνθετικού «γράφημα» της λέξης «βραχογράφημα». Η «γραφή», στα συγκεκριμένα φιλολογικά της πλαίσια, είναι το γραμματικό και συντακτικό σύστημα που χρησιμοποιώντας σύμβολα και γράμματα αποτυπώνει το λόγο.

Η λέξη (η) **"βραχογραφία"** επίσης είναι σύνθετη. Προτείνεται να χρησιμοποιείται με την έννοια της ζωγραφικής ή της χαρακτηριστικής τεχνικής (ενέργεια) πάνω στο βράχο (μέσον).

¹ Στο «Λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας». Του **Μπαμπινιώτη, Γ.** Αθήνα: (1998). Αναφέρονται οι παρακάτω έννοιες:

ακιδογράφημα (το) / ακιδογραφήμ-ατος, -ατα, άτων/ ΑΡΧΑΙΟΛ.
η πρόχειρη επιγραφή που χαράχθηκε με αιχμηρό εργαλείο σε μνημείο.

βραχογραφία (η) / βραχογραφιών/ εικόνα ζωγραφισμένη ή χαραγμένη σε βράχο (συνήθ. στα εσωτερικά τοιχώματα σπηλαίων): οι περίφημες των ~ σπηλαίων Αλταμίρα στη Β. Ισπανία.

ιδεόγραμμα (το) /ιδεογράμμ –ατος, /-ατα, άτων/ (σε σύστημα γραφής) σημείο ή σύμβολο, που αντιπροσωπεύει μια έννοια και όχι μία συλλαβή ή ένα φθόγγο.

Αποτέλεσμα της βραχογραφίας είναι το βραχογράφημα. Δηλαδή βραχογραφία, είναι «το κατασκευάζει» βραχογραφήματα. Συχνά η λέξη βραχογραφία συγχέεται εννοιολογικά με τη λέξη βραχογράφημα.

Ανάλογα προτείνεται η λέξη (η) **"ακιδογραφία"** να δηλώνει γράψιμο ή χάραξη (ενέργεια) με ακίδα (μέσον) πάνω σε βράχο ή μάρμαρο ή οποιαδήποτε σχετική επιφάνεια.

Η λέξη (το) **"ακιδογράφημα"** προτείνεται να σημαίνει σύμβολο, σχέδιο ή παράσταση που χαράχθηκε με αιχμηρό εργαλείο (ακίδα) πάνω σε βράχο ή μάρμαρο ή οποιαδήποτε σχετική επιφάνεια. Αντίστοιχα με την έννοια βραχογραφία, η έννοια ακιδογραφία (ενέργεια), είναι «το κατασκευάζει» ακιδογραφήματα (αποτελέσματα).

Τα ακιδογραφήματα είναι ένα υποσύνολο των βραχογραφημάτων. Συνεπώς η έννοια βραχογραφήματα εμπεριέχει την έννοια ακιδογραφήματα.

Μέσα στις έννοιες ακιδογραφήματα - βραχογραφήματα εμπεριέχεται και η έννοια **"πικτογράμματα"**² που συναντάται κυρίως στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

Τα βραχογραφήματα, δηλαδή οι παραστάσεις και τα σύμβολα σε επιφάνειες βράχων, μπορεί να είναι ζωγραφισμένα με φυσικά χρώματα, ή μπορεί να είναι χαραγμένα, ή σκαλισμένα, ακόμη δημιουργημένα με σημάδια που προήλθαν από κρούση της επιφάνειας με σκληρό ή και αιχμηρό αντικείμενο, ή ακόμη να δημιουργούνται από ένα μικρό ή μεγάλο σύνολο από κατασκευασμένες μικρές κοιλότητες ή λακουβίτσες.

Τα βραχογραφήματα βρίσκονται σε επιφάνειες στα τοιχώματα των σπηλαίων, είτε σε υπαίθριες επιφάνειες προστατευμένες κάτω από φυσικά στέγαστρα (βραχοσκεπές), είτε ακόμη σε εντελώς υπαίθριες, μαρμάρινες κυρίως, αλλά και

² Στο «Λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας». Του **Μπαμπινιώτη, Γ.** Αθήνα: (1998).

Αναφέρονται οι παρακάτω έννοιες:

πικτόγραμμα (το) /πικτογράμ-ατος. -ατα,-άτων/ σχέδιο ή απλοποιημένη εικονογραφική παράσταση, που απεικονίζει με συμβολικό τρόπο συγκεκριμένη σημασία, ώστε να μεταβιβάζει μήνυμα, όπως λ.χ. το ιδεόγραμμα.

/ ETYM. Μεταφορά στην Ελληνική ξεν. όρου, πβ. αγγλ. pictogram (νόθο σύνθ.) <picto- (λατ. pictus «ποικίλος, στικτός», μτχ του p. ringo «ζωγραφίζω, γράφω») + gram (<αρχ. γράμμα)/

πικτογραφία (η) / πικτογραφιών/ η χρήση πικτογραμμάτων ως προστάδιο τής γραφής.

γνευσιοσχιστολιθικές επιφάνειες. Στην περίπτωση των υπαίθριων επιφανειών βρίσκουμε, προφανώς, μόνο χαραγμένα ή σκαλισμένα ή δημιουργημένα με κρούση σχέδια.

A.2.2. Περιοχές με βραχογραφήματα.

Σχεδόν σ' όλα τα μήκη και πλάτη της γης, σ' όλα τα κράτη υπάρχουν εντοπισμένα βραχογραφήματα. Ιδιαίτερα γνωστά είναι τα αντίστοιχα της Νοτιοδυτικής Γαλλίας, Βορ. Ισπανίας, Ιταλίας, Σκανδιναβίας, Β. Αφρικής (Σαχάρας), Τανζανίας, Βουλγαρίας, Τουρκίας, Σιβηρίας, Αυστραλίας.

Βέβαια η τεχνοτροπία και η θεματολογία τους στην κάθε περιοχή είναι διαφορετική και φυσικά διαφέρουν κατά πολύ οι χρονικές περίοδοι δημιουργίας τους. Ούτε μπορεί να γίνουν απόλυτες συγκρίσεις μεταξύ βραχογραφημάτων που βρίσκονται σε μακρινά μέρη, ή διαφορετικές ηπείρους. Όμως παρά ταύτα υπάρχουν κάποιες ομοιότητες. Η πρωτόγονη τέχνη ακολουθεί ίδιους κανόνες.

Στη χώρα μας αρχίσαμε να βρίσκουμε βραχογραφήματα τα τελευταία 35 χρόνια. Οι σχετικές δημοσιεύσεις είναι πολύ λίγες και αυτές όχι πάντα από ειδικούς.

Στην Ελλάδα βρέθηκαν παραστάσεις στη Νάξο, σε θέσεις γύρω από το Παγγαίο, στη Ρούσσα και στο Γονικό Έβρου, στα Πετρωτά Μαρώνειας, στην Κρήτη (Ασφέντου), στη Μάνη, στην Εύβοια, στη Μήλο, στην Κέρο, στα Γιούρα στις οροσειρές Λεκάνης και Συμβόλου της Καβάλας, στα χωριά Κρυονέρι, Ζυγός, Φίλιπποι Καβάλας, στη Συμβολή και Αλιστράτη Σερρών ιδιαίτερα κατά μήκος του ποταμού Αγγίτη (Κρηνίδα), στα ορεινά του Ν. Δράμας, στην περιοχή Λουτρών Αριδαίας, στην περιοχή της λίμνης Χειμαδίτιδας στη Φλώρινα, στη Χαλκιδική (Παναγιά, Στρατονίκη), στο Άγιο Όρος κ.ά. Είναι βέβαιο ότι υπάρχουν πολύ περισσότερα βραχογραφήματα που όμως δεν εντοπίστηκαν ακόμη. Υπάρχουν ανεξακρίβωτες πληροφορίες για πολλές θέσεις με βραχογραφήματα σε διάφορες περιοχές, που αναμένουν επιβεβαίωση.

A.2.3. Τεχνικές δημιουργίας βραχογραφημάτων.

Στη χώρα μας δεν βρέθηκαν βραχογραφήματα ζωγραφισμένα με χρώματα μέσα σε σπήλαια. Τέτοια πρωτοβρέθηκαν στη Νοτιοδυτική Γαλλία, στη Βορ. Ισπανία κ.ά. Τα χρώματα που χρησιμοποιούσαν οι «πρωτόγονοι» καλλιτέχνες ήταν φυσικά. Χρησιμοποιούσαν το κάρβουνο για το μαύρο, διάφορες ώχρες (οξειδία –υδροξειδία

σιδήρου) ή οξειδία χαλκού, για το κόκκινο, το καφέ, το κίτρινο, καθώς επίσης και αργιλλοεδάφη.

Τα βραχογραφήματα που βρίσκουμε στην χώρα μας στις εισόδους μικρών σπηλαίων και κυρίως στην ύπαιθρο σε οριζόντιες η ελαφρώς κεκλιμένες επιφάνειες δημιουργήθηκαν με τρεις κυρίως τρόπους:

- α) με χάραξη
- β) με σκάλισμα (λάξευση) και
- γ) με κρούση της βραχώδους επιφάνειας.

Κατά θέσεις παρατηρούνται και συνδυασμοί των παραπάνω τεχνοτροπιών.

A.2.3.1. Με χάραξη. Τα χαραγμένα βραχογραφήματα έχουν δημιουργηθεί με λεπτό και αιχμηρό αντικείμενο, σκληρότερο, προφανώς, από τον βράχο που χαράσσεται (μάρμαρο). Το αντικείμενο αυτό θα μπορούσε να ήταν από οψιανό (Εικ. 1), χαλαζία ή κερατόλιθο. Ο κερατόλιθος (ιζηματογενούς προέλευσης) είναι της ίδιας

Εικ. 1. Ένα εργαλείο από οψιανό, όπως το εικονιζόμενο ή χαλαζία (σκληρότητα Mosh 7), θα μπορούσε να χαράξει την μικρότερης σκληρότητας επιδερμίδα του μαρμάρου (Mosh 4-5).

χημικής σύστασης με τον οψιανό (ηφαιστιογενούς προέλευσης) και της ίδιας σκληρότητας (Moch 7). Οι χαραγές που δημιουργούν ένα σχέδιο, άλλοτε είναι αμυδρές ή επιπόλαιες και διακρίνονται δύσκολα, και άλλοτε είναι έντονες με βάθος έως δύο χιλιοστά του μέτρου (Εικ. 2). Το εύρος της χαραγής είναι από δέκατα του

Εικ. 2. Έντονες και επιπόλαιες χαραγές (από τη θέση Φίλιπποι 6).

χιλιοστού μέχρι τρία ή τέσσερα χιλιοστά του μέτρου. Συχνά οι παραστάσεις έχουν στα άκρα τους μικρές κοιλότητες, που δημιουργήθηκαν με περιστροφή του αιχμηρού αντικείμενου. Οι διαδοχικές κοιλότητες λειτουργούν σαν οδηγός. Ενοποιούνται με χάραξη και έτσι δημιουργείται ευκολότερα το περίγραμμα της εικόνας που επιθυμούσε ο καλλιτέχνης- δημιουργός.

A.2.3.2. Με σκάλισμα - λάξευση. Τα σκαλισμένα βραχογραφήματα έχουν δημιουργηθεί με σκληρό και οξύληκτο αντικείμενο (καλέμι). Το περίγραμμα μιας εικόνας δημιουργείται από αυλακιές (ή βαθιές χαραγές) από τις οποίες έχει αφαιρεθεί αρκετή μάζα βράχου (Εικ. 3). Το βάθος και το εύρος μιας αυλακιάς φθάνει το ένα ή και τα δύο εκατοστά του μέτρου. Δίδεται η εντύπωση εσώγλυφης παράστασης.

Εικ. 3. Εσώγλυφη παράσταση που προέκυψε με αφαίρεση αρκετής μάζας του πετρώματος. (Θέση Ζυγός 5).

A.2.3.3. Με κρούση. Έχουν δημιουργηθεί από κρούση της επιφάνειας του βράχου με μυτερό, ομοειδές με το βράχο, αντικείμενο ή και με σκληρότερο από το βράχο αντικείμενο. Τα σημάδια από τις κρούσεις είτε εφάπτόμενα με τις περιφέρειές τους, είτε βρισκόμενα διαδοχικά το ένα δίπλα στο άλλο χωρίς να εφάπτονται, δημιουργούν το περίγραμμα της παράστασης του δημιουργού - καλλιτέχνη (Εικ.4). Στην τελευταία περίπτωση είναι δυνατό και το εσωτερικό της παράστασης που ορίζεται από το περίγραμμά της να είναι γεμάτο με πυκνά σημάδια από κρούσεις του βράχου (ολόκρουστη εικόνα). Τα σημάδια από τις κρούσεις είναι δυνατό να είναι επιδερμικά στην επιφάνεια, ή αν έχουν προέλθει από αδρό και σκληρό μέσο να έχουν βάθος μερικά χιλιοστά του μέτρου.

Είναι προφανές ότι υλικά όπως το ξύλο ή το κόκαλο ως «μαλακά» υλικά, ή υποπολλαπλάσια σκληρότερα από την πέτρα (μάρμαρο σκληρότητα 5 Moch) δεν μπορούν να δημιουργήσουν σημάδια επάνω της με κρούση ή χάραξη.

Εικ.4. Παράσταση δημιουργημένη με κρούση της επιδερμίδας του βράχου (Νάξος, φωτ. Ιωάννου).

Οι διαστάσεις των βραχογραφημάτων είναι ποικίλες. Ξεκινούν από χιλιοστά του μέτρου και φθάνουν μέχρι τα πολλά μέτρα. Στη χώρα μας δεν εντοπίστηκε ακόμα παράσταση με συγκεκριμένο θέμα με διαστάσεις μεγαλύτερες του ενός μέτρου. Εξαιρεση αποτελεί το ακιδογράφημα στη λίμνη Χειμαδίτιδα³ του Ν. Φλώρινας.

A.2.4. Θεματολογία.

Τα θέματα των βραχογραφιών είναι ελάφια, αλεπούδες, άλογα, σκυλιά και άλλα ζώα, τόξα, βέλη, ακόντια, ήλιοι, καβαλάρηδες, τοξότες, άλλοι πολεμιστές ή κυνηγοί πάνω στις ράχες των ζώων τους. Ακόμη παριστάνονται βάρκες με ανθρώπους, με ζώα, βάρκες με πανιά, άνθρωποι που χορεύουν ή που ασχολούνται με τη γεωργία, την κτηνοτροφία το κυνήγι. Επίσης παριστάνονται περίεργες σπείρες ελισσόμενες και πολυάριθμες μικρές και μεγάλες κοιλότητες διασκορπισμένες τυχαία ή οργανωμένες σε συγκεκριμένα σύνολα πάνω στις επιφάνειες των βράχων. Σε αρκετές θέσεις είναι συχνή η παρουσία ανερμήνευτων αφηρημένων σχημάτων, που δίνουν την εντύπωση άσκοπης και αμήχανης χάραξης και θυμίζουν τις απλοϊκές γραμμές μικρού παιδιού. Βέβαια δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί πάντοτε τι παριστάνει η κάθε παράσταση, ούτε να προσδιοριστεί και να ενταχθεί σε κάποιο συγκεκριμένο είδος το ζώο που απεικονίζεται. Αυτό συμβαίνει πολύ περισσότερο όταν η επιφάνεια έχει φθαρεί από τις διαβρώσεις της πολυκαιρίας. Σε μερικές όμως παραστάσεις η οικονομία των χαραγμάτων είναι υποβλητική. Είναι

³ (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ 1995)

αξιοθαύμαστο το πως με λίγες μόνο γραμμές ο παλιός εκείνος καλλιτέχνης δίνει ζωή κίνηση και έκφραση στις εικόνες του.

Δεν είναι εύκολο για όλους να εντοπίζουν χαραγμένες παραστάσεις που υπάρχουν στην ύπαιθρο. Ένας όμως εξασκημένος παρατηρητής μπορεί να τις διακρίνει και να συμπεράνει μηνύματα που έρχονται από το παρελθόν.

A.2.5. Επικρατούσα άποψη του λαού για τα βραχογραφήματα

Στη χώρα μας δυστυχώς ο λαός μας έχει πάνω στο θέμα των βραχογραφημάτων μεγάλη άγνοια. Υπάρχουν πάρα πολλοί που πιστεύουν, ότι τα βραχογραφήματα είναι ενδείξεις κρυμμένων θησαυρών. Έτσι εξ αιτίας αυτής της διαδεδομένης λαϊκής αντίληψης, καταστρέφονται από τους κυνηγούς θησαυρών οι επιφάνειες με τα βραχογραφήματα γιατί πιστεύουν ότι κάτω ή περιφερειακά από αυτές θα βρούνε θησαυρό. Άλλες φορές μπορεί να καταστρέφονται τα ίδια τα βραχογραφήματα, από θησαυροκυνηγούς κυρίως με κρούση, επειδή σκέφτονται να μην αφήσουν τη δυνατότητα σε άλλους θησαυροκυνηγούς να πάρουν πληροφορίες από τα βραχογραφήματα για να βρουν τον θησαυρό, που εκείνοι δεν μπόρεσαν να βρουν. Στη πραγματικότητα όμως καταστρέφουν ένα μέρος του θησαυρού της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

A.2.6. Τα βραχοανάγλυφα (βραχικά ανάγλυφα - reliefs rupestres)

Τα βραχοανάγλυφα αρκετοί τα κατατάσσουν στην κατηγορία των βραχογραφημάτων. Τα βραχοανάγλυφα όμως αποτελούν, σαν έργα τέχνης, από μόνα τους μια ιδιαίτερη κατηγορία μνημείων του ανθρώπινου πολιτισμού με τα δικά τους χαρακτηριστικά (Εικ.5).

Εικ.5. Βραχοανάγλυφη απεικόνιση από τον αρχαιολογικό χώρο των Φιλίππων.

Το κυριότερο ίσως διαχωριστικό χαρακτηριστικό είναι ότι αυτά είναι στην ουσία γλυπτική τέχνη και όχι χαρακτική ή ζωγραφική όπως τα βραχογραφήματα. Σαφώς όμως τα βραχογραφήματα και τα βραχοανάγλυφα είναι δύο υποσύνολα ενός μεγαλύτερου συνόλου, στο οποίο θα ταίριαζε η γενικότερη ονομασία "τέχνη των βράχων" (rock art). Ο αγγλικός όρος "rock art" σίγουρα είναι πολύ γενικός. Ειδικότεροι αγγλικοί όροι που αρμόζουν για τα βραχογραφήματα της διατριβής αυτής είναι ο "rock engraving" (βραχοχάραγμα - ακιδογράφημα) ή ο όρος "rock carving" (βραχοσμίλευμα). Ο Γαλλικός όρος "reliefs rupestres" σημαίνει βραχοανάγλυφα.

A.2.7. Σκοπός της παρούσας διατριβής.

Ο άνθρωπος ένα αιώνα πριν, δηλαδή μέχρι και τον 19^ο αιώνα, και σ' ολόκληρη την διάρκεια των λίγων σχετικά χιλιετιών της παρουσίας του πάνω στη γη, συγκριτικά με την ηλικία της γης, ήταν ένα ασήμαντο και δευτερεύον στοιχείο της φύσης. Κατά τον τελευταίο αιώνα (20^ο) και ιδιαίτερα στο δεύτερο ήμισυ του, έφυγε από την προηγούμενη θέση του, εξελίχθηκε τόσο ώστε να γίνει απαιτητικός και κυρίαρχος καταναλωτής των γήινων φυσικών πόρων. Μάλιστα απέκτησε τη δύναμη να εξαφανίζει ή να διαμορφώνει τη ζωή, πάνω στον πλανήτη, ακόμη και τη δική του και να μετατρέπει το άμεσο περιβάλλον του, αλλά και ολόκληρα τμήματα της επιφάνειας της γης έτσι, ώστε να υπάρχει ο φόβος απροσδιόριστων και ανεξέλεγκτων εξελίξεων.

Ο άνθρωπος λοιπόν από τις πρώτες χιλιετίες της παρουσίας του πάνω στη γή, από τότε που ο σημερινός απόγονός του τον ονόμασε homo sapiens (ο "έμφρων" άνθρωπος) εξαρτιόταν από τα ζώα που κυνηγούσε και πολύ αργότερα και από την απόδοση των καλλιιεργειών του. Καθώς βρισκόταν στο έλεος της φύσεως, διοχέτευε τις ελπίδες και τους φόβους του σε μαγικές τελετουργίες, και επίσημες γιορτές που, όπως πίστευε, θα τον προφύλαγαν και θα βελτίωναν τη ζωή του. Τα γλυπτά, τα βραχογραφήματα και τα στολίδια που έφτασαν ως σήμερα από τον πρωτόγονο άνθρωπο αποτελούν ένα ογκώδες αρχείο των εικόνων, των έμμονων ιδεών και θριάμβων των πρώιμων ηρωικών σταδίων της ανθρώπινης εξέλιξης. Παρουσιάζουν μέγιστο ενδιαφέρον για τον σύγχρονο άνθρωπο, γιατί σ' αυτά μπορεί να αναγνωρίσει αντικατοπτρισμούς των πιο μύχιων ενστίκτων και παρορμήσεών του. Είναι μνημεία του πολιτισμού του και αποτελούν ένα αναπόσπαστο μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας.

Με την παρούσα διατριβή εντοπίστηκε, αντιγράφηκε, σχεδιάστηκε και φωτογραφήθηκε ένας μεγάλος αριθμός βραχογραφημάτων από τη Βορ Ελλάδα και ταξινομήθηκε θεματολογικά. Επίσης σχεδιάστηκαν τα περιγράμματα των επιφανειών και έγινε λεπτομερής απεικόνιση των βραχογραφημάτων που περιέχονται πάνω σ' αυτές. Παράλληλα παρατίθενται χωροταξικά – τοπογραφικά στοιχεία για τον εντοπισμό στην ύπαιθρο των θέσεων των επιφανειών με τα βραχογραφήματα.

Σκοπός της διατριβής είναι να αποτελέσει ένα πρώτο ερέθισμα, αλλά και μία πηγή πληροφόρησης για μια ουσιαστική γνωριμία με τα ελληνικά βραχογραφήματα. Άλλος σκοπός είναι η προστασία των βραχογραφημάτων, η οποία είναι αλήθεια, έπεται της γνώσης για την ύπαρξή τους και κυρίως της γνώσης για την αξία τους ως μνημεία πολιτιστικά και σημαντικά στοιχεία που συμπληρώνουν το “παζλ” της ιστορίας της συγκεκριμένης περιοχής και όχι μόνο.

Ίσως οι “κυνηγοί θησαυρών” που καταστρέφουν τα βραχογραφήματα πιστεύοντας ότι γύρω από αυτά ή κοντά σ αυτά θα βρούνε θησαυρό, αν γνώριζαν ότι τα βραχογραφήματα είναι στοιχεία πολιτισμικά δεν θα τα κατέστρεφαν εφ όσον θα μάθαιναν ότι δεν πρόκειται να τους δώσουν υλικό θησαυρό.

Σήμερα, που η πληροφορία και η γνώση είναι περισσότερο από ποτέ “πλούτος”, και επειδή μάλλον το μεγαλύτερο σύνολο των βραχογραφημάτων είναι προϊστορικής φάσης, δεν θα πρέπει ο “θησαυρός” αυτός πραγματικά της χώρας μας να είναι άγνωστος. Αντίθετα όταν προχωρήσει η αποκρυπτογράφηση τους και ολοκληρωθούν οι σχετικές ερμηνευτικές προτάσεις το όφελος για την επιστήμη και τον πολιτισμό θα είναι μέγιστο.

Α.3 Η ΜΕΧΡΙ ΤΩΡΑ ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.

Είναι γεγονός ότι οι έρευνες, ή οι εργασίες, ή οι δημοσιεύσεις για βραχογραφήματα της Ελλάδας, είναι λίγες συγκριτικά με άλλες χώρες και αυτές δεν γίνονται πάντα από ειδικούς. Η αρχή των σχετικών δημοσιεύσεων για βραχογραφήματα, ξεκινάει από το 1960 περίπου.

Το έτος **1956** ο συγγραφέας, καθηγητής, **Μ. Γκητάκος** αναφέρεται σε ακιδογραφήματα χαραγμένα σε χριστιανικά μνημεία και κύρια σε τοιχογραφίες¹. Δεν αναφέρεται σε βραχογραφήματα που πραγματεύεται η παρούσα διατριβή. Μια χαρακτηριστική παράγραφος της εργασίας του αναφέρει: : “Αι παραστάσεις διαφόρων ζώων και γενικώς αι σκηναί θήρας, δεν πηγάζουν εξ απλής τινός διακοσμητικής τάσεως, αλλ’ εκ τινων θρησκευτικών δοξασιών και εκ τινων κοσμοθεωρητικών βιώσεων.” Δημοσιεύει 82 παραστάσεις, οι οποίες ταξινομούνται σ ένα σύνολο πτηνών, ζώων και ανθρώπων, ένα σύνολο πλοίων και ένα ποικίλων θεμάτων.

Το έτος **1960** ο αρχαιολόγος **Δημ. Θεοχάρης** στην εργασία του “Ανασκαφαί εν Ιωλκώ”², δημοσιεύει μια φωτογραφία που αναφέρει «Εγχάρακτα (προϊστορικά) σήματα επί λίθου πρωτογεωμετρικού κτίσματος» (Εικ.7). Δεν αναφέρει τίποτε σχετικό με βραχογραφήματα. Όμως για την φωτογραφία αυτή αναφέρει κάποια στοιχεία στην εργασία του “Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας”,(1967), στην υποσημείωσή του 36, (βλπ. παρακάτω).

Το έτος **1962** η **Άννα Πετροχείλου και Γιάννης Ιωάννου** κατά τη διάρκεια σπηλαιολογικών ερευνών στη Νάξο εντοπίζουν δύο «λίθους» με λαξευμένες παραστάσεις στην τοποθεσία κορυφή Μπιτζάνι του λόφου Κορυφή εντοιχισμένες σε ξηρολιθιά στάνης³. Στην ουσία αυτή η δημοσίευση

¹ **ΓΚΗΤΑΚΟΣ, Μ. (1956)** : “Συμβολή εις την μελέτην και ερμηνείαν των ακιδογραφημάτων”. σ. 38, Αθήναι.

² **ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ. Ρ, (1960)**: “Ανασκαφαί εν Ιωλκώ”. Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΠΑΕ). Απόσπασμα έτους 1960, σ. 49-59, πιν. 35-39, Εν Αθήναις 1965.

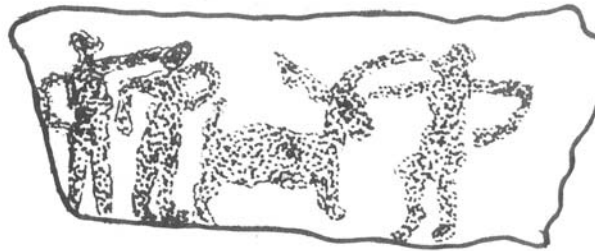
³ **ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ, Α. – ΙΩΑΝΝΟΥ, Ι.(1962)**: “Το σπήλαιον Καλορίτσας Νάξου”, Δελ. Ελ. Σπηλ. Εταιρείας Ιουλ.-Δεκέμβριος 1962, τ. VI, τ. 7-8, σ. 43-48. Αθήναι.

είναι η πρώτη αναφορά σε βραχογραφήματα τέτοια, που διαπραγματεύεται η παρούσα διατριβή.

Ο τοπικός μελετητής Μιχάλης Μπαρδάνης είχε συλλέξει πολλά κινητά βραχογραφήματα που ανακάλυψε και τα μετέφερε στο Μουσείο της Απειράνθου, όπου εκτίθεται η σημαντικότερη συλλογή βραχογραφημάτων

Εικ.6. Παραστάσεις σε ξερολιθιά Νάξου.

Σχ.1. Αντίστοιχη απεικόνιση

(Πετροχείλου – Ιωάννου 1962)

από τα νησιά των Κυκλάδων : Νάξο, Ηρακλειά, Κέρο. Στην πρώτη αυτή δημοσίευση παρουσιάζονται βραχογραφήματα με θέματα : Ελάφια, χορός από τρία άτομα, κοχλίας ή φίδι ή σπείρα, τρεις βοσκοί ή κυνηγοί με κερατοφόρο ζώο (αίγα;).

Το **1963** ο **Ι. Ιωάννου** συγκρίνει και ταυτίζει τα θέματα των βραχογραφημάτων και την τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στη Νάξο με τα αντίστοιχα της Βαλκαμόνικα⁴. Τόσο της Νάξου όσο και της Βαλκαμόνικα έχουν σχεδιαστεί με την τεχνική του χτυπήματος (κρούσης) από σκληρό και αιχμηρό όργανο (άλλη πέτρα ή μεταλλικό αντικείμενο) πάνω σε πέτρα ή βράχο που έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μικρής τρύπας (βαθουλώματος) που η μία δίπλα στην άλλη συμπληρώνουν το θέμα που θέλουν να απεικονίσουν οι άνθρωποι που τα σχεδίασαν. Θέματα : φίδι ή κοχλίας ή σπείρα, τρεις ανθρώπινες φιγούρες, ζώα με κέρατα με βοσκούς ή κυνηγούς και φωτογραφία με δύο ζώα από τις βραχογραφίες της Βαλκαμόνικα της Β. Ιταλίας που είναι παρόμοια με τα ζώα που υπάρχουν στις βραχογραφίες της Νάξο

Επίσης το **1963** ο **Ι. Ιωάννου** παρουσιάζοντας τις σπηλαιολογικές έρευνες των μελών της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας που έγιναν στη Νάξο το

⁴ **ΙΩΑΝΝΟΥ, Ι.**(1963): "Νεολιθικά σκαλίσματα στην Νάξο", περ. Εικόνες, τ.381,8-2-1963, σ.24-25. Αθήναι.

1962, παρουσιάζει και βραχογραφίες από την Βαλκαμόνικα⁵ με θέματα αντίστοιχα αυτών των της Νάξου. Θέματα : ανθρώπινες φιγούρες σε στάση χορού, κύκλος, ελάφια, αίγες, αιχμές δοράτων, άνθρωποι που κρατούν, ακόντια και ασπίδες, άτομα με τα χέρια ανυψωμένα στη στάση της δέησης, άτομο με περικεφαλαία ίσως από φτερά κλπ.

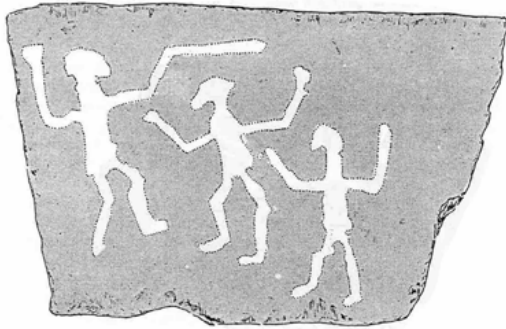
Σε μια ακόμη δημοσίευση στο περιοδικό «Περιηγητική» το 1963 ο Ι. Ιωάννου παρουσιάζει⁶ προϊστορική τέχνη από τη Σαχάρα, την Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία, και Νάξο, με 52 σχέδια και φωτογραφίες.

Το έτος **1966** ο αρχαιολόγος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών **Χρ. Ντούμας** δημοσιεύει⁷ λεπτομερείς περιγραφές και αναλύσεις των βραχογραφημάτων της Νάξου “επίκρουστες παραστάσεις επί πλακών”, που βρίσκονται στο αρχαιολογικό μουσείο της Απειράνθου. Χαρακτηριστικά αναφέρει: « ... Η χρησιμοποιηθείσα μέθοδος δια την απεικόνισιν των περιγραφεισών σκηνών είναι ή δια της επικρούσεως: δι’ οξέος εργαλείου επιφέρονται πολλαπλά κτυπήματα επί της σκοτεινού χρώματος ομαλής επιφανείας του λίθου. Το χρησιμοποιούμενον εργαλείον ηδύνατο να είναι λίθινον, το πιθανώτερον όμως είναι ότι εις τας παραστάσεις της Κορφής τ’ Αρωνιού εχρησιμοποιήθη εργαλείον εκ μετάλλου. Εκ του πλάτους των σημείων κρούσεως, το οποίον μόλις φθάνει τα 2-3 χιλιοστόμετρα, δύναται να υπολογισθή και το πλάτος της αιχμής του εργαλείου...». Σε άλλη παράγραφο του Χ. ΝΤΟΥΜΑ αναφέρεται επίσης χαρακτηριστικά: « Ως θέματα των παραστάσεων έχουν ληφθεί σκηναί εκ του καθημερινού βίου. Η θήρα , η κτηνοτροφία, η ναυσιπλοΐα και το διαμετακομιστικόν εμπόριον είναι αι εικονιζόμεναι ενασχολήσεις των ανθρώπων...». Τα βραχογραφήματα της Νάξου ο Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ χρονικά τα τοποθετεί στην πρώτη περίοδο του χαλκού αν και θεωρεί ότι η ερμηνεία τους είναι προβληματική.

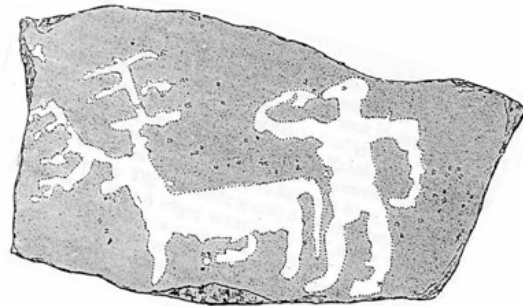
⁵ **ΙΩΑΝΝΟΥ, Ι.,(1963):** “Σπήλαια και πελεκημένες πέτρες στη Νάξο”, περ. Ελλάδα, τ.2, Μάιος 1963, σ.12-15.

⁶ **ΙΩΑΝΝΟΥ, Ι.,(1963):** “Προϊστορική τέχνη σε όλο τον κόσμο”, ανάπτυπο από το περ. Περιηγητική, τ.57, Σεπτέμβριος 1963, σ.36-41.

⁷ **ΝΤΟΥΜΑ, Χ.(1966) :**“Κορφή τ' Αρωνιού, Μικρά ανασκαφική έρευνα εν Νάξω“, Αρχαιολογικό Δελτίο, τ.20 (1965), σ.41-64, πιν.26-41, σχ.1-13. Αθήναι.

Σχ.2

Σχ.3

Σχέδια πλακών Νάξου (Χ. Ντούμας 1966).

Στη μελέτη του Χ. Ντούμα για τις κινητές πλάκες της Νάξου κυρίαρχο απεικονιζόμενο στοιχείο είναι ο άνθρωπος (Σχ.2,3). Είναι ο άνθρωπος που μάλλον κυνηγάει, που χορεύει, είναι ο άνθρωπος με ελάφι, με κερασφόρα ζώα, με βάρκα. Θεματικά οι παραστάσεις αυτές είναι διαφορετικές από τις αντίστοιχες της Νάξου που περιγράφει ο Μ. Μπαρδάνης (παρακάτω), που είναι σπείρες, έλικες, μικρές κοιλότητες σε κυκλική διάταξη ή άλλους σχηματισμούς.

Επίσης το έτος **1966** ο μαθηματικός **Μ. Μπαρδάνης** δημοσιεύει⁸ τα συμπεράσματά του από τις έρευνές του για τα βραχογραφήματα των Κυκλάδων, τα οποία εντόπισε. Όσα από αυτά ήταν σε κινητές πέτρες ή πλάκες μεταφέρθηκαν στο Μουσείο της Απειράνθου Νάξου. Εκεί δημιουργήθηκε μια συλλογή "πετρογραφημάτων", όρο που χρησιμοποιεί ο Μπαρδάνης για τις βραχογραφίες των Κυκλάδων. Ερμηνεύει τα θέματα των περισσότερων βραχογραφημάτων ως προσπάθειες των προϊστορικών Κυκλαδιτών να αποτυπώσουν τις αστρονομικές γνώσεις τους.

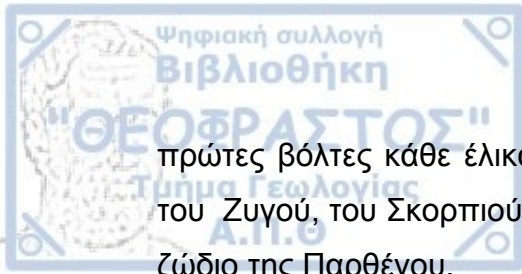
Τα θέματα όπως τα παρουσιάζει και τα ερμηνεύει ο .Μ. Μπαρδάνης (καθηγητής μαθηματικών) είναι:

Έλικας που έχει σχέση με τον ήλιο και την κίνησή του.

Σχέδιο έλλειψης που παριστάνει τον ανατέλλοντα ήλιο.

Δύο μικροί έλικες και ανάμεσά τους έξη κομμάτια (βήματα) από τις τρεις

⁸ **ΜΠΑΡΔΑΝΗ, Μ. (1966)** : "Στοιχεία από τις αστρονομικές γνώσεις των προϊστορικών Κυκλαδιτών", ανάπτυπο από το Δελτίον της Βιβλιοθήκης Ν.Ν. Γλέζου, τ. Β' 1966-67, Δελτίο 7, σ. 71-80. φωτ.13

πρώτες βόλτες κάθε έλικα. Δίπλα στην παράσταση του ήλιου είναι τα ζώδια του Ζυγού, του Σκορπιού ενώ σε άλλη πλάκα ο ήλιος βρίσκεται πάνω από το ζώδιο της Παρθένου.

Ακόμα σε άλλα βραχογραφήματα "αναγνωρίζει" άλλα ζώδια και τον Βόρειο και Νότιο Πόλο. Οι έξη βόλτες της έλικας παριστάνουν τη φαινόμενη ετήσια κίνηση του ήλιου (κάθε τριάδα του αυτού ημισφαιρίου παριστάνει την ίδια κίνηση του ήλιου για μια εποχή. Κάθε βόλτα για ένα ζωδιακό μήνα και την αντίστοιχη μεταβολή της διάρκειας της ημέρας που είναι μια ώρα περίπου). Οι βόλτες της έλικας στην περιοχή του Ζωδιακού περνάνε από τα Ζώδια (κάθε βόλτα από ένα Ζώδιο). Διατυπώνει την άποψη ότι το σχήμα της έλικας οι Κυκλαδίτες το πήραν από τα σαλιγκάρια. Πιστεύει ότι οι Κυκλαδίτες χωρίσανε τα άστρα σε ομάδες και φτιάξανε τους αστερισμούς. Παρομοιάσανε αυτούς με ζώα με τα οποία και εμείς εξακολουθούμε σήμερα να παρομοιάζουμε. Παραστήσανε αυτούς με σύμβολα, από τα οποία προήλθαν τα Φοινικικά. Είχαν μελετήσει την ίδια κίνηση του ήλιου ανάμεσα στους απλανείς. Ξέρανε ότι η Γη είναι μοναχή και μετέωρη στο διάστημα και πιθανότατα ξέρανε ότι είναι σφαιρική. Παριστάνανε με σχέδια αυτά που είχαν στο μυαλό τους. Το βραχογράφημα ή πετρογράφημα το είχαν ως σημάδι προσανατολισμού. Πλήρης η παράσταση του βραχογραφήματος δείχνει τον Ήλιο και την κίνησή του και είναι ένα θαυμάσιο ευρετήριο, χρήσιμο για να βρίσκουνε οι Προϊστορικοί Κυκλαδίτες, κάθε μέρα, την εποχή του έτους, το Ζωδιακό μήνα, τη διάρκεια της ημέρας και της νύχτας και τη διαδοχή όλων αυτών. Αυτό μπορούσε να γίνει (κατά τον Μ. Μπαρδάνη) αρκεί κάποιος από τους χωρικούς να σημείωνε με βέλος στην αντίστοιχη θέση του βραχογραφήματος ποιο ζώδιο είδε να προηγείται του Ηλίου κατά την ανατολή του⁹.

Το έτος **1967** ο αρχαιολόγος **Δημ. Θεοχάρης** δημοσιεύει τη μελέτη του "Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας",

⁹ Σημείωση: Προφανώς ο Μ. Μπαρδάνης είναι γνώστης στοιχείων της αστρονομίας, και τέτοια στοιχεία θεωρεί ότι βρήκε σε κάποια βραχογραφήματα της Νάξου. Για τους μη γνώστες της αστρονομίας φαίνεται απίθανο να προκύπτουν τόσα πολλά συμπεράσματα από μερικές χαραγμένες ή "επίκρουστες" πέτρες, είτε αυτές είναι φερτές ή "ριζιμιές". Ίσως όμως είναι υπερβολικό να θεωρεί ο Μ. Μπαρδάνης ότι οι Κυκλαδίτες προϊστορικοί χωρικοί γνώριζαν την αστρονομία τόσο καλά όσο ο ίδιος ως σύγχρονος μαθηματικός.

Ο Δ. Θεοχάρης (μετέπειτα Καθηγητής αρχαιολογίας του ΑΠΘ) στην μελέτη του αυτή αναφέρεται σε παραστάσεις χαραγμένες σε κινητά πλακίδια¹⁰, που θεωρήθηκε αρχικά ότι βρέθηκαν στο Πήλιο, “το ιερό βουνό του Χείρωνος και των Κενταύρων”. Μετά την παραπάνω δημοσίευση, έγινε γνωστό ότι οι χαραγμένες παραστάσεις των πλακιδίων, που περιέργαψε ο Δ. Θεοχάρης ήταν σύγχρονες (πλαστές). Βρέθηκαν ρινίσματα σιδήρου στις αυλακιές των χαραγμάτων. Σύμφωνα με μαρτυρία του σπηλαιολόγου Ιωαν. Ιωάννου την διαπίστωση αυτή την έκανε ο ίδιος ο Δ. Θεοχάρης, ο οποίος εξέφρασε σε συζήτησή του με τον Ιωάννου, την μεγάλη του πικρία για την εξαπάτησή του.

Είναι γεγονός όμως ότι ο κορυφαίος καθηγητής της αρχαιολογίας, έκανε λεπτομερείς περιγραφές των χαραγμάτων και έδωσε υποδειγματικές ερμηνείες για αυτά παραθέτοντας συμπυκνωμένα στοιχεία της επιστήμης της αρχαιολογίας, που μάλλον αποτελούνε βάση ή αφετηρία για ανάλογες έρευνες.

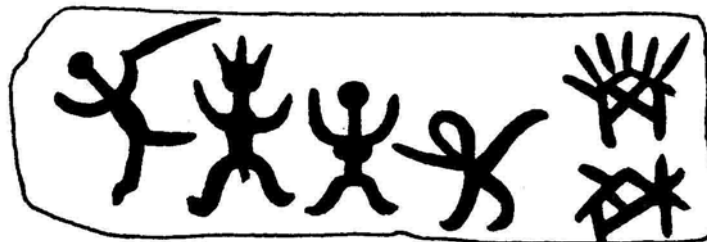
Εικ.7. Εγχάρακτα σήματα επί λίθου (Δ. Θεοχάρης 1960).

Στην υποσημείωση του 36 ο Δ. Θεοχάρης συγκρίνει τις (ψεύτικες ή πλαστές, που όμως δεν γνώριζε τότε) χαρακτές (σ’ ένα από τα έξι πλακίδια του σπηλαίου Σαρακηνού Μακρινίτσας Βόλου) παραστάσεις του χορού (Σχ.4) με “τα εγχάρακτα (προϊστορικά) σήματα επί λίθου πρωτογεωμετρικού κτίσματος”, που ο ίδιος παρουσιάζει (Εικ.7) με φωτογραφία μόνο το 1960 (Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, απόσπασμα του έτους 1960, «Ανασκαφαί εν Ιωλκώ»). Μάλλον, ο νεαρός τότε Ν. Βελησιώτης, που εξαπάτησε με τα πλακίδια Σαρακηνού τον καθηγητή Δ. Θεοχάρη, γνώριζε (τα

¹⁰ **ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Δ. Ρ. (1967):** “Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας”, (Έκδοση της Φιλάρχαιου Εταιρείας Βόλου, Θεσσαλικά μελετήματα, αριθμ. 1.), σ.44-61, εικ.10, πιν. 7, Βόλος.

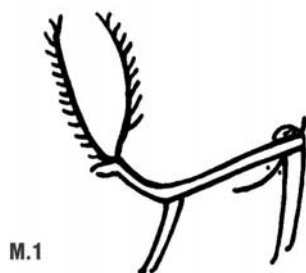
αληθινά) "εγγάρακτα επί λίθου της Ιωλκού", γι αυτό και σχεδίασε αντίστοιχα σύγχρονα σε πλακίδια του σπηλαιίου Σαρακηνού για να θεωρηθούν προϊστορικά.

Από τις παραχαραγμένες παραστάσεις του Σχ.4 , πιθανότατα η πρώτη είναι η αντίστροφη απομίμηση της πρώτης παράστασης της Εικ.7 της Ιωλκού. Ενώ η τρίτη παράσταση του Σχ.4 είναι πιθανόν απομίμηση της δεύτερης παράστασης της Ιωλκού (Εικ.7) με μια μικρή διαφοροποίηση.

Σχ.4 Απεικονίσεις πλακιδίου σπηλαιίου Σαρακηνού (Δ. Θεοχάρης 1967)

Το έτος **1969** ο πολυγραφότατος αρχιτέκτονας (επίσης θεολόγος και αρχαιολόγος), καθηγητής του ΑΠΘ **Νικ. Μουτσόπουλος** αναφέρεται με δημοσίευσή¹¹ του σε βραχογραφήματα που επεσήμανε στις νοτιοδυτικές παρυφές του Παγγαίου και συγκεκριμένα σε θέσεις ανατολικά - βορειοανατολικά του χωριού Παλαιοκώμη. Στο οκτασέλιδο κείμενό του διατυπώνει ιστορικά, αρχαιολογικά και άλλα γενικά στοιχεία για το Παγγαίο. Αναφέρει ότι τα βραχογραφήματα δημιουργήθηκαν με μεθοδική χάραξη οπών

Σχ.5

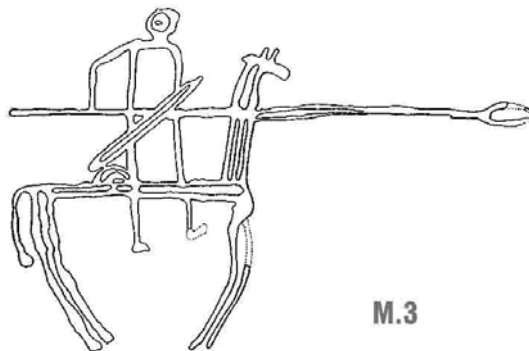
Σχ.6

Ακιδιογράφηματα Παγγαίου (Ν. Μουτσόπουλος 1969).

που στο τέλος ενοποιήθηκαν.

¹¹ **ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. (1969):** Τα ακιδιογράφηματα του Παγγαίου. σ. 8, Πίν. Α' – Η', σχ. 1 – 44, Αθήνα.

Τα θέματα των βραχογραφημάτων που παρουσιάζει είναι ελάφια, άλλα ζώα, άνθρωποι με τόξα, ιππείς με δόρατα κλπ. Συνολικά δημοσιεύονται 44 γραμμικές παραστάσεις, 8 φωτογραφίες και ένας τοπογραφικός χάρτης του Ν.Δ, Παγγαίου. Από τις 44 παραστάσεις στις περισσότερες οι χαραγές αποδίδονται με μαύρη γεμάτη γραμμή (Σχ.5,6), ενώ στις λιγότερες οι χαραγές των παραστάσεων αποδίδονται με δύο λεπτές παράλληλες γραμμές (ΣΧ.7). Ισως υπάρχει αυτή η διαφοροποίηση επειδή αντιγράφηκαν από διαφορετικό σχεδιαστή.

ΣΧ.7 Ιππέας του Παγγαίου

Χρονικά κάποια βραχογραφήματα τοποθετούνται από τον Ν. Μουτσόπουλο στο μεσαίωνα, ενώ για τα περισσότερα αφήνει να εννοηθεί ότι είναι παλαιότερα.

Το **1971** ο αρχιτέκτονας **Χρ. Παπουτσάκης** (σήμερα εκδότης) δημοσιεύει άρθρο ανακοίνωση για τις βραχογραφίες από το χωριό Ασφέντου των Σφακιών στην εφημερίδα "Το Βήμα"¹² στις 31-10-1971.

Επίσης το έτος **1971** (τον Νοέμβριο) ο καθηγητής **Πωλ Φωρ (Faure Paul)** γράφει άρθρο για τις βραχογραφίες του Ασφέντου. Το άρθρο αυτό του καθηγητού (Faure Paul) γραμμένο γαλλιστί, μεταφράστηκε στην Ελληνική γλώσσα από τον φυσικό Ελευθέριο Πλατάκη και έτσι δημοσιεύτηκε στο

¹² **ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ, Χ. (1971)** : "Οι βραχογραφίες στ' Ασφέντου των

Σφακιών". Άρθρο-ανακοίνωση στην εφημερίδα "Το Βήμα" της 31

Οκτωβρίου 1971, σελίδα 12.

Το ίδιο θέμα δημοσιεύεται προηγουμένως και στην εφημερίδα "Εθνική Φωνή

Χανίων " στις 21-10-71 και 30-10-71.

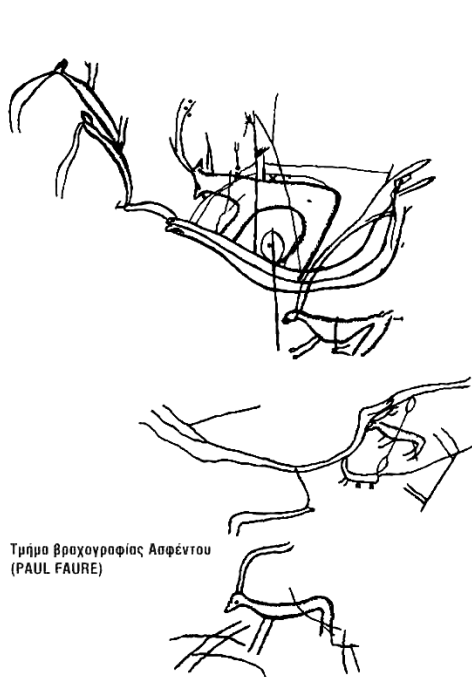
περιοδικό «ΑΜΑΛΘΕΙΑ»¹³. Στην αρχή του άρθρου του, ο Πωλ Φωρ, αλλά και στη συνέχεια, αναφέρεται στην δημοσίευση του Χ. Παπουτσάκη στην εφημερίδα «Το Βήμα». Μεταξύ άλλων αναφέρει σχετικά: «...βεβαιώνει ή υποθέτει ως ορθάς, μεταξύ των άλλων ευστόχων παρατηρήσεων, και απόψεις οι οποίες χρήζουν διορθώσεων...» Στη συνέχεια ο καθηγητής Πωλ Φωρ αναφέρεται στο ιστορικό της επίσκεψής του στο σπήλαιο της θέσης «Σκορδαλάκια Ασφέντου», που είναι διανοιγμένο σε Ιουρασικό ασβεστόλιθο. Παρουσιάζει σχέδιο κατόψεως του σπηλαίου, επίσης τρεις φωτογραφίες από το σπήλαιο και τα βραχογραφήματά του, κάποιες γραμμικές απεικονίσεις μέρους των βραχογραφημάτων, καθώς και τις ομάδες των λακκίσκων ή κοιλοτήτων της επιφάνειας με τα βραχογραφήματα από το σπήλαιο. Οι ομάδες των λακκίσκων είναι εβδομήντα και αποτελούνται η κάθε μία από δύο έως 36 σημεία «... Δεν υπάρχουν δύο ομάδες όμοιαι και ότι συνεπώς πρόκειται περί συμβόλων ατομικών, αναλόγων με τας ειδικάς μας υπογραφάς ή με τα έκτυπα μινωϊκών σφραγίδων...». Αλλά θέματα που παρουσιάζονται είναι ένα τόξο, 12 βέλη ή ακόντια και 25 ή 26 ζώα-θηράματα (τα περισσότερα αγρίμια και ελάφια).

Ο Πωλ Φωρ διαφοροποιείται από τον Χ. Παπουτσάκη αναφέροντας «...δεν υπάρχει παράστασις μινωϊκού πλοίου ούτε εικονίζονται αφηρημένα γεωμετρικά σύμβολα, όπως γράφει ο κ. Χρ. Παπουτσάκης, αλλά εικόν μιας ελάφου πιασμένης εις δίκτυ ή θηρευτικήν παγίδα. Αυτός ήτο ο πλέον συνήθης τρόπος συλλήψεως μεγάλων θηραμάτων κατά την ελληνικήν αρχαιότητα....» Ο καθηγητής Πωλ Φωρ δεν δέχεται την νεολιθική ηλικία των βραχογραφημάτων της Ασφέντου. Διατυπώνει την άποψη ότι δημιουργήθηκαν στο τέλος της πρώιμης χαλκοκρατίας (περί το 2000 π.Χ), ή και ακόμη μεταξύ 2000 και 1500 π.Χ.

Το έτος **1972** αρχιτέκτονας **Χρήστος Γ. Παπουτσάκης** παρουσιάζει μια ολοκληρωμένη εργασία με λεπτομερείς περιγραφές της επιφάνειας (116cm X 63cm) των βραχογραφημάτων «στ' Ασφένδου των Σφακιών» με ερμηνείες και

¹³ **FAURE, P. (1971)** : “Αι εγχάρακτοι βραχογραφίαι του σπηλαίου Ασφένδου Σφακιών”. σ.277-283, περιοδ. «ΑΜΑΛΘΕΙΑ» Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1971, Άγιος Νικόλαος Κρήτης.

αναλύσεις γι' αυτά και με συσχετισμούς με τα μέχρι τότε γνωστά βραχογραφήματα της χώρας μας αλλά και του εξωτερικού¹⁴. Κάνει εκτενείς αναφορές σε βραχογραφήματα διαφόρων περιοχών του κόσμου. Παράλληλα στην πορεία της περιγραφής ή της ιστορήσής του, παραθέτει ένα πλήθος αρχαιολογικών

Σχ.8 (PAUL FAURE)

Σχ.9 (Χ. ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗ)

Δύο αποτυπώσεις του ιδίου τμήματος βραχογραφημάτων Ασφέντου από τους δύο μελετητές.

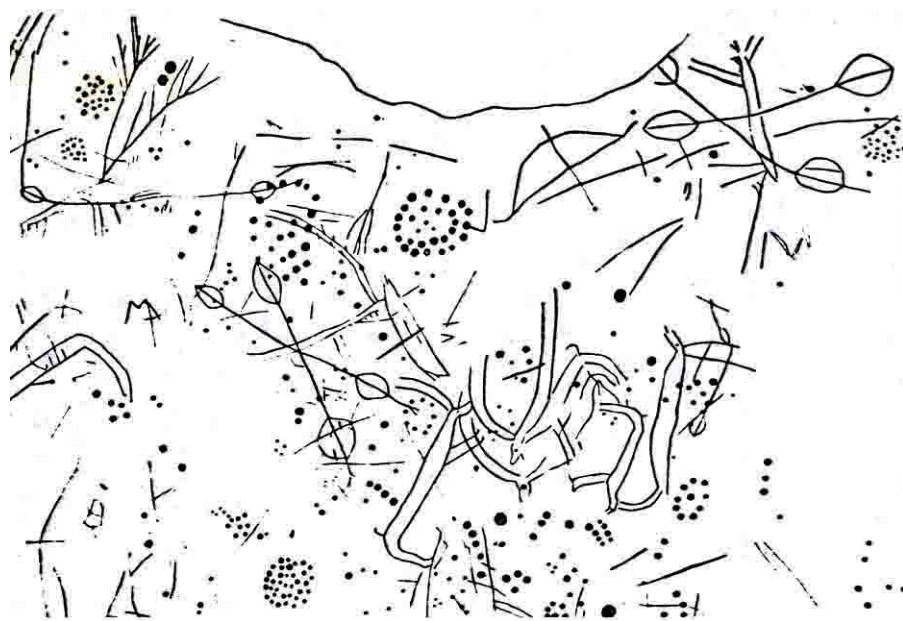
συμπερασμάτων ή απόψεων από άλλους Έλληνες και ξένους κυρίως επιστήμονες της αρχαιολογίας και της παλαιoανθρωπολογίας.

Εκφράζει την άποψη ότι το σπήλαιο Ασφέντου με τα βραχογραφήματα είναι «ένα λατρευτικό ιερό μιας προϊστορικής κοινότητας κυνηγών».... « Η περίοδος χρήσης του σπηλαίου θα ταίριαζε να τοποθετηθεί στην Μεσολιθική φάση, οι χαράξεις όμως δεν έγιναν ούτε ταυτόχρονα, ούτε από το ίδιο χέρι.»

¹⁴ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗ, Χ. (1972) : "Οι βραχογραφίες στ' Ασφένδου των Σφακιών".

Περ. "Κρητικά Χρονικά", σ.107-139, φωτ. 4, σύνολο σχεδίων 11.

Ο Χ. Παπουτσάκης, σε αντίθεση με τον Πωλ Φωρ (Paul Faure) ισχυρίζεται ότι στο βάθος του σπηλαίου υπάρχει χάραγμα – παράσταση πλοίου με πανιά. (Ο Πωλ Φωρ θεωρεί ότι αυτό είναι παράσταση παγίδας σύλληψης αγριμιού. βλπ. αντίστοιχα σχέδια αμφοτέρων). Το πλοίο αυτό κατά τον Χ. Παπουτσάκη χρονικά δημιουργήθηκε στην πιο ύστερη περίοδο χρήσης της βραχοσκεπής και θυμίζει Μινωική κατασκευή. Παλαιότερα χρονικά, ή από τις πρώτες παραστάσεις που χαράχθηκαν στην βραχοσκεπή θεωρεί ο μελετητής τα ζώα – αγρίμια – θηράματα, το τόξο με βέλος, το καμάκι, τα

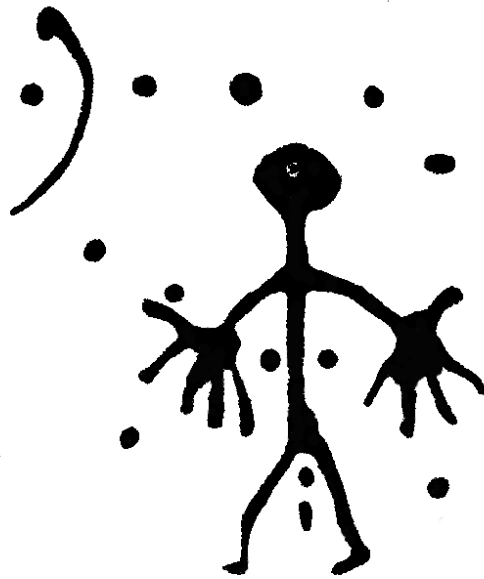
Σχ.10 Βραχογραφήματα Ασφέντου (τμήμα επιφάνειας) κατά Χ. Παπουτσάκη 1972

ακόντια ή κουτιά (Σχ.10) ,τα αφηρημένα σύμβολα, τις κοιλότητες, τα τεκτονικά σχήματα, το δένδρο κλπ . Εκτός από τα σύνολα με τις κοιλότητες στο δάπεδο της βραχοσκεπής εικονίζονται συνολικά περίπου 60-70 παραστάσεις με τα παραπάνω αναφερόμενα θέματα.

Το έτος **1973** ο αρχαιολόγος **Διαμαντής Τριαντάφυλλος** μεταξύ των άλλων στην έρευνά του¹⁵ αναφέρεται στα βραχογραφήματα που βρίσκονται 11 χλμ. Β.Δ. της Ρούσσας μετά το ερειπωμένο χωριό Σαρπιδονία. Δημοσιεύει 6 φωτογραφίες με επιφάνειες που έχουν βραχογραφήματα και ένα γραμμικό

¹⁵ **ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Δ. (1973):** "Μεγαλιθικά μνημεία (Dolmen) και βραχογραφία εις την Δυτικήν Θράκην", «Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ Αθηνών» τομ. 6, τεύχ. 2, σ. 241-255, εικ. 1-20, σχ. 1. Αθήνα.

σχέδιο απεικόνισης μιας γυναικείας μορφής από τρεις (κυρίως) βράχους της περιοχής. Περιγράφει τις υπάρχουσες παραστάσεις τα θέματα των οποίων είναι : άνθρωποι (άνδρες και γυναίκες) που χορεύουν με δυσανάλογα μεγάλα χέρια, ζώα, πτηνά (χελιδόνια), έρπετά (σαύρες), κύκλοι, ήλιος, σελήνη κλπ¹⁶. Τονίζεται το ανδρικό γεννητικό μόριο με ευθεία γραμμή σε τέσσερις μορφές μεταξύ των σκελών των ανθρώπων. Σε άλλη παράσταση εκατέρωθεν του

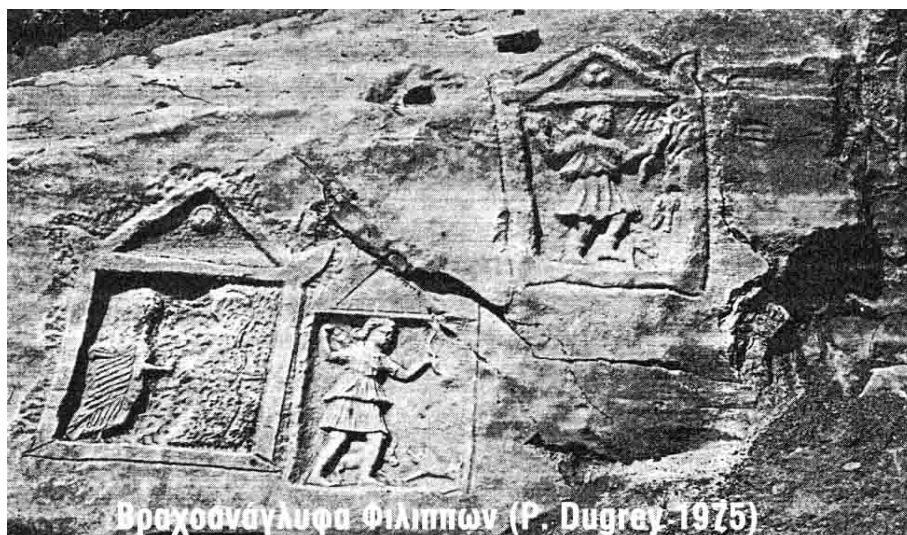
Σχ.11 Εγχάρκτη γυναικεία μορφή (Δ. Τριαντάφυλλος 1973)

γραμμικού κορμού του σώματος, απεικονίζονται δύο μικρές κοιλότητες που, κατά τον Δ. Τριαντάφυλλο, συμβολίζουν γυναικείους μαστούς (ΣΧ.11). Οι διαστάσεις του σχεδίου είναι 38 cm X 35 cm.

Ο μελετητής για τον χρόνο δημιουργίας τους, προτείνει το χρονολογικό πλαίσιο του 13^{ου} και 12^{ου} π.Χ. αιώνα χωρίς να αποκλείει και υψηλότερη χρονολόγηση. Κάνει σχετικές συγκρίσεις με αντίστοιχα των Σκανδιναβικών χωρών, των Αυστριακών Άλπεων, και της Ανω Ιταλίας. Θεωρεί ότι τα βραχογραφήματα της Ρούσας είναι προγενέστερα των αντίστοιχων του Παγγαίου.

¹⁶ . Στον αύλειο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής έχει μεταφερθεί ένας από τους παραπάνω βράχους. Μέσα στις αίθουσες του μουσείου αναπαριστάται με μεγάλη πιστότητα επιφάνεια με βραχογραφήματα της περιοχής.

Οι Ελβετοί ερευνητές **Paul Collart** και ο **Pierre Ducrey** μέσω της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας παρουσιάζουν το **1975** στην μελέτη τους «Φίλιπποι Ι Τα βράχινα ανάγλυφα» (Βραχοανάγλυφα των Φιλίππων)¹⁷ ολόκληρο το σύνολο των βραχοαναγλύφων (187), που βρίσκονται στα νοτιοδυτικά του βουνού μεταξύ των Δημοτικών Διαμερισμάτων Κρηνίδων και Λυδίας του Δήμου Φιλίππων. Τα περισσότερα βραχοανάγλυφα βρίσκονται βόρεια του αρχαιολογικού θεάτρου των Φιλίππων και των ερειπίων της Α΄ Βασιλικής εκκλησίας των Φιλίππων. Για το κάθε βραχοανάγλυφο υπάρχει αντίστοιχη φωτογραφία και κάποιες φορές και γραμμικό σχέδιο. Τα λαξευμένα βραχοανάγλυφα των Κρηνίδων μάλλον είναι

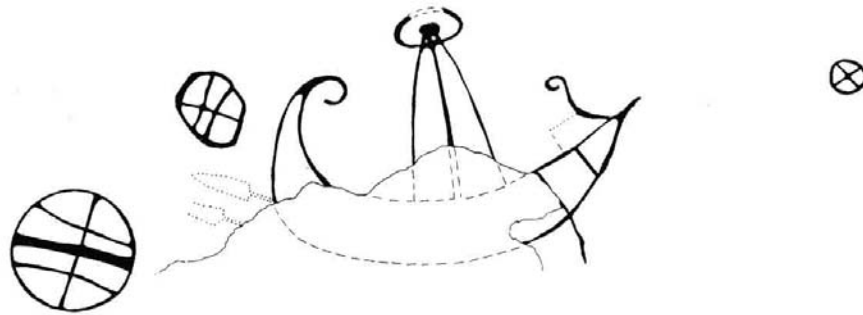
Βραχοανάγλυφα Φιλίππων (P. Ducrey 1975)

Εικ. 8

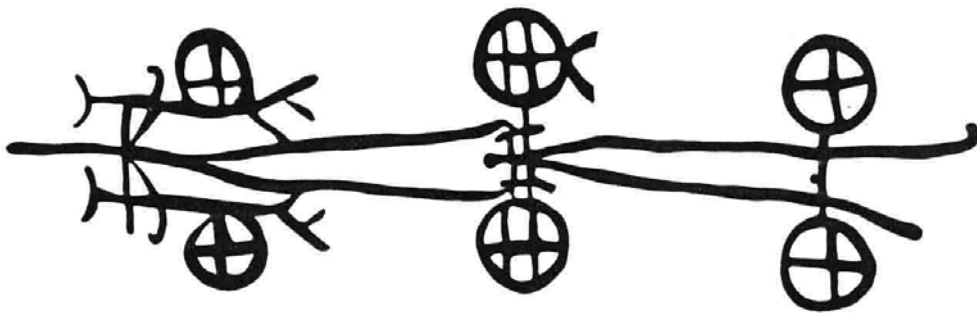
αναθηματικά αφιερώματα προς τιμήν κάποιων θεών, χρονικά τοποθετούνται τα περισσότερα στο τέλος του 2^{ου} και στη αρχή του 3^{ου} μ. Χ. αιώνα. Η πιο συχνή μορφή των βραχοαναγλύφων είναι η θεά Άρτεμης (Diana).

Δύο σημαντικά βραχογραφήματα ανακαλύφθηκαν το 1968 και 1972. Ανήκουν σε παράδοση και μορφή εντελώς διαφορετική από τα 180 περίπου βραχοανάγλυφα. Πρόκειται για μια βάρκα και μία τετράτροχη άμαξα που θυμίζουν βραχογραφίες που βρέθηκαν στη Σουηδία, Ισπανία και Β. Ιταλία. Αν και θεωρούν, οι παραπάνω συγγραφείς ότι η χρονολόγησή τους είναι πολύ δύσκολη, τις τοποθετούν χρονικά στο μέσον της πρώτης π.Χ. χιλιετίας.

¹⁷ **COLLART, PA. et DUCREY, PI. (1975)** : "Phillipes I, Les reliefs rupestres", Bulletin de Correspondance hellenique, Supplement II. p.268, fig215, Paris.

Σχ.12 Η βάρκα του κάστρου Φιλίππων (P.Dugrey 1975)

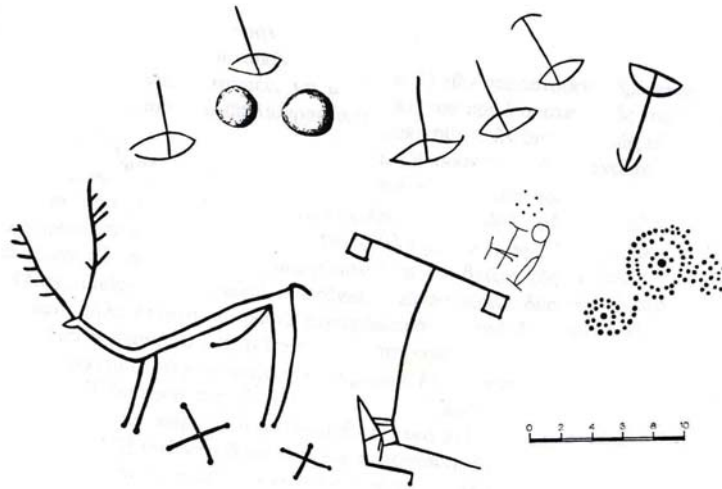

Σχ.13 Η τετράτροχη άμαξα του κάστρου Φιλίππων (P.Dugrey 1975)

Το 1973 ο Χρ. Παπουτσάκης ανακοινώνει¹⁸ κάποια συμπεράσματά του για τα βραχογραφήματα του Παγγαίου που πρωτοπαρουσίασε ο Καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος. Τα θέματα που αναφέρει είναι: αφηρημένα και εικονιστικά χαράγματα, κοιλότητες, σταυρικά σχέδια, όπλα, αλέτρια, ανθρώπινες μορφές, ομάδες κοιλοτήτων, μορφές θηραμάτων, αιγοειδή, ελάφια, οπλισμένοι ιππείς κλπ. (Σχ.14) Τεχνική χάραξης η νηματογραφική απόδοση, Συχνή η παρουσία

¹⁸ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ, ΧΡ. (1973): "Νέες απόψεις για τις βραχογραφίες στο Μακεδονικό χώρο." Β' Διεθνές συμπόσιο για την αρχαία Μακεδονία, σ.33-76, 19-24 /8/ 1973, Θεσσαλονίκη.

κουκίδων στην άκρη των μελών των ανθρώπων και των ζώων.
Χαρακτηριστικά τονίζεται το γένος των ανθρώπων και των αιγοειδών.

Σχ.14 Βραχογραφήματα Δυτ, Παγγαίου, Ανατ. Ν. Φυλής (Χ. Παπουτσάκης 1973)

Το **1978** ο καθηγητής παλαιοντολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών **Νικ. Συμεωνίδης** μαζί με ξένους ερευνητές (MAIS, K.- SEEMAN, R) κάνουν μια σύντομη περιγραφή¹⁹ για τις απεικονίσεις ζώων, για τις απεικονίσεις ιππέων, για τις απεικονίσεις ανθρώπων, και για αφηρημένες απεικονίσεις από την περιοχή του φαλαγγίου της Αλιστράτης. Ως προς την χρονολόγηση των βραχογραφημάτων για μερικές απεικονίσεις ζώων όπως και ακαθόριστων σχεδίων θεωρούν ότι ανήκουν στην εποχή του ορειχάλκου. Ενώ για τις απεικονίσεις των ιππέων θεωρούν ότι χρονικά πρέπει να τοποθετηθούν στον 5^ο με 6^ο αιώνα μ. Χ. Στην παραπάνω δημοσίευση παρατίθενται 4 εικόνες - φωτογραφίες.

Η σπηλαιολόγος **Άννα Πετροχείλου** το έτος **1978** παρουσιάζει²⁰ στη γαλλική γλώσσα Κούρους από τη Νάξο, αγάλματα από τη Δήλο και όλα τα γνωστά βραχογραφήματα της Νάξου που πρωτοπαρουσίασαν οι Χ. Ντούμας

¹⁹ **MAIS, K.- SEEMAN, R.- ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Ν.(1978):** "Βραχογραφίες σε σπήλαια της περιοχής Αλιστράτης Σερρών". Δελτ. Ελλ. Σπηλ. Εταιρίας XV – 1, σ. 71-77, Αθήνα.

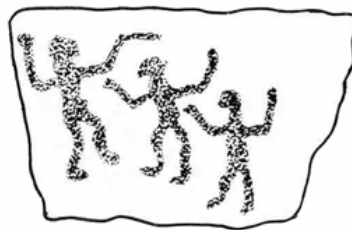
²⁰ **ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ, Α. (1978) :** "Η πρώτη γλυπτική εξέλιξη στην Ελλάδα". Δελτίο Ελλ. Σπηλαιολ. Εταιρίας XV-1, σ. 112-126, Αθήναι.

(1966) και Μ. Μπαρδάνης(1966). Σε μία σελίδα παρουσιάζει όλα τα βραχογραφήματα του Χ. Ντούμα σχεδιασμένα κατά ανάστροφο τρόπο.

Δηλαδή ενώ ο αρχαιολόγος καθηγητής (1966) αποτυπώνει τη λίθινη πλάκα με γκρίζο χρώμα και την περιεχόμενη σ' αυτήν παράσταση με λευκό χρώμα, η Άννα Πετροχείλου αποτυπώνει με λευκό χρώμα την πλάκα και την περιεχόμενη σ' αυτήν παράσταση με πυκνές στικτές (βλπ. αντίστοιχα σχέδια αμφοτέρων ΣΧ.2 και ΣΧ.15).

Εικ.9

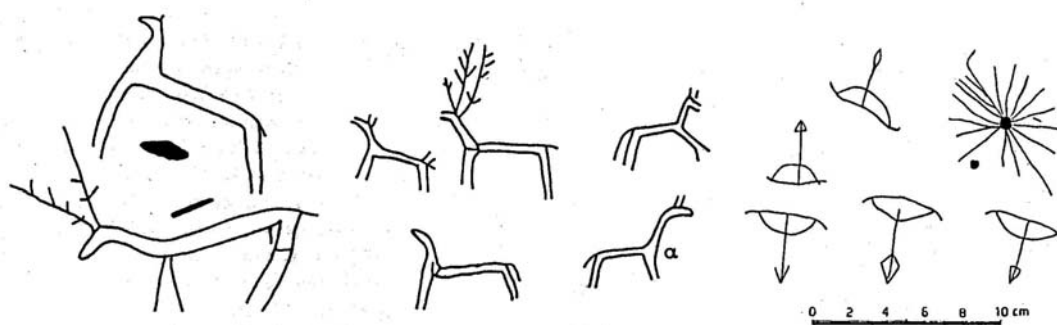
Σχ.15

Σχ.16

Βραχογραφήματα Νάξου (Α. Πετροχείλου 1978)

Το έτος **1981** γεωλόγος **Λάζαρος Χατζηλαζαρίδης** (συγγραφέας της παρούσας διατριβής) ανακοινώνει²¹ τα βραχογραφήματα που εντόπισε σε 5 θέσεις γύρω από το χωριό Κρουονέρι και κυρίως μεταξύ του Κρουονερίου και Φιλίππων του Ν. Καβάλας (ΣΧ.17).

Σχ.17 Βραχογραφήματα Κρουονερίου Καβάλας (Λ. Χατζηλαζαρίδης 1981)

²¹ **ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ι. Λ. (1981)** : "Βραχογραφίες Κρουονερίου Καβάλας"

(προκαταρκτική ανακοίνωση) στο 1ο Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συμπόσιο, Δεκ. 1981. Δελτίο Ελλην..Σπηλαιολ. Εταιρείας, τ.18, τ.1-2, σ. 346-366, Αθήνα.

Τα παρουσιαζόμενα σχέδια αποδίδονται γραμμικά γιατί νηματογραφικά είναι τα βραχογραφήματα που κυρίως εντοπίστηκαν. Δημοσιεύονται σύνολα σχεδίων 10 ελαφίων, 17 άλλων ζώων, 18 ιππέων, 16 τόξων – ήλιων και άλλων αφηρημένων, 6 ανθρώπων, 2 μεγάλων ζώων, 5 εικόνες – φωτογραφίες, ένας τοπογραφικός χάρτης. Επισημάνθηκαν περισσότερες από 250 παραστάσεις. Πιστεύει ότι τα βραχογραφήματα της περιοχής Κρυονερίου Φιλίππων είναι τα περισσότερα που βρέθηκαν συγκεντρωμένα στον ίδιο Ελληνικό χώρο. Θεωρεί ότι τα περισσότερα βραχογραφήματα είναι προϊστορικής ηλικίας, ενώ μεταξύ αυτών υπάρχουν νεώτερα μέχρι και σύγχρονα.

Το έτος **1981** ο αρχαιολόγος **Διαμαντής Τριαντάφυλλος** αναφέρεται²² κυρίως σε τάφους – Dolmens της Θράκης, που χρονικά τους τοποθετεί στην Πρώιμη εποχή σιδήρου. Ιδιαίτερα αναφέρεται σε δύο λαξευμένους τάφους της περιοχής Πετρωτών (κοντά στη Μαρώνεια), οι οποίοι ένας στο δάπεδο και ο άλλος στην οροφή παρουσιάζουν κοιλότητες αινιγματικές που πιθανόν να παριστάνουν σύνολα αστεριών.

Στην εφημερίδα «Θεσσαλονίκη» το **1982** δημοσιεύεται άρθρο του **Λ. Χατζηλαζαρίδη**. Παρουσιάζονται²³ αποσπάσματα από την ανακοίνωση «Βραχογραφίες Κρυονερίου Καβάλας» που έγινε τον προηγούμενο Δεκέμβριο (1981) στο 1ο Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συμπόσιο στην Αθήνα.

Δημοσιεύεται το σύνολο με τα σχέδια των ιππέων, δύο ελάφια, και μία φωτογραφία καβαλάρη. Τονίζεται ότι στην Ιλιάδα του Ομήρου ενώ αναφέρεται ότι έζησαν άλογα στα άρματα δεν αναφέρονται στοιχεία για ίππευση των αλόγων, η οποία όμως αναφέρεται στην Οδύσσεια για τους Κίκονες Θράκες.

Ο δημοσιογράφος **Π. Αλυσάνογλου** το **1982** δημοσιεύει²⁴ συνέντευξη με τον Λ. Χατζηλαζαρίδη σχετικά με τις βραχογραφίες της περιοχής Κρυονερίου

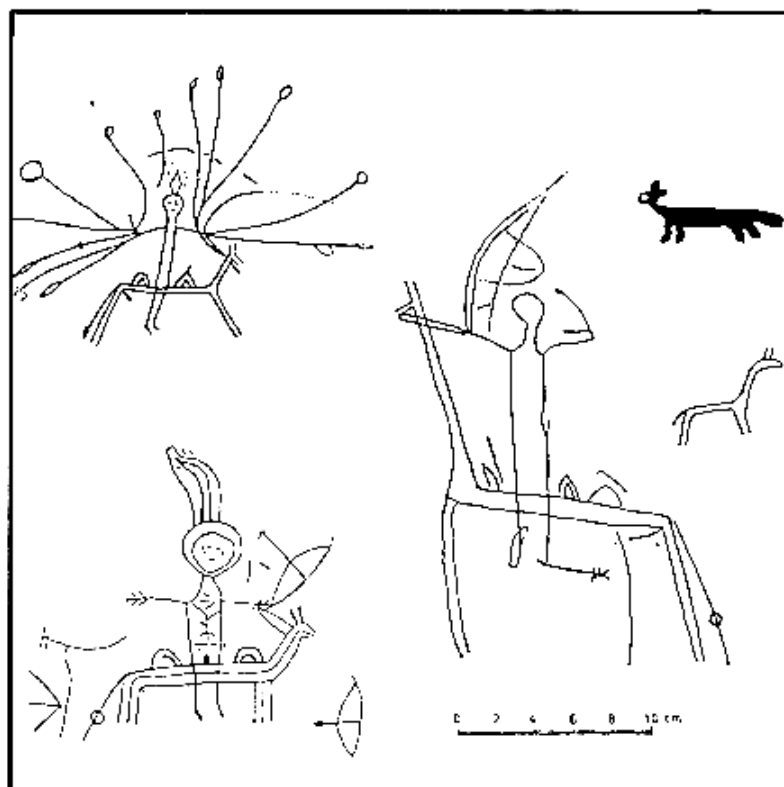
²² **ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Δ., (1981)** : «Τα μεγαλιθικά μνημεία της Δυτικής Θράκης», «Θρακικά Χρονικά», σ.61-69, εικ.26, τ. 36, Ξάνθη.

²³ **ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ι. Λ. (1982)** : «Στην εποχή του Ομήρου ήξεραν να ιππεύουν οι Έλληνες», άρθρο στην εφ/δα «Θεσσαλονίκη», 5-1-1982.

²⁴ **ΑΛΙΣΑΝΟΓΛΟΥ, Π. (1982)**: «Νέο φως στην αρχέγονη ιστορία του Ελληνισμού», Εφ/δα «Τα Νέα» της 29-1-1982.

Καβάλας. Στην εφημερίδα «Μακεδονία» το **1982** δημοσιεύεται²⁵ άρθρο του **Λ. Χατζηλαζαρίδη**. Γίνεται μια σύντομη αναφορά για τις εκδηλώσεις «Παύλεια 82» που διοργάνωσε με την αιγίδα του Υπουργείου πολιτισμού «Η Παύλειος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών». Ο Λ. Χατζηλαζαρίδης ήταν εισηγητής του θέματος «Βραχογραφίες Κρουονερίου Φιλίππων Καβάλας». Από το θέμα αυτό παρατίθενται αποσπάσματα στο παραπάνω άρθρο.

Επίσης στην εφημερίδα «Ελληνικός Βορράς» το **1982** αναφέρονται²⁶ αποσπάσματα από την εισήγηση του **Λ. Χατζηλαζαρίδη**, «Βραχογραφίες

Σχ.18 Βραχογραφίες Κρουονερίου Φιλίππων Καβάλας.

Κρουονερίου -Φιλίππων Καβάλας» που έγινε στα πλαίσια των εκδηλώσεων «Παύλεια 82» που διοργανώθηκαν από τις 19-22 Ιουνίου 1982 στην Καβάλα.

²⁵ **ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ι. Λ. (1982)** : "Ανακάλυψη βραχογραφιών στο Κρουονέρι και Φιλίππους", άρθρο στην εφ/δα "ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ" 6-7-1982.

²⁶ **ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ι. Λ.:** "Τι μυστικά κρύβουν οι βραχογραφίες", άρθρο στην εφ/δα "ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΒΟΡΡΑΣ" της Κυριακής 11-7-1982.

Ακόμη μία δημοσίευση²⁷ το **1982** στο περιοδικό «Μακεδονική Ζωή» του **Λ. Χατζηλαζαρίδη**. Αναφέρονται στοιχεία από τις εκδηλώσεις «Παύλεια 82» και αποσπάσματα από την εισήγησή με θέμα «Βραχογραφίες Κρυονερίου - Φιλίππων Καβάλας» ΣΧ.18 καθώς και αποσπάσματα από την αντίστοιχη ανακοίνωση για τις βραχογραφίες Κρυονερίου που ανακοινώθηκε τον Δεκέμβριο 1981 στην Αθήνα.

Ο συνεργάτης της εφ/δας "ΤΟ ΒΗΜΑ" **Χρ. Χριστοδούλου**, το **1983** αναφέρεται²⁸ σε συνέντευξή του με τον γεωλόγο **Λαζ. Χατζηλαζαρίδη** για τα βραχογραφήματα των περιοχών Καβάλας και Δράμας που ανακάλυψε και μελετάει ο τελευταίος.

Στο περ. «Αρχαιολογία» το **1984** ο αρχαιολόγος **Δ. Τριαντάφυλλος** παρουσιάζει²⁹ το φαινόμενο του μεγαλιθικού πολιτισμού (κυρίως των Dolmens) στη Θράκη, τα φρούρια στα υψώματα της Ροδόπης, τα υπαίθρια ιερά και τα ταφικά μνημεία. Οι βράχοι με τα εγχάρακτα σχέδια, τις λατρευτικές κόγχες, τους ηλιακούς δίσκους και τις κοιλότητες. Σε φωτογραφίες βράχων βλέπουμε ομάδες από κοιλότητες σε διάφορα μεγέθη, άλλοτε λίγες, άλλοτε περισσότερες ή σε ποικίλους συνδυασμούς που μέχρι σήμερα, παγκόσμια, η σημασία τους παραμένει αινιγματική.

Ο καθηγητής της προϊστορικής αρχαιολογίας του ΑΠΘ **Γιώργος Χουρμουζιάδης** το **1985** δίδει³⁰ απαντήσεις τέτοιες που προσδιορίζουν και περιχαράκωνουν τα πλαίσια εκείνα μέσα στα οποία θα πρέπει να κινηθεί μια έρευνα για τα βραχογραφήματα. Χαρακτηριστικά αναφέρει : « Η χρονολόγηση πρέπει να γίνει με κάποιο σύστημα: Να απομονωθούν τα θέματα σε κατηγορίες, που στην αρχή βέβαια θα έχουν καθαρά μορφικό

²⁷ **ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ι. Λ. (1982)** : "Οι καβαλάρηδες που ήλθαν στη Μακεδονία από την προϊστορία" άρθρο στο περιοδικό «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΖΩΗ» Τ.196, σελ.26-33, ολοσέλιδα έγχρωμα εξώφυλλα και 8 έγχρωμες φωτογραφίες στο «σαλόνι». Σεπτέμβριος 1982, Θεσσαλονίκη.

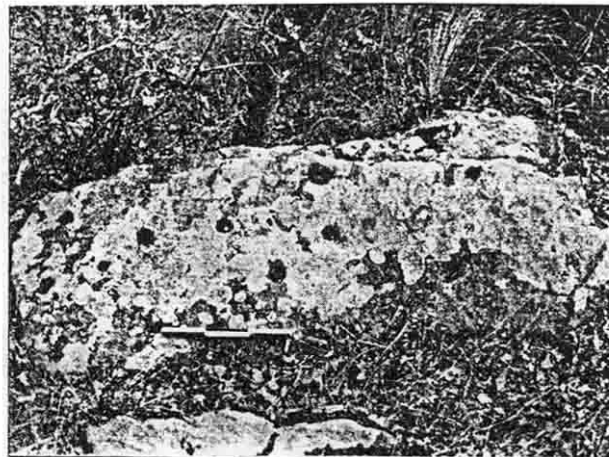
²⁸ **ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Χ., (1983)** : "Ανθρωπάκια στους βράχους της Καβάλας", άρθρο στη εφ/δα "ΤΟ ΒΗΜΑ" (σελίδα,15, ΕΒΔΟΜΑΔΑ), Αθήνα.

²⁹ **ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Δ.,(1984)** : "Η προϊστορία στο χώρο της Δυτικής Θράκης", περ. Αρχαιολογία, τ.13, σ.10-19, Αθήνα.

³⁰ **ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Γ. (1985)** : "Η τελευταία λέξη για τα βραχογραφήματα δεν έχει ειπωθεί ακόμη" συνέντευξή στην εφ/δα «Πανεπιστημιακά Νέα», φύλλο 29, Μάιος 1985, σ.11 και σ.14, Θεσσαλονίκη.

χαρακτήρα και μετά με βάση την τεχνοτροπία τους τα μορφικά αυτά κατασκευάσματα θα αποκτήσουν ένα περιεχόμενο ερμηνευτικό, ιδεολογικό, γενικά ιστορικό». Σε άλλο σημείο της δημοσίευσης επισημαίνει την ανάγκη μιας συστηματικής έρευνας για εντοπισμό των σχέσεων των βραχογραφημάτων με ύπαρξη ενδεχόμενων οικισμών, που θα μπορούσε να δώσει μια απόδειξη ερμηνευτική. Εκφράζει την άποψη ότι τα βραχογραφήματα του Ν. Καβάλας δημιουργήθηκαν μετά τη νεολιθική περίοδο, κατά την μεσοελλαδική εποχή. Θεωρεί ότι ο βασικότερος λόγος, που οδηγούσε τον άνθρωπο να κάνει αυτά τα βραχογραφήματα, ήταν η ανάγκη της επικοινωνίας.

Στα «Θρακικά Χρονικά», το 1986 δημοσιεύει³¹ ο αρχαιολόγος **Διαμαντής Τριαντάφυλλος** την ανακοίνωση που έκανε σε διεθνές συνέδριο στη Σωζόπολη της Βουλγαρίας το 1985. Κυρίως αναφέρεται στα ευρήματα στις

Η Μεγάλη Άρκτος σχηματισμένη με κοιλάττες. Από την περιοχή Λόφος Μοναστήρι Άβαντα - Κίρκη (Τριαντάφυλλος Δ. 1986)

Εικ.10

ακροπόλεις Αγίου Γεωργίου Μαρώνειας, Αγίου Γεωργίου Πετρανών και Λόφου Μοναστήρι Κίρκης – Άβαντα. Μεταξύ των στοιχείων, που παραθέτει είναι εγχάρακτες παραστάσεις και σύνολα κοιλοτήτων διαφόρων διαστάσεων που υπάρχουν πάνω στους βράχους των περιοχών αυτών και πιθανόν απεικονίζουν αστερισμούς, όπως αυτόν της Μεγάλης Άρκτου.

³¹ **ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Δ., (1986)** : “Υπαίθρια ιερά στην χώρα των Κικόνων“, «Θρακικά Χρονικά», σ.57-66, εικ.20,τ. 41, Ξάνθη.

Η ανακοίνωση του Δ. Τριαντάφυλλου καταλήγει ως ακολούθως : « Η λατρεία του Ήλιου ήταν η κύρια λατρεία στη θρησκευτική ζωή των Κικόνων. Η λατρεία αυτή ως λατρεία του Απόλλωνα συνεχίζεται και στη Μαρώνεια. Το άλογο σύμβολο του Απόλλωνα και της Μαρώνειας είναι βασικό στοιχείο στην πολιτική και πολεμική ζωή των Κικόνων. Ο Ρήσος επίσης, ο οποίος σύμφωνα με τον Φιλόστρατο, έτρεφε άλογα και ήταν κυνηγός πρέπει να ήταν θεός κατεξοχήν των Κικόνων. Αργότερα η λατρεία του με τη νέα μορφή του Θράκα Ιππέα διαδίδεται όχι μόνο στη Θράκη, αλλά και σε πολλές άλλες χώρες της Βαλκανικής και της Ευρώπης.

Στο επιστημονικό περιοδικό «Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα» της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας (Ε.Α.Α.) δημοσιεύεται το **1988** η εργασία του γεωλόγου **Λάζ. Χατζηλαζαρίδη**, που ανακοινώθηκε³² στο Συνέδριο που διοργανώθηκε από την Ε.Α.Α. το φθινόπωρο του 1986 στην Αθήνα. Αναφέρεται στα 500 και πλέον βραχογραφήματα που έχουν εντοπιστεί σε περιοχές της Αν. Μακεδονίας.

Για τα ακιδογραφήματα του σπηλαίου «Σκορδολάκια» της κοινότητας Ασφέντου Χανίων Κρήτης αναφέρεται το **1989** ο παλαιοντολόγος λέκτορας του πανεπιστημίου Αθηνών **Γεωρ. Θεοδώρου**³³. Είναι αυτά με τα οποία προηγούμενα χρόνια ασχολήθηκαν οι Χ. Παπουτσάκης και Πωλ Φώρ. Μεταξύ των άλλων ο Γ. Θεοδώρου αναφέρει ότι τα ακιδογραφήματα είναι σχεδιασμένα σε μια επιφάνεια πολύ μικρότερη του ενός τετραγωνικού μέτρου μέσα στην μικρή σπηλιά. Αναφέρει επίσης ότι η απόλυτη ηλικία τους είναι δύσκολο να προσδιοριστεί και να τεκμηριωθεί και ότι αποτελούν αξιόλογα έργα τέχνης που χρειάζονται προστασία και ανάδειξη. Ο συνερευνητής του Τζων Φίλλιπσον θεωρεί ότι τα βραχογραφήματα Ασφέντου μπορούν να συγκριθούν με τα αντίστοιχα νεολιθικά της Βαλκαμόνικα ενώ δεν θεωρεί ότι πρέπει να θεωρούνται παλαιολιθικά (Βλπ. ΣΧ. 10 και Εικ. 11)

³² **ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ι. Λ. (1988)** : “ Βραχογραφίες- ακιδογραφήματα Ανατολικής Μακεδονίας, σ.85-88,σχ.14, Περιοδ. «Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα», τομ.49, τευχ. 1, Αθήνα.

³³ **ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γ., (1989)**: Σπήλαιο Σκορδο(υ)λάκια Ασφέντου Σφακιών Κρήτης, Δελτ. Ελ. Σπηλ. Εταιρ. τ. XIX, σ. 39-42, Αθήνα.

Εικ.11 Βραχογραφήματα από το σπήλαιο Σκορδολάκια Ασφέντου (Γ. Θεοδώρου 1989).

Ο αρχαιολόγος **Διαμ. Τριαντάφυλλος** το **1990** στην ανακοίνωσή³⁴ του «Αρχαιοαστρονομικές και εθνοαστρονομικές έρευνες στο Θρακικό Αιγαίο». διατυπώνει στην αγγλική γλώσσα μεταξύ των άλλων στοιχείων ότι παρατηρήθηκε τα τελευταία χρόνια έντονη δραστηριότητα στην περιοχή της Θράκης για την καταγραφή και την εντόπιση μνημείων που έχουν αρχαιοαστρονομικό ενδιαφέρον. Αναφέρει για εντυπωσιακή παρουσία σε βράχους ορεινών και ημιορεινών περιοχών της Θράκης μικρών και μεγάλων κοιλοτήτων που μάλλον εικονίζουν τμήματα έναστρου ουρανού ή κάποιους αστερισμούς. Το γεγονός αυτό ίσως να συνδέεται με αστρική λατρεία. Θεωρεί ότι είναι δύσκολη η χρονολόγησή τους. Προτείνει όμως μια ηλικία από το τέλος της εποχής του ορειχάλκου έως την πρώιμη εποχή σιδήρου, επειδή βρίσκονται σε περιοχές που υπάρχουν οικισμοί, φρούρια και νεκροταφεία τέτοιας ηλικίας. Προτείνει οι αρχαιοαστρονομικές έρευνες στην Ελλάδα να συνεχιστούν από περισσότερους αρχαιολόγους σε συνεργασία με αστρονόμους, ώστε να πέσει φως στα άγνωστα κεφάλαια της θρησκευτικής

³⁴ **TRIADAPHYLLOS, D. (1990):** "Arcaedastronomikal and ethnoastronomikal researches in Aegean Thrace ", Archeologiceski institut I Muzejna Ban, izsledvanija, XVII, p.131-140, pic. 7

κοινωνικής και οικονομικής ζωής των κατοίκων της ελλαδικής περιοχής κατά την προϊστορική και ιστορική περίοδο.

Η αρχαιολόγος **Βιβή Βασιλοπούλου** της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαοανθρωπολογίας του Υπουργείου Πολιτισμού δημοσιεύει το **1994** τις έρευνές³⁵ της από «Χρυσοσπηλιά» της νήσου Φολέγανδρου. Στο εσωτερικό του σπηλαίου που έχει μήκος μεγαλύτερο από 100 m, πάνω στα τοιχώματα και στον σταλακτιτικό διάκοσμο υπάρχουν απεικονισμένα περισσότερα από 300 αρχαία ονόματα κυρίως ανδρικά αλλά και γυναικεία. Τα γράμματα απεικονίστηκαν με άργιλοεδάφη ή άλλα οξειδία μετάλλων, έχουν χρώμα καφέ ή μαύρο και χρονικά τοποθετούνται στον 4^ο π.Χ αιώνα. Τα ονόματα παρουσιάζονται κυρίως κατά ζεύγη. Μερικά από τα ονόματα είναι: ΑΡΧΙΚΛΕΙΔΗΣ, ΑΡΚΙΘΑΛΗΣ, ΑΙΡΕΤΟΣ, ΑΙΣΑΛΟΣ, ΑΜΦΙΣΘΕΝΗΣ, ΒΑΪΟΣ, ΒΟΛΑΚΛΗΣ, ΗΡΟΘΕΜΙΣ, ΘΕΜΙΣ κλπ.

Ο αρχιτέκτονας (επίσης θεολόγος και αρχαιολόγος), καθηγητής του ΑΠΘ **Νικ. Μουτσόπουλος** αναφέρεται³⁶ το **1995** στο μεγάλο ακιδογράφημα που

Εικ. 12.

³⁵ **ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β., (1994):** Αναγραφές τον 4^ο αιώνα στη “Χρυσοσπηλιά”

Φολεγάνδρου. Δελτ. Ελ.Σπηλ. Εταιρ. τ. XXI σ.363-369. Αθήνα.

³⁶ **ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. (1995) :** “Νεολιθικό ακιδογράφημα στις όχθες της Χειμαδίτιδας λίμνης και το δίδυμο μενχίρ του Πελεκάνου”, περιοδ. «Αρχαιολογία», τ.56, Σεπτ.1995, σ.39-45.

υπάρχει κοντά στις όχθες της Χειμαδίτιδας λίμνης, για το οποίο παραθέτει τοπογραφικό χάρτη, 7 φωτογραφίες και γραμμικό σχέδιο. Το ακιδογράφημα είναι μεγάλων διαστάσεων σε μια επιφάνεια σχιστολιθική διαστάσεων 2,50 m X 1,90 m. (Εικ.12). Ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος πιστεύει ότι χρονικά είναι σύγχρονο με τα αντίστοιχα της Ρούσας Έβρου και προτείνει ως χρονολογία αυτήν που προσδιόρισε ο αρχαιολόγος Δ. Τριαντάφυλλος για την Ρούσσα (δηλ, 13^ο – 12^ο π. Χ. αιώνα). Παραθέτει επίσης στο δημοσίευμα λίγα γραμμικά σχέδια από το Παγγαίο, από το Γονικό Έβρου, από την Ιταλία, και δύο φωτογραφίες με βραχογραφήματα της σπηλιάς της περιοχής Τρέν της Αλβανίας, που χρονικά τοποθετούνται στην πρώιμη εποχή σιδήρου.

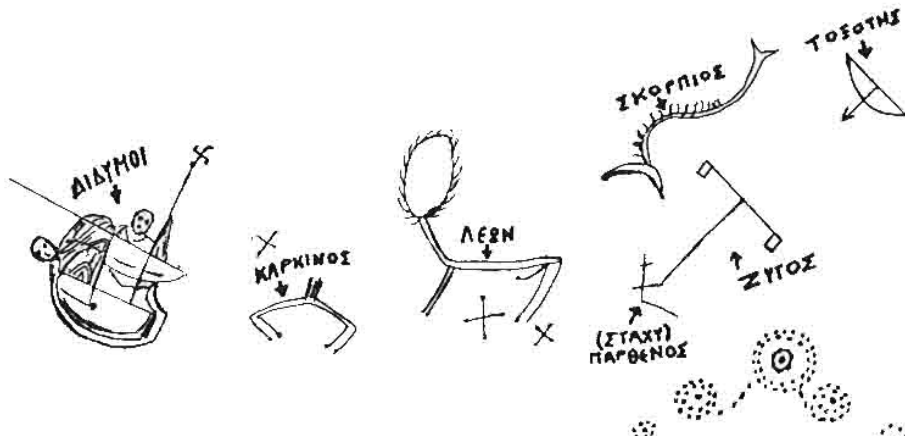
Ο αρχαιολόγος **Θανάσης Κούγκουλος** το **1995** μεταξύ των άλλων διατυπώνει³⁷ πρώτες απόψεις και παρατηρήσεις για τα βραχογραφήματα της Νίψας Έβρου. Έχει εντοπίσει δεκάδες κοιλότητες με διάμετρο από 2 έως 8 εκ. και βάθος από 1 έως 3 εκ. Εκφράζει την παρατήρηση ότι λάξευαν τις κοιλότητες κοντά σε μεγαλιθικά μνημεία και σε άμεση σχέση με υπαίθριους χώρους λατρείας. Επίσης εντόπισε τρεις εγχάρακτες σχηματοποιημένες ανθρώπινες μορφές με γραμμική απόδοση στραμμένες προς την ανατολή. Για τα βραχογραφήματα αυτά πιθανολογεί ότι πρόκειται για παραστάσεις τελετουργικού χορού. Ως χρονολογικό πλαίσιο δημιουργίας των βραχογραφημάτων θεωρεί την ύστερη εποχή χαλκού μέχρι την πρώιμη εποχή σιδήρου.

Ο **Γιώργος Βογιατζής** το **1996** αναφέρει κάποιες απόψεις για τα βραχογραφήματα του Παγγαίου, που σίγουρα είναι αποδεκτά από ευφάνταστα άτομα. Εύκολα θα διαπιστώσει ο αναγνώστης ότι ο συγγραφέας του μικρού βιβλίου³⁸, είναι γνώστης κειμένων αρχαίων συγγραφέων και αντιστοίχων ιστορικών γεγονότων καθώς και σεναρίων της πλούσιας

³⁷ **ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, Α. (1995;)** : “ Προϊστορική έρευνα στη Νίψα Νομού Έβρου”.
Υπό έκδοση στη “Θρακική επετηρίδα” τ.9, σελ.1-21, φωτ.25, σχ. 6, Κομοτηνή.

³⁸ **ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Γ. (1996)** : “Οι βραχογραφίες του Παγγαίου αποκαλύπτουν”
σ.136, διαστ.14cm X 20 cm. Θεσσαλονίκη.

ελληνικής μυθολογίας. Οι ερμηνείες του σχετικά με τα βραχογραφήματα του Παγγαίου είναι ότι συμβολίζουν επισκέψεις αστροναυτών ή διαστημανθρώπων στην περιοχή.

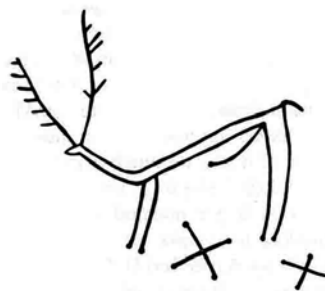

Σχ.19 Βραχογραφήματα Παγγαίου (κατά Γ. Βογιατζή 1996).

Διατυπώνονται απόψεις για παραστάσεις, που διαστρεβλώνουν την πραγματικότητα. Συγκεκριμένα ένα, κλασσικό για την περιοχή, νηματογραφικά χαραγμένο ελάφι (Σχ.22) χαρακτηρίζεται από τον παραπάνω συγγραφέα ως λεοντάρι. Σε άλλη περίπτωση μια απεικόνιση καβαλάρη, που είναι ένα από τα συχνά παρουσιαζόμενα θέματα στην περιοχή χαρακτηρίζεται ως απεικόνιση του αστερισμού των διδύμων και ένα τόξο ως αστερισμός του τοξότη (Σχ.19).

Ν. Μουτσόπουλος(1969).

Χ. Παπουτσάκης (1973).

Γ.Βογιατζής (1996).

Σχ.20

Σχ.21

Σχ.22

Ομολογουμένως έχει ενδιαφέρον πώς το ίδιο συγκεκριμένο θέμα από τα βραχογραφήματα του Παγγαίου παρουσιάζεται ή σχεδιάζεται από διαφορετικούς συγγραφείς.

Δημοσιεύει το σύνολο των καβαλάρηδων (ιππέων) από την εργασία του Λαζ. Χατζηλαζαρίδη για τις «Βραχογραφίες του Κρυονερίου Καβάλας» αναφέροντας ότι ο Λαζ, Χατζηλαζαρίδης προτείνει ηλικία πάνω από 15.000 χρόνια, γεγονός που είναι ανακριβές και ίσως αθέλητα υποβολιμαίο.

Ο καθηγητής της Γεωλογίας και παλαιοντολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών **Μιχάλης Δερμιτζάκης** στο βιβλίο του το **1998** παραθέτει³⁹ ένα μεγάλο πλήθος γραμμικών σχεδίων και φωτογραφιών με θέματα παλαιοντολογικά, παλαιοανθρωπολογικά και αρχαιολογικά από τις διάφορες περιοχές της γης. Αναφέρεται επιλεκτικά σε θέματα που αντλεί από την βιβλιογραφία για την αυγή του καλλιτεχνικού ξυπνήματος του προϊστορικού ανθρώπου, κυρίως στις σ.204-230. Για τα Ελληνικά βραχογραφήματα δημοσιεύει μία σελίδα με τα βραχογραφήματα του σπηλαίου Ασφέντου του Χρ. Παπουτσάκη (εικ.3.17α) και μία σελίδα με τρία σύνολα σχεδίων με τα τόξα, τους ιππείς και τα ελάφια των βραχογραφιών του Κρυονερίου Καβάλας του Λάζ, χατζηλαζαρίδη (εικ.3.17β). Για τα ελληνικά βραχογραφήματα δεν υπάρχει κανένας σχολιασμός στο κείμενο.

A.3.1. Άλλες δημοσιεύσεις

Κατά καιρούς υπήρχαν δημοσιεύσεις σε περιοδικά και εφημερίδες, για βραχογραφήματα κυρίως για την βόρεια Ελλάδα ή προερχόμενες από τη βόρεια Ελλάδα, που εκφράζουν απόψεις, που βρίσκονται σε διαφορετικά επίπεδα επιστημονικής Επειδή όμως στερούνται, ή δεν θεμελιώνουν επιστημονικές προσεγγίσεις, ούτε γίνονται αντικειμενικές αναλύσεις, γι αυτό δεν αναφέρονται στην παρούσα εργασία.

³⁹ **ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗΣ, Μ., (1998):** "Αναζητώντας τους προγόνους μας", σ.320, Αθήνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β. Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Β.1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ

Ήταν Μάρτιος του 1981, αναζητούσα θέσεις σπηλαίων σε περιοχές του μετέπειτα (1998 - «Καποδιστριακού») Δήμου Φιλίππων. Σχεδόν όλα εκείνα τα σπήλαια στην πραγματικότητα δεν ήταν φυσικά, αντίθετα ήταν αρχαία εγκαταλειμμένα μεταλλεία, που στο εσωτερικό τους, οι λαξευτές στοές τους, συνδέονταν με φυσικά έγκοιλα, στα οποία υπήρχαν συχνά εντυπωσιακοί σπηλαιολογικοί σχηματισμοί (σταλακτίτες- σταλαγμίτες). Ο «Μουχάλος» (Μιχάλης Κοσμίδης) από το Κρυονέρι Καβάλας, ήταν ένας εβδομηντάχρονος «χρυσοθήρας», όπως ο ίδιος δήλωνε. Μάλλον δεν γνώριζε ακριβώς την έννοια του επιθέτου που έδινε στον εαυτό του. Ήταν γεγονός ότι γνώριζε

Εικ.13

Εικ.14

Εικ.13. Ένα εργαλείο που βρέθηκε το 1997 στα βορειοανατολικά του Κρυονερίου, σε άγνωστο μέχρι τότε αρχαίο νεκροταφείο, κατά την διάρκεια διάνοιξης δασικών δρόμων και ισοπέδωσης περιοχής¹. Πιθανότατα πρόκειται για εργαλείο εξόρυξης μεταλλευμάτων.

Εικ.14. Μια από τις λαξευτές στοές του αρχαίου μεταλλείου «Περστερώννα» Κρυονερίου.

σχεδόν όλα τα σπήλαια – μεταλλεία της περιοχής, όλα τα γύρω βουνά, που από μικρός τα είχε περπατήσει και ακόμη θέσεις νεκροταφείων παλαιότερων εποχών. Είχε έναν αργό, έναν επιβλητικό τρόπο ομιλίας, που προκαλούσε τον συνομιλητή του να ακούσει για να μάθει περισσότερα, που όμως δεν φανέρωνε αλλάζοντας εύκολα θέμα.

¹ Το είχε φυλαγμένο ο πρόεδρος της κοινότητας Δημ. Μπασδάνης

« Ο Ξενάριος βρήκε χρυσό» θα μπορούσε να ήταν μία πιθανή φράση του. Ταλαιπωρώντας τον συνομιλητή του κυριολεκτικά, ύστερα από ώρα, που θα επανερχόταν στη φράση αυτή, μπορεί να προέκυπτε ότι ο Ξενάριος ήταν ένας μεγάλος γεωλόγος του Μποδοσάκη ή του ΙΓΜΕ, που εντόπισε - κατά τον Μουχάλο - ορυκτό χρυσό στο βουνό Κελ – τεπέ (ανατολικά του Κρυονερίου), από όπου έπαιρνε χρυσό ο βασιλιάς Φίλιππος της Μακεδονίας, αλλά και ο γιος του τελευταίου, ο Μέγας Αλέξανδρος. Σε άλλη περίπτωση μπορεί να εξιστορούσε πως τρία ξένα άτομα, που έσκαψαν, βρήκαν ένα «τενεκέ» με χρυσές λίρες και επειδή τους είδε ένας βοσκός του είπαν να πάρει όσες χωρούσαν στις φούχτες του. Με εκείνες τις λίρες ο βοσκός έφτιαξε το σπίτι του κλπ.

Ψάχνοντας λοιπόν για την μικρή είσοδο μιας σπηλιάς σ' ένα λόφο του Κρυονερίου, ο Μουχάλος ανέφερε αδιάφορα: "Εδώ έχει ζωγραφισμένα ανθρωπάκια". Πράγματι υπήρχε μια χαραγμένη, όχι καλά διατηρημένη, παράσταση ανθρώπου πάνω σε μια οριζόντια βραχώδη επιφάνεια. Ήταν πολύ μεγάλο το γεγονός, εξ άλλου ήταν άγνωστο ότι είχε και αυτή η περιοχή της Μακεδονίας τέτοια ενδιαφέροντα. Ο Μουχάλος δεν περίμενε αυτά τα «ανθρωπάκια» να ενδιέφεραν τον νέο γεωλόγο συνομιλητή του. Έλεγε πως αυτές τις παραστάσεις τις γνώρισε από το 1922, που παιδί, ήλθε από την πατρίδα (τον Πόντο) στο "Κουρουτσού" (Κρυονέρι). Χαρακτηριστικά έλεγε «αυτά είναι αρχαία σημάδια». Σε αντίθεση με άλλους που τα θεωρούσαν όπως αποδείχτηκε ενδείξεις κρυμμένων θησαυρών.

Σ' ένα σύντομο χρονικό διάστημα εντοπίστηκαν από τον γράφοντα με την βοήθεια του Μ. Κοσμίδη μερικές τοποθεσίες γύρω από το Κρυονέρι και μεταξύ Κρυονερίου και Φιλίππων, που έχουν τέτοιες χαραγμένες παραστάσεις. Οι παραστάσεις αυτές βρίσκονταν πάνω σε υπαίθριες μαρμάρινες επιφάνειες.

Τον Δεκέμβριο του 1981 έγινε μια προκαταρκτική ανακοίνωση για τα παραπάνω βραχογραφήματα στο Α' Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συμπόσιο που διοργάνωσε η Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρία στην Αθήνα. Ακολούθησαν κι άλλες ανακοινώσεις και δημοσιεύσεις σε περιοδικά και εφημερίδες. Η συστηματική μελέτη των βραχογραφημάτων αυτών αλλά και ολοκλήρου της Βόρειας Ελλάδας ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1994 μετά την ανάθεση εκπόνησης σχετικής διδακτορικής διατριβής στον γράφοντα από την

Φιλοσοφική σχολή του ΑΠΘ με εποπτεύοντα καθηγητή τον Γιώργο Χουρμουζιάδη.

Η αναζήτηση των θέσεων των βραχογραφημάτων δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Γινόταν συλλογή πληροφοριών από βοσκούς, κτηνοτρόφους, ορειβάτες, κυνηγούς θηραμάτων και κυρίως από κυνηγούς θησαυρών. Μάλλον αν δεν υπήρχε από τους τελευταίους η ελπίδα ότι τα βραχογραφήματα κρύβουν θησαυρό, ο αριθμός των ευρεθέντων βραχογραφημάτων θα ήταν μικρότερος. Από την άλλη πλευρά είναι γεγονός ότι οι κυνηγοί θησαυρών είναι οι καταστροφείς των βραχογραφημάτων.

Αρκετές φορές, προκειμένου να δημιουργηθεί κλίμα εμπιστοσύνης, με τους γνώστες βραχογραφημάτων με σκοπό την υπόδειξη των θέσεών τους, υπήρξαν συζητήσεις σε καφεενία χωριών με κεράσματα καφέ ή τσίπουρου. Οι συζητήσεις βέβαια δεν έφερναν πάντα θετικό αποτέλεσμα. Χαρακτηριστική ήταν μια περίπτωση όπου ο γνώστης πολλών θέσεων, όπως έλεγε, είπε: «η πληροφορία πρέπει να πληρώνεται». Φυσικά ο παραπάνω γνώστης αγνοήθηκε.

Βέβαια ήταν πολύ πιθανόν μετά από όλα τα προηγούμενα να κατέληγε ένας γνώστης να επιδείξει μια συγκεκριμένη υπαίθρια θέση, που οι παραστάσεις της να ήταν μια σύγχρονη καρδιά τρυπημένη με βέλος και σημειωμένα αρχικά ονομάτων, η μια ελληνική σημαία με σταυρό και ημερομηνία 1952, ή ακόμη φυσικές γραμμές διακλάσεων του πετρώματος, που ο γνώστης τα θεώρησε ανθρώπινα χαράγματα.

Κάποιες φορές έπρεπε να δεχτώ, ή να κάνω ότι δέχομαι, την άποψη του απλοϊκού χρυσοθήρα ότι το χαραγμένο βέλος του τόξου μιας επιφάνειας ή ακόμη η διεύθυνση που κοιτάζει κάποιο ζώο είναι οι κατευθύνσεις του κρυμμένου θησαυρού. Αν δεν συμπεριφερόμουν ανάλογα μπορεί να μην υπήρχε συνεργασία.

B.2. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ – ΓΕΩΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Εντοπίστηκαν αρκετές θέσεις με βραχογραφήματα σ ολόκληρη την Βόρεια Ελλάδα (βλπ.σελ.53 & Χάρτ.1,2,3,4). Κυρίως όμως μελετήθηκαν με ιδιαίτερη λεπτομέρεια και έγινε σχολαστική αντιγραφή επιφανειών με βραχογραφήματα από την Ανατολική Μακεδονία ή τους νομούς Καβάλας, Σερρών και Δράμας, πάνω στους όγκους της οροσειράς της Λεκάνης, της

οροσειράς του Παγγαίου της οροσειράς του Συμβόλου της οροσειράς του Μενοικίου και της οροσειράς του Φαλακρού.

Οι οροσειρές της Λεκάνης, του Παγγαίου, του Συμβόλου, του Μενοικίου και του Φαλακρού υπάγονται γεωτεκτονικά στο νοτιοδυτικό τμήμα της μάζας της Ροδόπης. Πετρολογικά² δομούνται από μάρμαρα³, γνευσιακούς σχιστόλιθους, μαρμαρυγιακούς σχιστόλιθους⁴ και πρασινοσχιστόλιθους οι οποίοι διακόπτονται από διεισδύσεις γρανιτών (γρανοδιορίτες Καβάλας, Φιλίππων, Βροντούς).

Εικ.15 & Εικ.16. Περισβεστωμένος λοστός και ξερολιθιά από το σπήλαιο – αρχαίο μεταλλείο «Περιστερώννας» Κρυονερίου.

Μεταξύ των οροσειρών Παγγαίου (βορειοδυτικά), Λεκάνης (νοτιοανατολικά) και Συμβόλου (βόρεια) σχηματίζεται η πεδιάδα των Φιλίππων. Το νοτιοδυτικό τμήμα της πεδιάδας αυτής προς την πλευρά του Παγγαίου το αποτελούσαν τα τενάγη των Φιλίππων, τα οποία αποξηράνθηκαν στο διάστημα 1929 – 1944 με αποστραγγιστικά έργα. Τα τενάγη αυτά κατά την αρχαιότητα ήταν η «Πρασιάς» λίμνη. Υπάρχουν πληροφορίες ότι προς την πλευρά των Αντιφιλίππων, Παλαιοχωρίου και Νικήσιανης κατά την φάση αποξήρανσης των τεναγών εντοπίστηκαν

² **KRONBER, P., MEYER, W., PILGER, A. (1970):** Geologie der Rila– Rhodope –Masse Zwischen Strimon und Nestos. Geol. Jd. Beih., 88, 133-179.

³ **ΜΑΡΙΟΛΑΚΟΣ, Η. (1976):** Γεωλογία Ελλάδος. σ. 1-200, Αθήνα.

⁴ **ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ, Μ., ΓΙΑΛΟΓΛΟΥ, Γ., WAGNER G.A., ΜΕΛΦΟΣ, Β. (1996):** «Σκαπτή ύλη» Ένα αρχαίο μεταλλείο χρυσού στην τοποθεσία Μάνδρα Καρή, Παλιάς Καβάλας. Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Αρχαιομετρίας, σ. 23-35, Θεσσαλονίκη.

πάσσαλοι από προϊστορικούς πασσαλόπηκτους λιμναίους οικισμούς. Τότε όμως ίσως δεν γνώριζαν να αξιολογήσουν και να περισώσουν τέτοιου είδους ευρήματα, ή δεν το επέτρεπαν οι προτεραιότητες και τα δεδομένα της περιόδου.

Υπάρχουν μελετητές (N. Μουτσόπουλος 1969 κ.ά.) που, θεωρούν ότι κάποια βραχογραφήματα έγιναν από αρχαίους μεταλλωρύχους ή έχουν σαν θέμα τους την μεταφορά μεταλλευμάτων.

Ήταν γνωστό ότι το Παγγαίο στην αρχαιότητα ήταν η χρυσοφόρα περιοχή των Ελλήνων. Λιγότερο γνωστό είναι ότι τα βουνά της Λεκάνης απέναντι από το Παγγαίο, επίσης διεκδικούνε ένα μέρος αυτού του πολύτιμου μετάλλου των αρχαίων. Αν και τα τελευταία χρόνια όλο και πληθαίνουν οι απόψεις ότι ο Ηρόδοτος αναφερόταν στην περιοχή της Παλαιάς Καβάλας, όπου εμφανίζεται ένας μεγάλος αριθμός εμφανίσεων χρυσοφόρου και αργυρούχου μεταλλεύματος και όχι στο Παγγαίο (βλπ. υποσημείωση 4). Η «Σκαπτή ύλη» από την οποία προέρχονταν ποσότητες χρυσού στην αρχαιότητα ήταν συνδεδεμένη με τον ιστορικό Θουκυδίδη και μάλλον οι περιοχές της είναι τα βουνά της Λεκάνης. Κατά τον M. BABELIDH οι ποσότητες χρυσού του αρχαίου μεταλλείου της περιοχής Μάνδρα Καρή της Παλαιάς Καβάλας που εκμεταλλεύονταν οι αρχαίοι ήταν μέχρι 19 ppm.

Εικ. 17. Αρχαίο μεταλλείο «Περιστερώννα». Η σκάλα με πέτρες ασύνδετες, που οδηγεί σε άλλο επίπεδο έχει δεθεί με σταλαγμιτικό υλικό.

Υπάρχουν πάρα πολλά μεταλλεία αρχαίας εκμετάλλευσης κυρίως κοντά στα χωριά του Κρυονερίου, Ζυγού και Παλαιάς Καβάλας. Στα μεταλλεία αυτά παρατηρούνται λαξευτές στοές τελείως γεωμετρικές, με ορθογώνια τομή λαξευμένες μ' ένα άγνωστο τρόπο μέσα στο σκληρό πέτρωμα. Οι λαξευτές στοές έχουν διαστάσεις που κυμαίνονται γύρω στα 0,7 m για το πλάτος τους και 0,9 m για το ύψος τους. Ιδιαίτερα όταν οι λαξευτές στοές έχουν μεγάλη κλίση ή είναι σχεδόν κατακόρυφες τότε υπάρχουν μέσα σ' αυτές και εντυπωσιακές λαξευτές σκάλες.

Είναι βεβαιωμένο ότι στις περιοχές των χωριών Κρυονερίου, Ζυγού και Παλαιάς Καβάλας υπάρχουν σιδηρομαγκανιούχα, μικτά θειούχα και χαλκούχα μεταλλεύματα και μεταλλεία κλασσικής ή βυζαντινής περιόδου. Ορισμένα μεταλλεία, είναι αποδεκτό ότι είναι διανοιγμένα κατά την προϊστορική περίοδο.

Οι γεροντότεροι στην ηλικία θυμούνται στο Κρυονέρι λόφους από παλιά καμινεύματα (σκουριές), τα οποία σκόρπισαν στους δρόμους του χωριού και του κάμπου. Φαίνεται πως το Κρυονέρι ήταν μια περιοχή που γινόταν η επεξεργασία μεταλλευμάτων σε παλαιότερες εποχές. Ιδιαίτερα στα σπήλαια-μεταλλεία «Αγίας Ελένης» Ζυγού και «Περιστερώννα» Κρυονερίου πιθανότατα ο σε μεγάλη έκταση εμφανιζόμενος λειμωνίτης (Εικ.18) να είναι χρυσοφόρος⁵.

Εικ. 18. Σε κάποιες θέσεις μέσα στο πολυλαβρινθώδες μεταλλείο «Περιστερώννα» υπάρχει εντυπωσιακός σταλακτιτικός διάκοσμος.

⁵ **ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ, Μ., (1999):** Αρχαιομετρικές έρευνες για την προέλευση χρυσού αρχαιολογικών νευρημάτων της Μακεδονίας, που χρονολογούνται από τη Νεολιθική έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Έκθεση ΠΕΝΕΔ, 96-Α/Α 1163.

Εικ.19.

Έτρεξε να φωτογραφηθεί μαζί με τ'αδέλφια του

Εικ. 20.

Σπήλαιο - αρχαίο μεταλλείο άχρας και μικτών θειούχων Αγίας Ελένης Ζυγού Καβάλας. Βάθος 100μ. από την είσοδο. Απόλυτο σκοτάδι. Διακρίνονται οι χαρακτηριστικές "αξινιές" των μεταλλωρύχων, ίσως να έγιναν με ένα εργαλείο σαν αυτό της σελ.46. Υπάρχουν απόψεις ότι οι μεταλλωρύχοι χάραζαν βραχογραφήματα.

Β.3. ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ ΒΟΡ. ΕΛΛΑΔΑΣ

Ν. Καβάλας

- * Κρυσνέρι¹
- * Φίλιπποι
- * Ζυγός
- * Κρηνίδες
- * Παλαιά Καβάλα
- * Φωλεά
- * Παλιό Χορτοκόπι
- * Χαλκερό
Ανεπιβεβαίωτα σε
Βουνοχώρι
Λιμνιά
Λεκάνη
και σε χωριά βόρεια
και ανατολικά του
Παγγαίου.

Ν. Δράμας

- * Πανόραμα
Ανεπιβεβαίωτα σε
Νευροκόπι
Περιστεριά

Ν. Σερρών

- * Αλιστράτη
- * Συμβολή
- * Κρηνίδα,
- * Μεσολακιά
- * Παλαιοκώμη,
- * Νέα Φυλή.

Άλλα ανεπιβεβαίωτα
σε θέσεις Νοτιοδυτικά
του Παγγαίου

Ν. Έβρου

- * Ρούσσα
- * Γονικό
- * Νίψα.
- * Άβαντας Μοναστήρι

Ν.Ροδόπης

- * Μαρώνεια- Άγιος Γεώργιος.
- * Άγιος Γεώργιος Πετρωτών.
Ανεπιβεβαίωτα σε χωριά γύρω
από Σάπες

Ν. Χαλκιδικής

- * Άκρο χερσ. Στρατονίκης,
Ανεπιβεβαίωτα σε
Μεγάλη Παναγιά και ορεινά
χερσ. Σιθωνίας

Περιοχή Αγίου Όρους

- * Μονή Μεγίστης Λαύρας
- * Σέρβικο Μοναστήρι

Ν. Πέλλας

- * Λουτράκι Αριδαίας

Ν. Φλώρινας

- * Χειμαδίτης

Ν. Κοζάνης

- Ανεπιβεβαίωτα σε
Ελάτη
Λεύκαρα

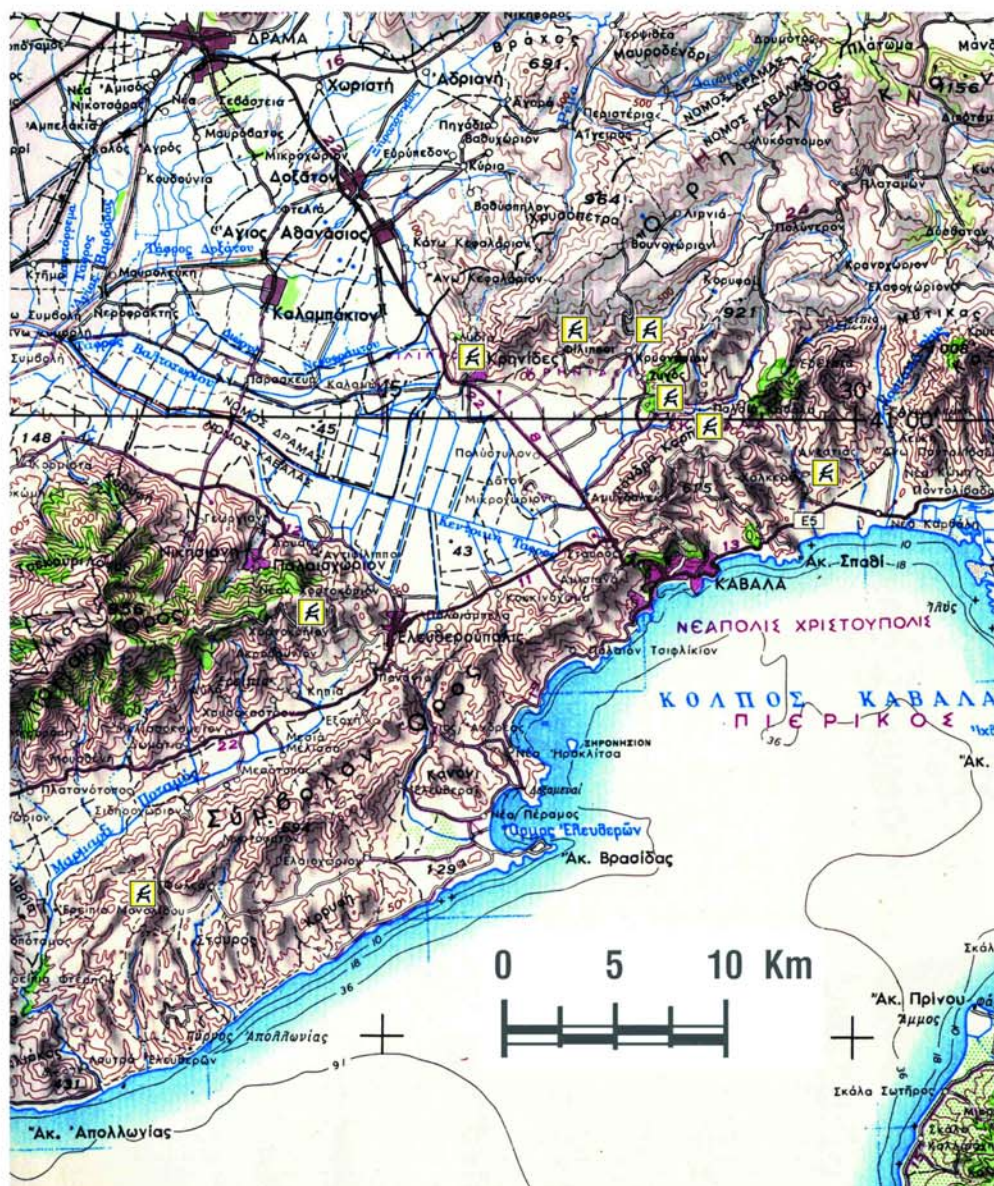
¹ * Διαπιστωμένες θέσεις

Χάρτ.1. Θέσεις βραχογραφημάτων Ν. Έβρου.

Ρούσσα Γονικό Νίσα Άβαντας (Μοναστήρι)

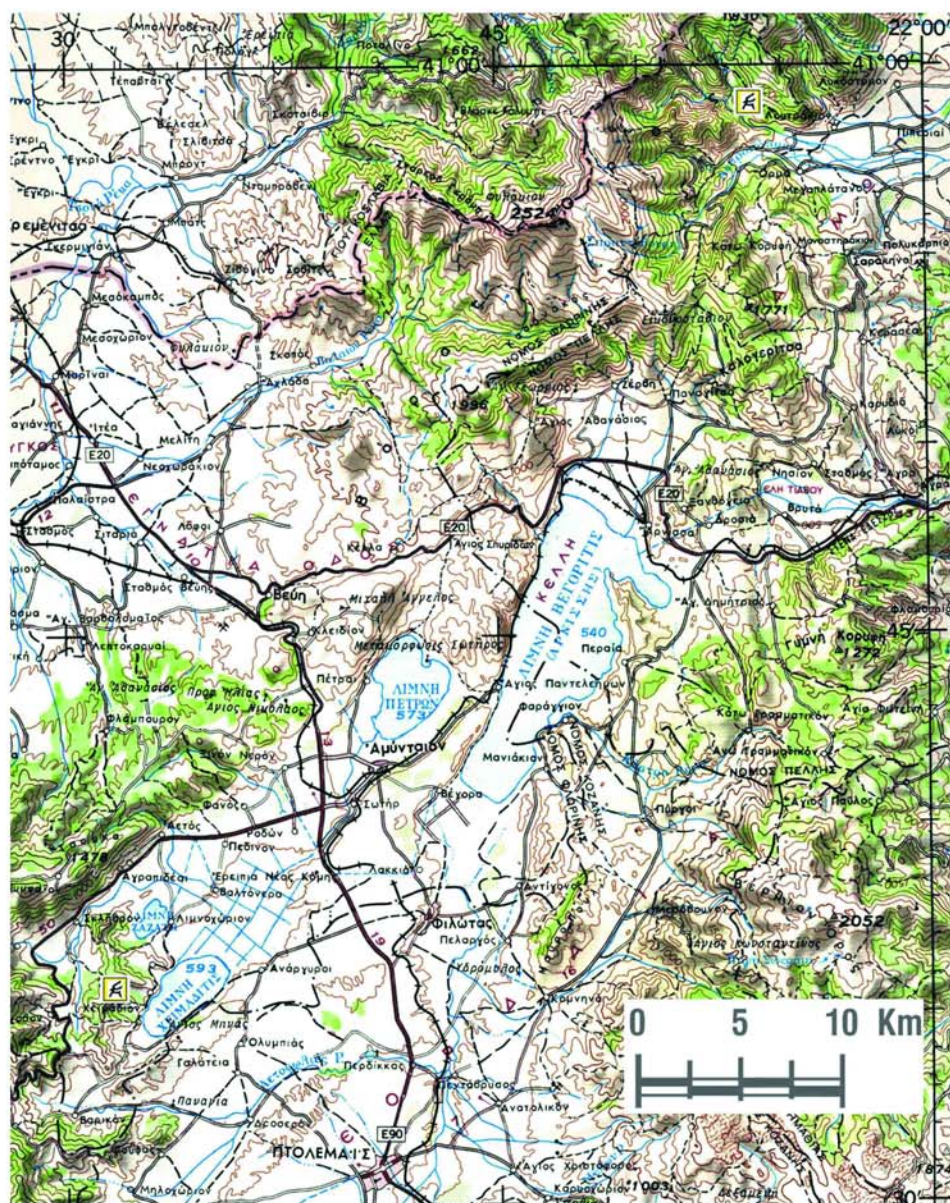
Χάρτ.2. Θέσεις βραχογραφημάτων Ν. Καβάλας

Κρουνέρι ☐ Φίλιπποι ☐ Ζυγός ☐ Κρηνίδες ☐
 Π.Καβάλα ☐ Χαλκερό ☐ Π.χορτοκόπι ☐ Φωλιά ☐

Χάρτ.3. Θέσεις βραχογραφημάτων Ν. Σερρών & Δράμας

Αγγίτης - Συμβολή	Αγγίτης - Αλυστράτη	Αγγίτης - Κρηνίδα
Παλαιοκώμη Σερρών	Μικρό Σούλι Σερρών	Πανόραμα Δράμας

Χάρτ.4. Θέσεις βραχογραφημάτων N. Φλώρινας & Πέλλας

Λίμνη Χειμαδίτιδα Φλώρινας

Λουτράκι Αριδαίας Πέλλας

B.4. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΩΝ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

B.4.1. Θέση Κρυονέρι 1 : Είναι εποπτική θέση (βλπ.Χαρτ.5. & Εικ.23).Βρίσκεται 1Km περίπου ανατολικά του Κρυονερίου Καβάλας σε υψόμετρο 260 m στην καμπή του πρώτου λόφου αμέσως μετά το πρώτο ανατολικό ρέμα του Κρυονερίου. Περίπου 50 m νοτιότερα από τον (νεοχαραχθέντα) δρόμο Κρυονερίου – Κοκκάλων. Από τη θέση αυτή φαίνεται η νοτιοανατολική πλευρά του Κρυονερίου, η βορειοανατολική πλευρά του Ζυγού, ενώ στα δυτικά, στο βάθος, διακρίνονται οι κορυφές του Παγγαίου με τις νότιες απολήξεις του. Πρόκειται για μια σχεδόν οριζόντια, κερματισμένη από διακλάσεις, μαρμάρινη επιφάνεια με χρώμα λευκό-τεφρό που έχει σε σημεία χρώμα ώχρας. Το ανατολικό τμήμα της επιφάνειας αυτής έχει καταστραφεί τα τελευταία χρόνια από κυνηγούς θησαυρών, οι οποίοι από άγνοια, προφανώς, καταστρέφουν αυτές τις επιφάνειες με τις παραστάσεις, πιστεύοντας ότι θα βρουν κρυμμένους θησαυρούς.

Εικ.21. Ένα από τα σπασμένα κομμάτια της επιφάνειας Κρυονέρι 1. Διακρίνεται ένας που ππεύει ζωο, το ένα χέρι του (χαλινό;) φτάνει μέχρι τα αυτιά του ζώου και το άλλο μέχρι την ουρά.

Τα σπασμένα κομμάτια (Εικ.21) με παραστάσεις βρίσκονται γύρω από την κύρια επιφάνεια, που έχει διαστάσεις 1 m X 3,5 m περίπου (βλπ. παράρτημα σχεδίων). Η απομένουσα μετά τις καταστροφές επιφάνεια έχει περισσότερες από 22 παραστάσεις. Η πιο χαρακτηριστική παράσταση είναι ο καλπάζων ιππέας- κυνηγός 1, που έχει μήκος 10 cm και ύψος 8 cm. Το εύρος των

χαραγών που τον σχηματίζουν είναι 2-4 mm και το βάθος 2 mm. Οι χαραγές των άλλων παραστάσεων έχουν μικρότερο εύρος και μικρότερο βάθος χάραξης. Ο ιππέας 1, μπροστά του (στα 10cm) έχει τα κυνηγημένα ελάφια 2 και 3 (βλ θεματικές ταξινομήσεις). Στην επιφάνεια αυτή ανήκουν επίσης οι ιππείς- κυνηγοί 2 και 3, τα σταθμευμένα ελάφια 4,5,6, τα ζώα 1 - 6 και ο άνθρωπος 7. Οι μισές περίπου παραστάσεις της επιφάνειας είναι ευδιάκριτες. Οι υπόλοιπες απαιτούν προσεκτικότερη παρατήρηση προκειμένου να εντοπιστούν. Οι πλάγιες μικρές γραμμές που ξεκινούν από τις απολήξεις των ποδιών του αρσενικού ελαφιού 5 και κατευθύνονται προς τα κάτω και πίσω δημιουργήθηκαν από καρστική διάβρωση, λόγω της κλίσης της επιφάνειας, μετά τον σχεδιασμό του ελαφιού από τον καλλιτέχνη σχεδιαστή του. Το γεγονός αυτό είναι ένδειξη παλαιότητας της παράστασης.

Στην ίδια θέση υπάρχουν κι άλλες ανάλογες μαρμάρινες επιφάνειες, των οποίων το μήκος είναι τετραπλάσιο ή πενταπλάσιο του πλάτους των, που όμως δεν έχουν καθόλου βραχογραφήματα. Υπάρχουν επίσης διάσπαρτοι θάμνοι με πουρνάρια.

B.4.2. Θέση Κρυονέρι 2 : Βρίσκεται 1,5 km ΒΒΔ του Κρυονερίου σε υψόμετρο 400 m, ψηλά στην ανατολική όχθη επίσης του πρώτου ανατολικού ρέματος του χωριού του Κρυονερίου, (βλπ. τοπογραφικό χάρτη 5 και αεροφωτογραφία Εικ.23). Η τοποθεσία είναι γνωστή σαν "του Ζάγκαση η βρύση". Πρόκειται για κερματισμένη από διακλάσεις επιφάνεια με διαστάσεις 1,4m X 1,8 m περίπου, της οποίας τα περιφερειακά τμήματα έχουν ανατιναχθεί βίαια με εκρηκτικά για αναζήτηση θησαυρού. Κοντά στην επιφάνεια αυτή σήμερα υπάρχει κολώνα της Δ.Ε.Η. ενώ δίπλα υπάρχει μονοπάτι αιγοπροβάτων. Η επιφάνεια αυτή έχει περισσότερες από 15 παραστάσεις, οι μισές από τις οποίες είναι έντονα χαραγμένες και ευδιάκριτες. Μια υπόθεση για το γεγονός αυτό είναι ότι οι παραστάσεις αυτές χαράχθηκαν πάλι από άλλους πολύ αργότερα από την αρχική τους χάραξη. Από τις υπόλοιπες μισές παραστάσεις διακρίνονται καθαρά πολλά στίγματα ή μικρές κοιλότητες με διάμετρο 2 - 3 χιλιοστά και βάθος 1 - 2 χιλιοστά. Αρχικά έγινε η υπόθεση ότι με τις κοιλότητες συμβολίζονταν αστερισμοί. Αργότερα μετά από σχολαστική παρατήρηση πάνω στην μαρμάρινη επιφάνεια και στο φωτογραφικό υλικό διαπιστώθηκε ότι οι μικρές κοιλότητες είναι σημεία που

οριοθετούν ανθρώπινες παραστάσεις όπως η χαρακτηριστική παράσταση του ανθρώπου 1, στις προηγούμενες όμως έχουν φθαρεί οι ενδιαμέσες ευθείες μεταξύ των κοιλοτήτων. Από έναν εξασκημένο παρατηρητή μπορεί να εντοπιστούν οι άνθρωποι 2,3,4,5,6 ενώ υπάρχει άλλος ένας μπροστά από το ιππέα 5. Στις παραστάσεις των ανθρώπων, τα μάτια και το στόμα τους αποδίδονται με μικρές κοιλότητες που στον άνθρωπο 1 περικλείονται με ένα κύκλο. Έτσι απεικονίζεται το κεφάλι. Στον άνθρωπο 1, τα χέρια του με τα δάκτυλα, το σώμα του και τα πόδια του αποδίδονται νηματογραφικά με ευθείες. Με προέκταση της ευθείας του σώματος και μέχρι τόσο μήκος όσο και τα πόδια του αποδίδεται ο φαλλός που τελειώνει με μια κοιλότητα. Μεταξύ των μικρών κοιλοτήτων που έγιναν τεχνητά, υπάρχουν και φυσικές ανάλογες κοιλότητες με τις τεχνητές, που δημιουργήθηκαν λόγω της καρστικής διάβρωσης. Κάποιες από αυτές τις υπολόγισε ο παλιός καλλιτέχνης και τις συμπεριέλαβε στα σχέδιά του επειδή τον βόλευαν προκειμένου να ολοκληρώσει αυτό που σκεφτόταν.

Εικ. 22. Θέση Κρυονέρι 2. Μη ολοκληρωμένα θέματα βραχογραφημάτων.

Μερικοί κάτοικοι του Κρυονερίου ισχυρίζονται πως στην επιφάνεια αυτή υπήρχε μια παράσταση με δυο κύκλους που απεικόνιζε ζυγαριά. Πράγματι εντοπίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του ενός κύκλου (θεματική ομάδα εσώγλυφα 34) ενώ η υπόλοιπη παράσταση δεν υπάρχει πλέον λόγω της καταστροφής της επιφάνειας. Η τεχνική δημιουργίας του κύκλου (εσώγλυφα 34) καθώς και της παράστασης εσώγλυφα 33, που μοιάζει με κατεστραμμένο

γράμμα Θ, προήλθαν από αδρή κρούση της επιφάνειας με σφυρί ή πέτρα έτσι ώστε να αφαιρεθεί μάζα βράχου. Ο κύκλος καταστρέφει την παράσταση του μαχαιριού (εργαλεία 68) το οποίο είναι επιπόλαιο χαραγμένο.

Στην ίδια επιφάνεια βρίσκονται οι χαραγμένες παραστάσεις των ιππέων – κυνηγών 4,5,6, οι παραστάσεις των ζώων 7,8, που πιθανότατα είναι είναι ημιτελείς ιππείς καθώς και οι σχηματισμοί εσώγλυφα 30,31,32, που δύσκολα εντοπίζονται οπτικά και έχουν δημιουργηθεί με λείανση της επιφάνειας, (βλπ. αντίστοιχες θεματικές ταξινομήσεις).

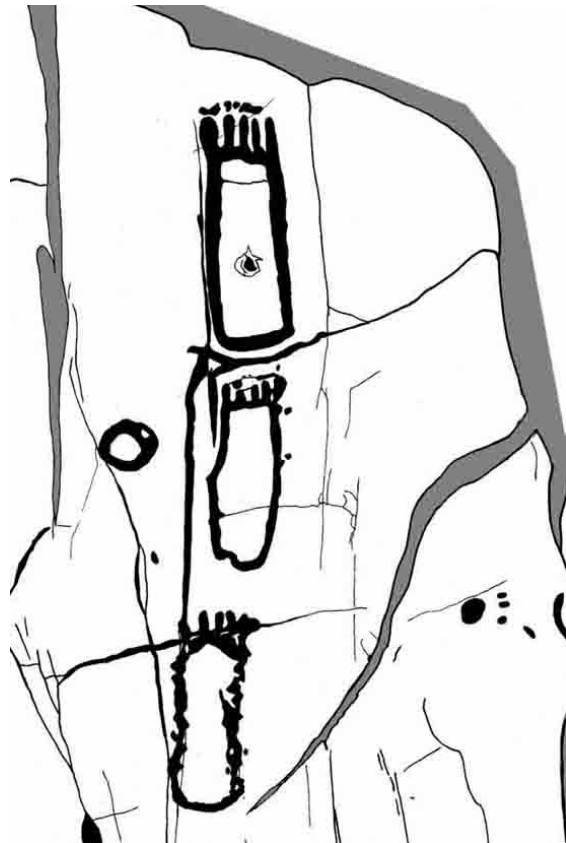
B.4.3. Θέση Κρυονέρι 3: Βρίσκεται απέναντι και χαμηλότερα από την προηγούμενη θέση Κρυονέρι 2, στην δυτική όχθη του ίδιου ρέματος . Παρατηρήθηκαν επίσης χαράγματα, όχι όμως ευδιάκριτα, που μοιάζουν με ζώα.

B.4.4. Θέση Κρυονέρι 4: Βρίσκεται 4 km B.A. του Κρυονερίου, χαμηλότερα από τον δρόμο Κρυονερίου – Κοκκάλων σε υψόμετρο 320 m. Είναι ακριβώς απέναντι από εκείνη την πλευρά του Βουνού Κελ – Τεπέ (Γυμνό) στην οποία βρίσκεται η συστάδα των βράχων της εισόδου του μεγάλου μεταλλείου Περιστερώνα που ομολογουμένως είναι πολυλαβρινθώδες και ανεξερεύνητο, με σύστημα στοών συνολικού μήκους κάποιων χιλιομέτρων. Επίσης 50 m B.B.Δ. από την θέση Κρυονέρι 4 υπάρχει παλιό ορυχείο - μεταλλείο στο οποίο παρατηρήθηκαν μακροσκοπικά οξειδία – υδροξειδία χαλκού, Τουρκουάζ, Καλαμίνα και σιδηρομαγγανιούχα μεταλλεύματα. Η θέση Κρυονέρι 4 έχει πολλές οριζόντιες κατάλευκες μαρμάρινες επιφάνειες. Σε μια από αυτές διακρίνεται με δυσκολία ένας ιππέας χαραγμένος με την τεχνική των προηγούμενων θέσεων. Μάλιστα διακρίνονται έντονα τα στίγματα στα οποία τελειώνουν τα πόδια του αλόγου, ενώ οι ενδιάμεσες χαραγές από τα στίγματα μέχρι το σώμα του ζώου που παρίσταναν τα πόδια του αλόγου, έχουν φθαρεί από την πολυκαιρία. Στην ίδια επιφάνεια υπάρχει ένας σκαλισμένος κύκλος διαμέτρου 15 cm περίπου με ακτινωτά σκαλίσματα στο εσωτερικό του. Η παράσταση αυτή παριστάνει μάλλον ένα τροχό ο οποίος έχει δημιουργηθεί με κρούσεις όπως τα εσώγλυφα 33,34.

Β.4.5. Θέση Ζυγός 1: Βρίσκεται ΒΑ του Ζυγού σε υψόμετρο 250 m, περίπου 150 m ανατολικότερα από θέση παλιού λατομείου και βόρεια από το δρόμο που οδηγεί στη θέση Κρυονεράκι του Ζυγού και στη συνέχεια στο σπήλαιο – μεταλλείο Αγίας Ελένης. Η θέση έχει πολλές διαδοχικές κλιμακωτές αντίστοιχες επιφάνειες. Η μελετούμενη είναι μία κεκλιμένη λευκή – τεφρή μαρμαρίνη επιφάνεια με διαστάσεις 1 m X 2 m που τέμνεται από απλές αλλά και διευρυμένες καρστικοποιημένες διακλάσεις. Η κλίση της επιφάνειας είναι 13 μοίρες προς 335 μοίρες (13/335). Η θέση προσδιορίζεται και από την τομή των αζιμουθίων 300 μοίρες (δηλ. ΒΔΔ) προς την εκκλησία του Κρυονερίου και 234 μοίρες (δηλ. ΝΔΔ) προς το νεκροταφείο Ζυγού. Στην επιφάνεια υπάρχουν οι εσώγλυφες παραστάσεις 1 - 5 . Πρόκειται για τρία πέλματα ή πατούσες (Εικ. 26 & Σχ.25), που βρίσκονται σχεδιασμένα (λαξευμένα) κατά μήκος ευθείας γραμμής, για ένα κύκλο και μία κοιλότητα. Τα πέλματα – πατούσες (πόδια) έχουν διαστάσεις ενηλίκων ατόμων.

Εικ.26.

Σχ.25.

Θέση Ζυγός 1.Εικόνα της επιφάνειας (με τις πατούσες) και αντίστοιχη απεικόνιση.

Πρόκειται για βραχογραφήματα που προέκυψαν από αφαίρεση σημαντικής μάζας του πετρώματος συγκριτικά με τις νηματογραφικές παραστάσεις γειτονικών περιοχών. Το χαμηλότερο πέλμα έχει δημιουργηθεί με κρούσεις της επιφάνειας με αδρό εργαλείο. Οι κρούσεις είναι εμφανείς. Με ανάλογο τρόπο πρέπει να δημιουργήθηκαν και το μεσαίο και το πάνω πέλμα (πατούσα), μόνο που το μεσαίο λιγότερο και το πάνω πέλμα περισσότερο, έχουν υποστεί λειάνσεις ώστε να ομαλοποιηθεί το αδρό περίγραμμα που τα σχηματοποιεί. Το βάθος της αύλακας του πάνω (μεγάλου) πέλματος (εσώγλυφο 1) είναι 7-8 mm ενώ το βάθος του μεσαίου και κάτω πέλματος (εσώγλυφα 3,4) είναι 2 mm. Κατά την διάρκεια του ηλιοβασιλέματος τα βραχογραφήματα, λόγω του πλάγιου φωτισμού, διακρίνονται εκπληκτικά.

Β.4.6. Θέσεις Ζυγός 2-5: Οι επιφάνειες αυτές βρίσκονται 15 – 20 μέτρα ανατολικότερα από την επιφάνεια της θέσης Ζυγός 1 (βλπ.Εικ.32). Στην επιφάνεια Ζυγός 2 υπάρχει σχεδιασμένη - λαξευμένη μία παλάμη (χέρι) Εικ.27, με κανονικές διαστάσεις (εσώγλυφα 7). Παρατηρώντας την παλάμη ο αντίχειρας βρίσκεται προς τα δεξιά. Πιθανόν να δημιουργήθηκε με οδηγό το αριστερό χέρι του κατασκευαστή – καλλιτέχνη που είχε το εσωτερικό της παλάμης ακουμπισμένο στην επιφάνεια σχεδίασης. Στην επιφάνεια Ζυγός 3 υπάρχει ένα πέλμα παιδικό -μικρή πατούσα Εικ.28, (εσώγλυφα 6). Στην επιφάνεια Ζυγός 4 δύο πέλματα –πατούσες (εσώγλυφα 8,9) χωρίς δάκτυλα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως αποτύπωμα πέλμα βοοειδούς (Εικ.29) σε μεγέθυνση. Στην επιφάνεια Ζυγός 5 υπάρχει ένα επίσης πέλμα παιδικό Εικ.30, και αβαθείς κοιλότητες με διάμετρο περίπου ένα εκατοστό.

Εικ.27. Θέση Ζυγός 2: Λαξευμένο χέρι.

Εικ.28.Θέση Ζυγός 3:Λαξευμένο παιδικό πόδι

Εικ. 29. Θέση Ζυγός 4: Πιθανόν να απεικονίζονται δύο πέλματα

Εικ.30. Θέση Ζυγός 5: Παιδικό πέλμα και κοιλότητες

Εικ.31. Θέση Ζυγός 7: (βλπ. τοπογραφικό χάρτη σελ. 62).

Εικ.32. Καθαρισμός και παρατήρηση των απεικονίσεων των επιφανειών των θέσεων 2-3 του Ζυγού. Στο βάθος το Κρυονέρι του Δήμου Φιλίππων Καβάλας.

Β.4.7. Θέσεις Φίλιπποι – Κρυονέρι (ΦΚ) 1- 4:

Οι τέσσερις επιφάνειες βρίσκονται στον λόφο δυτικά μετά την περιοχή "Αμυγδαλιές" του Κρυονερίου, βόρεια από την δεξαμενή άρδευσης της περιοχής «Κούσιεζ».

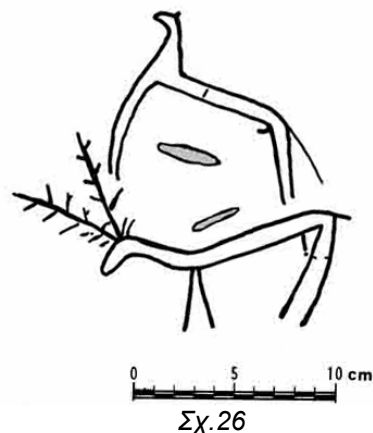
Β.4.7.1. Η Θέση ΦΚ1 είναι επιφάνειες που βρίσκονται στο νότιο μέρος του λόφου σε υψόμετρο 220 m, όπου παρατηρήθηκαν σε συστάδες οριζόντιων επιφανειών βράχων χαραγμένα γραμμικά βραχογραφήματα με παρατάσεις ανθρώπων και ζώων, που διακρίνονται δύσκολα.

Β.4.7.2. Η Θέση ΦΚ2 είναι μια μικρή επιφάνεια που βρίσκεται σε υψόμετρο 290 m στα δυτικά του διάσελου του λόφου αυτού με τον προς τα Βόρεια όγκο των βουνών. Υπάρχουν εκεί οι γραμμικές μικρές παραστάσεις του ζώου 11 και το εργαλείο 4.

Β.4.7.3. Η Θέση ΦΚ3 είναι μια επιφάνεια με διαστάσεις 2,5 m X 1 m σε υψόμετρο 280 m προς τα Ν.Α. του διάσελου του λόφου προς την πλευρά του Κρυονερίου Ζυγού Εικ.33. Έχει τρεις γραμμικές παραστάσεις, το αρσενικό ελάφι 1(ταξιν. Ελάφια 1), και τα ζώα 9 και 10 (ταξιν.Ζώα 1). Στο αρσενικό ελάφι το εύρος των χαραγών, που το σχηματίζουν, είναι 2-3 mm ενώ το βάθος 1-2 mm. Πάνω από το ελάφι 1 είναι το ζώο 10, ενώ το ζώο 9, μάλλον σαρκοφάγο, είναι σε μια απόσταση 40 cm από τα προηγούμενα δύο. Για να διακριθούν καλύτερα οι παραστάσεις η επιφάνεια ψεκάζεται με νερό. Στον

Εικ.33

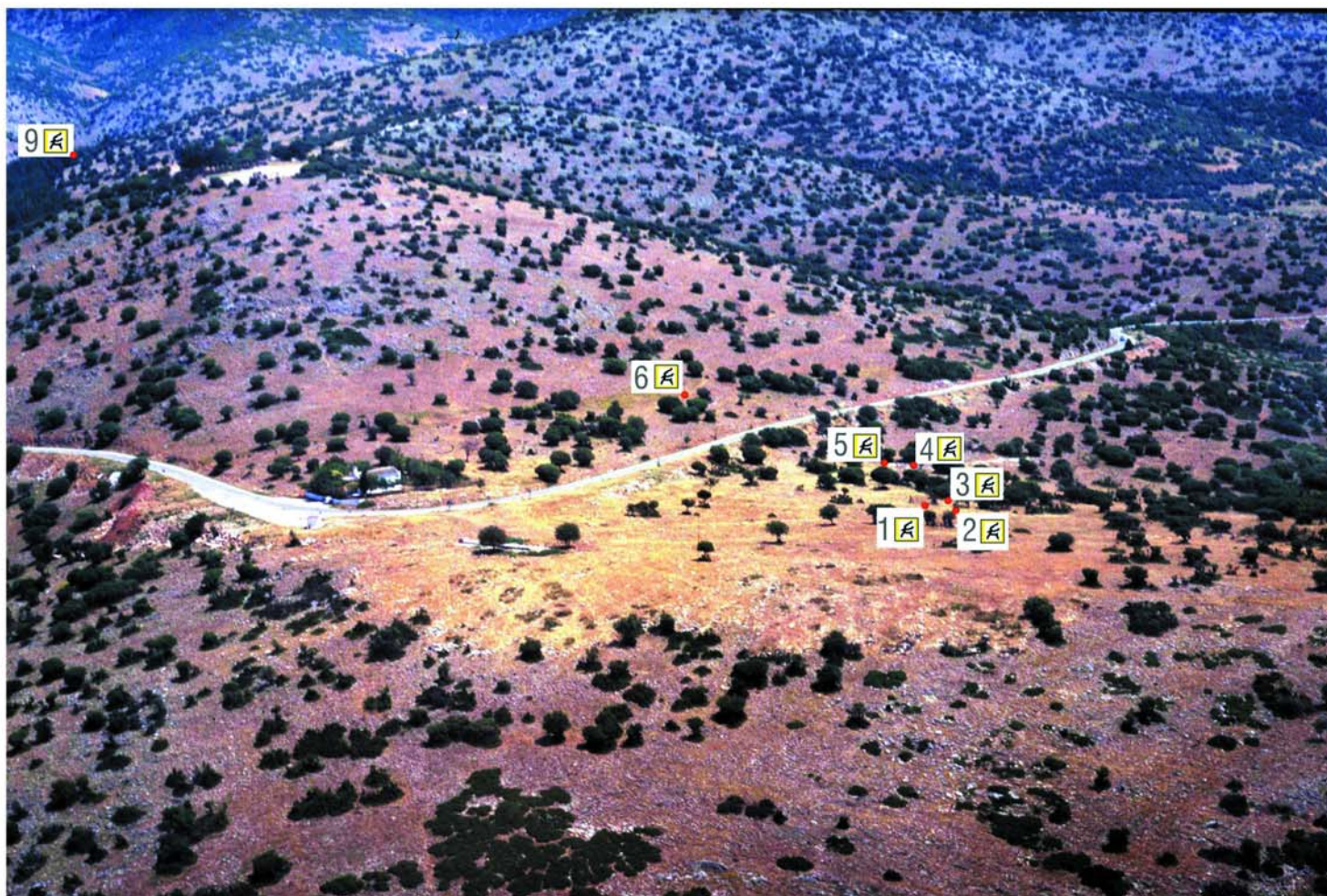
Εικόνα της θέσης Φίλιπποι – Κρυονέρι 3. και αντίστοιχη σχεδίαση. Το επάνω ζώο θα ταίριαζε με θηλυκό ελάφι, αν κρίνουμε όμως από την ουρά του, που ίσως κάμπτεται, μάλλον είναι σαρκοφάγο. Εξάλλου συμβολίζεται σχετικά με ευκρίνεια το αρσενικό του γένους.

οριακό χρόνο που το νερό στεγνώνει από γύρω, ενώ ακόμα δεν έχει στεγνώνει μέσα στην αυλακιά, είναι κατάλληλη η στιγμή για παρατηρήσεις και φωτογράφιση με απαιτήσεις.

B.4.7.4. Η Θέση ΦΚ4 είναι ο βράχος της πηγής – βρύσης σε υψόμετρο 230 m στις δυτικές πλευρές του λόφου. Παλαιότερα εκεί υπήρχε μια τεράστια υπεραιωνόβια λεύκα που θυσιάστηκε στον βωμό της εύρεσης θησαυρών. Ο βράχος αυτός έχει πάρα πολλές χαραγμένες αλληλοκαλυπτόμενες γραμμώσεις και είναι δύσκολο να ξεχωριστούν συγκεκριμένες παραστάσεις (Εικ.34). Με πολύ προσπάθεια εντοπίζονται λίγες παραστάσεις ζώων και ιππέων. Η περιοχή έχει αρχαιολογικά ενδιαφέροντα. Κοντά στη πηγή υπάρχει μαρμάρινη σαρκοφάγος, που την χρησιμοποιούσαν για ποτίστρα ζώων. Δυστυχώς τα τελευταία χρόνια ο χώρος της κοιλάδας κάτω από την πηγή έγινε ο σκουπιδότοπος του Δήμου Φιλίππων.

Εικ.34. Θέση Φίλιπποι – Κρυονέρι 4. Η επιφάνεια έχει γραμμικές παραστάσεις, που όμως ξεχωρίζουν δύσκολα. Οι φυσικές χαραξίες μοιάζουν πολύ με τις ανθρώπινες.

Εικ.35. Αεροφωτογραφία θέσεων βραχογραφημάτων Φιλίππων Καβάλας.
Φίλιπποι 1, Φίλιπποι 2, Φίλιπποι 3, Φίλιπποι 4, Φίλιπποι 5, Φίλιπποι 6, Φίλιπποι 9.

Β.4.8. Θέσεις Φίλιπποι 1- 6

Σε μια απόσταση ενός χιλιομέτρου περίπου νοτιοανατολικά του δημοτικού διαμερίσματος των Φιλιππων (Σέλιανης), περί τα 150 m. μετά τη νεόκτιστη εκκλησία του Προφήτη Ηλία, δεξιά από το δρόμο που οδηγεί στο χωριό Κρυονέρι, βρίσκονται οι πέντε από τις επιφάνειες της έρευνας και αριστερά από το δρόμο σε μια απόσταση περί τα 20 m βρίσκεται η 6^η επιφάνεια (βλπ.Εικ.35). Οι Θέσεις 1,3,4, και 6 έχουν περιφραχθεί με συρματοπλέγμα από τις αρχαιολογικές υπηρεσίες το 1982 και ήταν έτσι μέχρι την άνοιξη του 2000. Η περιοχή έχει υψόμετρο 200μ περίπου και μια μορφολογία αμφιθεατρική, που στη βάση της υπάρχει η πηγή πόσιμου νερού της Αγ. Παρασκευής . Το νερό αυτό ρέει κατά τη διάρκεια όλων των εποχών του έτους. Η πηγή έχει δημιουργηθεί μέσα σε καρστικοποιημένα μάρμαρα που εφάπτονται σε αδιαπέραστους μαρμαρυγιακούς σχιστόλιθους (πηγή επαφής).

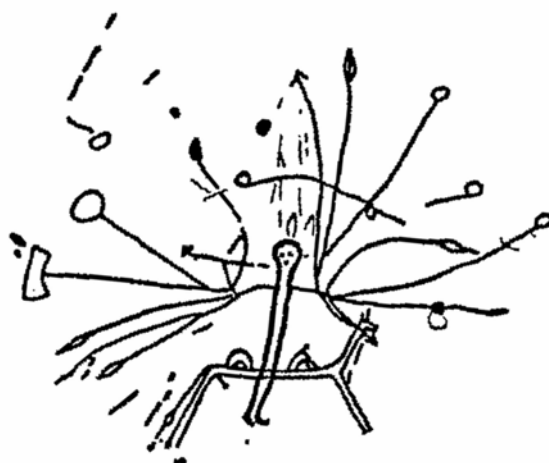
Σύμφωνα με προφορικές αναφορές, αλλά και με προσωπικές διαπιστώσεις κοντά ή δίπλα σε κάποιες πηγές που, συνήθως γειτονεύουν με υπεραιωνόβια δένδρα και κατά το παρελθόν αλλά και στο παρόν οι άνθρωποι άφηναν διάφορα προσωπικά τους αντικείμενα, συνήθως άνευ αξίας (παλιά ρούχα, εσώρουχα, κουρέλια ακόμη και μαλλιά). Οι ενέργειες αυτές απέβλεπαν στο να αφεθούνε μαζί με τα ευτελή συνήθως αντικείμενα οι ενδεχόμενες ασθένειες του ατόμου και να εκπληρωθούν οι επιθυμίες του. Το έθιμο αυτό, αν και εθεωρείτο ειδωλολατρικό, συνηθιζόταν μέχρι πριν 30 χρόνια στη θέση της πηγής, όταν ακόμα δεν είχε χτιστεί η σύγχρονη εκκλησία προς τιμήν της Αγ. Παρασκευής. Ανάλογα έθιμα διατηρούνται ακόμα και σήμερα σε διάφορες περιοχές της χώρας μας αλλά και του κόσμου ολόκληρου.

Β.4.8.1. Θέση Φίλιπποι 1: Πρόκειται για 2 μαρμάρινες επιφάνειες με χρώμα λευκό – γλαυκοτεφρό με μέγιστες συνολικές διαστάσεις 3,5 m X 1,2 m περίπου. Οι επιφάνειες είναι καρστικοποιημένες ενώ περιφερειακά έχουν κατεστραμμένα τμήματα. Η βόρεια επιφάνεια έχει 5 νηματογραφικά χαραγμένες παραστάσεις και η νότια περισσότερες από 15 (βλ. σχέδια παραρτήματος). Στη βόρεια (Εικ.36, Σχ.27) υπάρχει ο χαρακτηριστικός ιππέας 7, που μάλλον είναι ηγετική φυσιογνωμία επειδή κρατάει στα χέρια του μεγάλη δύναμη. Στη νότια υπάρχει ο ιππέας - κυνηγός - τοξότης 9, ο οποίος μόλις άφησε την χορδή του τόξου του και εκσφενδόνισε βέλος προς το κεφάλι

ζώου, που τρέχει. Κάτω από τα πόδια του αλόγου του τοξότη υπάρχει το
ελάφι 8, που επίσης τρέχει και άλλα ζώα,

Εικ. 36. Είναι η κύρια παράσταση της επιφάνειας Φίλιπποι 1. Ίσως είναι ένας καβαλάρης ηγέτης.

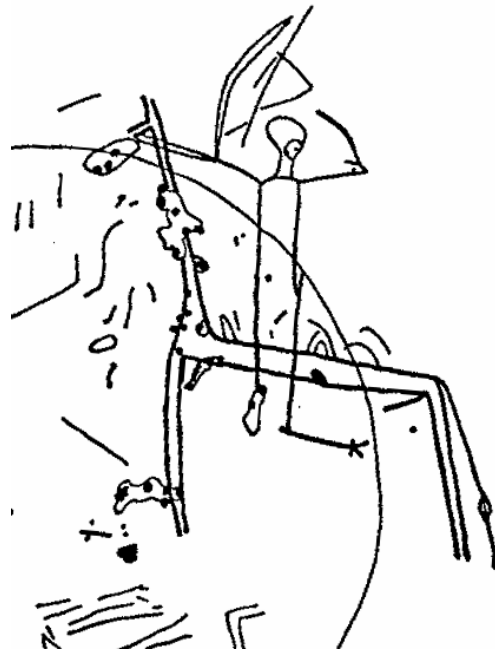
Σχ.27. Γραμμική απεικόνιση της παράστασης. Ο καβαλάρης είναι μάλλον μια ηγετική φυσιογνωμία. κρατάει στα χέρια του συγκεντρωμένη δύναμη.

που αν κρίνουμε από την κάμψη του άκρου της ουράς τους, μάλλον είναι
σαρκοφάγα (Εικ.37,38. Σχ.28,29). Συνολικά από τις δύο επιφάνειες της
θέσης καταχωρήθηκαν στα ζώα οι παραστάσεις 12-23 (βλπ. θεματική
ταξινόμηση), στα ελάφια οι παραστάσεις 7 και 8 και στους ιππείς - κυνηγούς

οι παραστάσεις 7,8,9 και 12. Στο λαιμό και στα μπροστινά πόδια του τοξότη – καβαλάρη υπάρχουν καταστροφές που προήλθαν από κρούση της επιφάνειας. Οι 2 κύκλοι που υπάρχουν χαραγμένοι μάλλον είναι κατά πολύ μεταγενέστεροι των απεικονίσεων των ζώων και των ιππέων.

Εικ. 37.

Σχ.28.

Θέση Φίλιπποι 1 : Ο ιππέας τοξότης μοιάζει να άφησε μόλις το βέλος του τόξου του.

Εικ.38.

Σχ.29

Τμήμα της νότιας επιφάνειας Φίλιπποι 1 με αντίστοιχες γραμμικές απεικονίσεις.

Β.4.8.2. Θέση Φίλιπποι 2: Βρίσκεται περί τα 5 μέτρα νοτιοδυτικά από την θέση 1, δεν είναι περιφραγμένη και δεν εντοπίζονται εύκολα τα βραχογραφήματα που «φιλοξενεί». Πρόκειται για δύο σχεδόν παράλληλες επιφάνειες με χρώμα επιδερμίδας τεφρό σκούρο και συνολικές μέγιστες διαστάσεις 2 m X 0.8 m. που έχουν πάνω από 20 παραστάσεις (η κάθε μία έχει περισσότερες από 10 παραστάσεις). Στο νότιο άκρο της ανατολικής επιφάνειας, μάλλον δύσκολα, εντοπίζεται η παράσταση του ζώου 24 (Εικ.39,). Όλες οι άλλες παρατάσεις, επειδή έχουν μικρό βάθος χάραξης, για να εντοπιστούν χρειάζονται ειδικές συνθήκες φωτισμού και βρέξιμο της επιφάνειας. Στην ανατολική υπάρχουν επίσης οι άνθρωποι 19, 20 ο ιππέας 20 και τα εργαλεία 1,2,3, που πιθανόν να είναι τσεκούρια ή υνιά. Στο

Εικ. 39

Σχ.30

Τμήμα της ανατολ. επιφάνειας της θέσης Φίλιπποι 2 και σχεδιασμένες οι απεικονίσεις δεξιά. κέντρο υπάρχει ένα χαραγμένο μάλλον σύγχρονο μαχαίρι επειδή οι αυλακιές που το δημιουργούν είναι κατακόρυφες χωρίς ομαλοποίηση λόγω της διάβρωσης και βόρεια η σύγχρονη χάραξη «ΒΑΣΗ». Στην δυτική επιφάνεια υπάρχουν οι αλληλοκαλυπτόμενες παραστάσεις των ιππέων 21, 22 ,23, 24, 25, (βλπ. ταξινομήσεις σελ. 191) κάποια ζώα που δύσκολα οριοθετούνται και στο κέντρο η σύγχρονη χάραξη «Σταύρος». Το εύρος των νηματογραφικών χαραγών των παραστάσεων είναι 1,5 mm, ενώ το βάθος μέχρι 0,5 mm.

Β.4.8.3. Θέση Φίλιπποι 3: Βρίσκεται λίγα μέτρα ανατολικότερα και χαμηλότερα από την θέση Φίλιπποι 1. Πρόκειται για δύο επιφάνειες ξεχωριστές που είναι σε διαφορετικά επίπεδα ελαφρώς κεκλιμένες με χρώμα λευκό – φαιό (Εικ.30) . Οι συνολικές διαστάσεις είναι 2 m X 1,5 m περίπου. Το ανατολικό τμήμα της επιφάνειας είναι καταστραμμένο. Με την «πρώτη ματιά» διακρίνονται τόξα με τα βέλη και τόξα χωρίς βέλη, που υπάρχουν, καθώς και οι πολλές μικρές σκόρπιες φυσικές και τεχνητές κοιλότητες που δυσκολεύουν τον εντοπισμό των παραστάσεων που απεικονίζονται (Εικ.41,42. Σχ.32,33). Είναι εμφανές ότι πρώτα δημιουργήθηκαν κάποιες κοιλότητες, οι οποίες μετά μαζί με άλλες φυσικές κοιλότητες συνενώθηκαν δημιουργώντας τις συνεχείς γραμμές, οι οποίες σχηματίζουν τις παραστάσεις, που είναι συνολικά περισσότερες από 30.

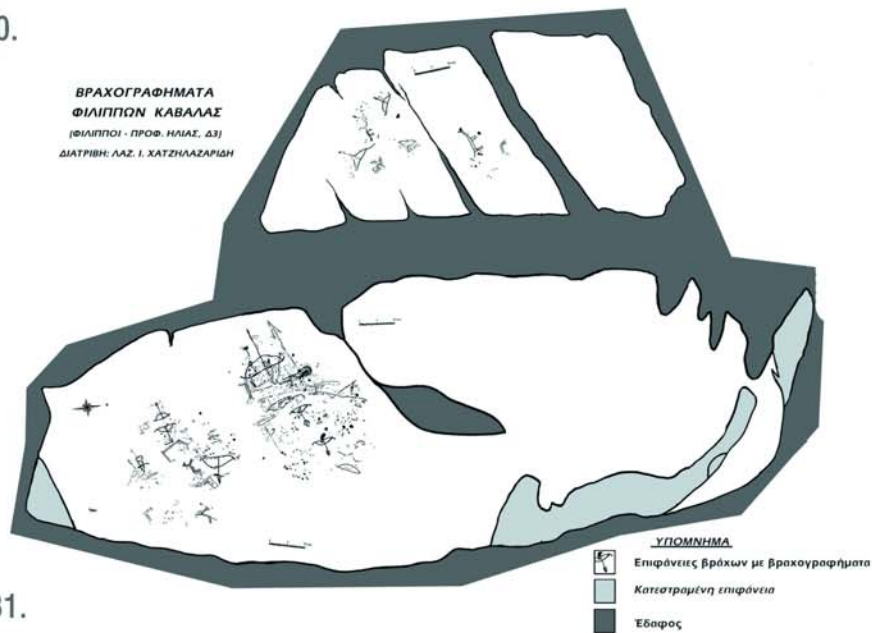
Στο μεγάλο τόξο το εύρος των γραμμών είναι 2-3 mm και το βάθος 1-2 mm. Το βέλος του τόξου πίσω από την αιχμή του, παρουσιάζει μια μικρή καμπύλωση. Πιθανότατα να ξέφυγε της ευθείας κατά την χάραξη. Η αιχμή του βέλους του άλλου τόξου, που βρίσκεται στο κέντρο της όλης σύνθεσης έχει σχήμα ρόμβου. Σ όλα τα τόξα οι απολήξεις είναι καμπυλωτές και οι προσανατολισμοί ποικίλοι. Δυσανάλογα μεγάλο, σε σύγκριση, με το σώμα είναι το κεφάλι του ανθρώπου 18. Το κεφάλι σχηματίζεται με δύο ομόκεντρους κύκλους. Στο κεφάλι και στο σώμα του έχει καταστροφές που προήλθαν από κρούση. Από μπροστά του ξεκινάει ένα βέλος ή ένα κοντάρι.

Πρωτόγονη μοιάζει σχηματικά η παράσταση του άλλου ανθρώπου (10), ενώ χαρούμενο και παιχνιδιάρικο ή ίσως κτυπημένο είναι το ελαφάκι 9, που με απλές γραμμές απεικονίζονται τέλεια οι αναλογίες του, η κίνηση και η πλαστικότητά του. Το ζώο (29) που βρίσκεται στο κέντρο της άνω τριμερούς επιφάνειας δεν έχει κανονικές αναλογίες και δεν χαρακτηρίζεται από την άνεση και τον αέρα των άλλων βραχογραφημάτων της θέσης. Σίγουρα σχεδιάστηκε από άλλο δημιουργό και σε άλλη χρονική περίοδο. Από τη θέση Φίλιπποι 3 στη θεματική ταξινόμηση «τόξα – δόρατα» καταχωρήθηκαν τα τόξα 5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16.

Εικ.40.

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ
(ΦΙΛΙΠΠΟΙ - ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ, Δ3)
ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

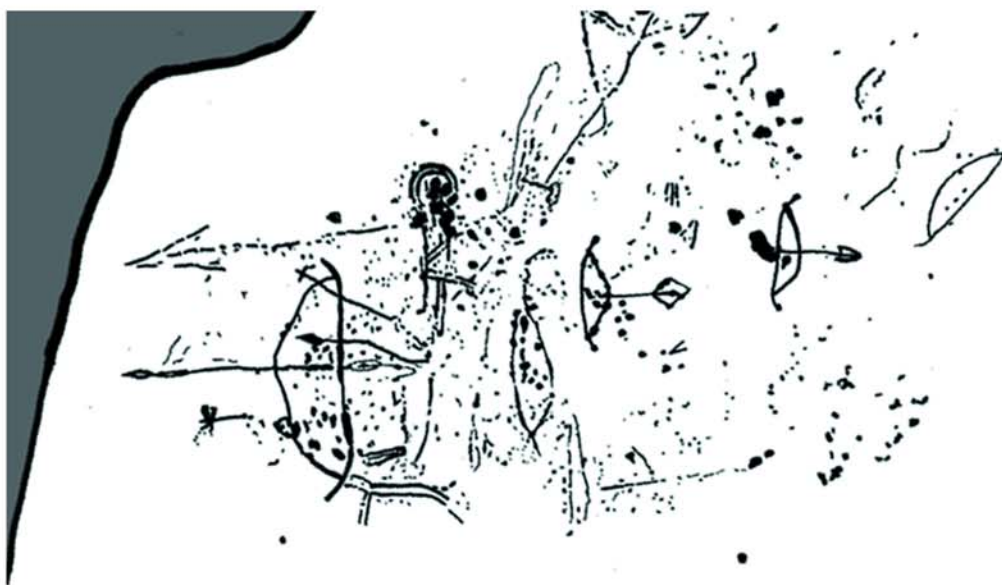

Σχ.31.

Θέση: "Φίλιπποι 3". Σε σμίκρυνση η επιφάνεια με παραστάσεις.
(Βλπ. μεγενθυμένο σχέδιο επιφάνειας στο παράρτημα)

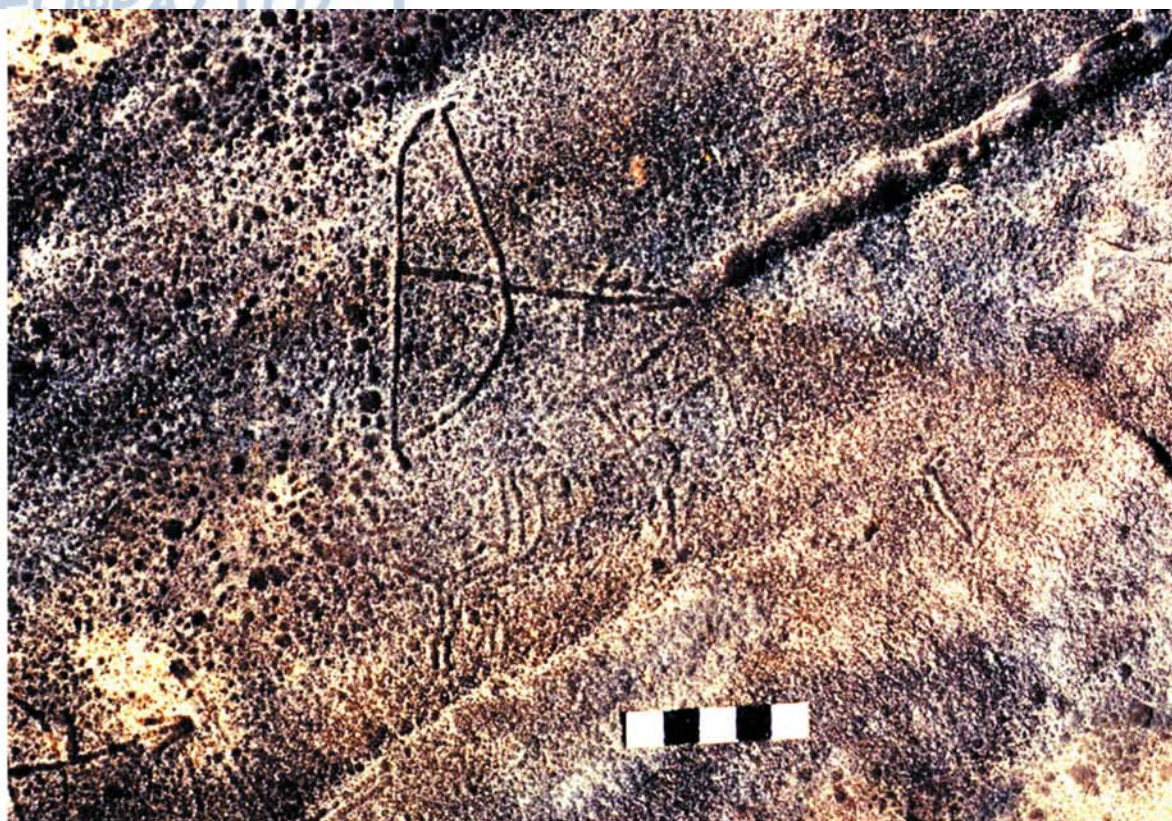

Εικ.41.

Σχ.32.

Θέση: "Φίλιπποι 3". Τμήμα της επιφάνειας με παραστάσεις.

Εικ.42.

Σχ.33. Θέση: "Φίλιπποι 3". Νότιο τμήμα της επιφάνειας.
(Βλπ. μεγενθυμένο σχέδιο επιφάνειας στο παράρτημα)

Β.4.8.4. Θέση Φίλιπποι 4: Η θέση βρίσκεται περί τα 50 m βορειανατολικά από τις θέσεις 1,2,3, δεξιά και χαμηλότερα από τον δρόμο Φιλίππων – Κρουονερίου (βλπ. αεροφωτογραφία σελ.72). Είναι μια ενιαία μαρμαρίνη επιφάνεια με χρώμα επιδερμίδας λευκότεφρο, εμβαδού περί τα 15 μέτρα

Εικ.43. Βραχογραφήματα από τμήμα της επιφάνειας θέση Φίλιπποι 4.

Σχ.34. Γραμμικές απεικονίσεις των παραστάσεων της εικόνας 43.

τετραγωνικά και κλίση προς τα ανατολικά. Είναι σπασμένη από διακλάσεις και έχει χαρακτηριστικές κυκλικές καρστικές τρύπες. Αντιγράφηκε και απεικονίστηκε το ανατολικό τμήμα της επιφάνειας, το οποίο φιλοξενεί περισσότερες από 60 νηματογραφικές αλληλοκαλυπτόμενες παραστάσεις, που έχουν εύρος χαραγών από 1,5 – 2mm και βάθος 1 mm (βλπ. παράρτημα). Έχει πολλές απροσδιόριστες χαραγές που σβήστηκαν από τις επιδράσεις των καιρικών συνθηκών και ακόμη από το συνεχές «γλείψιμο» της επιφάνειας από αιγοπρόβατα, επειδή οι κτηνοτρόφοι σε τέτοιες επιφάνειες ρίχνουν αλάτι για τις διατροφικές ανάγκες των ζώων τους. Βέβαια το αλάτι σε συνδυασμό με το νερό ή το «σάλιο» των ζώων είναι ένας ισχυρότατος διαβρωτικός παράγοντας της επιφάνειας με τα βραχογραφήματα. Τα θέματα των βραχογραφημάτων είναι ποικίλα. Υπάρχουν αλεπούδες, σκυλιά, τόξα, κοντάρια, πιθανώς δρεπάνια, ιππείς - πολεμιστές, ήλιοι (Σχ.35), εργαλεία. Πολύ χαρακτηριστική είναι η μαύρη αλεπού (Εικ.43, Σχ.34, ζώα 35). Αποδόθηκε έτσι επειδή έχει αφαιρεθεί η μάζα του βράχου μεταξύ των νηματογραφικών χαραγών που την δημιουργούν. Πίσω από την μαύρη αλεπού έχει ένα ανθρώπινο κεφάλι (άνθρωποι 11), ο λαιμός του οποίου μοιάζει εμβολισμένος από το μακρύ κοντάρι ενός πολεμιστή (ιππείς – κυνηγοί 44). Ίσως απεικονίζεται μια μάχη ή κυνήγι. Στο νοτιοανατολικό άκρο της επιφάνειας υπάρχει χαραγμένο αδέξια το σύγχρονο όνομα Κ. ΜΑΝΩΛΗ. Οι όχθες των χαραγών – των γραμμάτων του ονόματος είναι κάθετες σε αντίθεση με τις όχθες των χαραγών των περισσότερων βραχογραφημάτων, που είναι ομαλοποιημένες χαρακτηριστικό της παλαιότητάς τους σε σχέση με το όνομα.

Στο δυτικό τμήμα της επιφάνειας βρίσκονται δύο βραχογραφήματα ζώων,

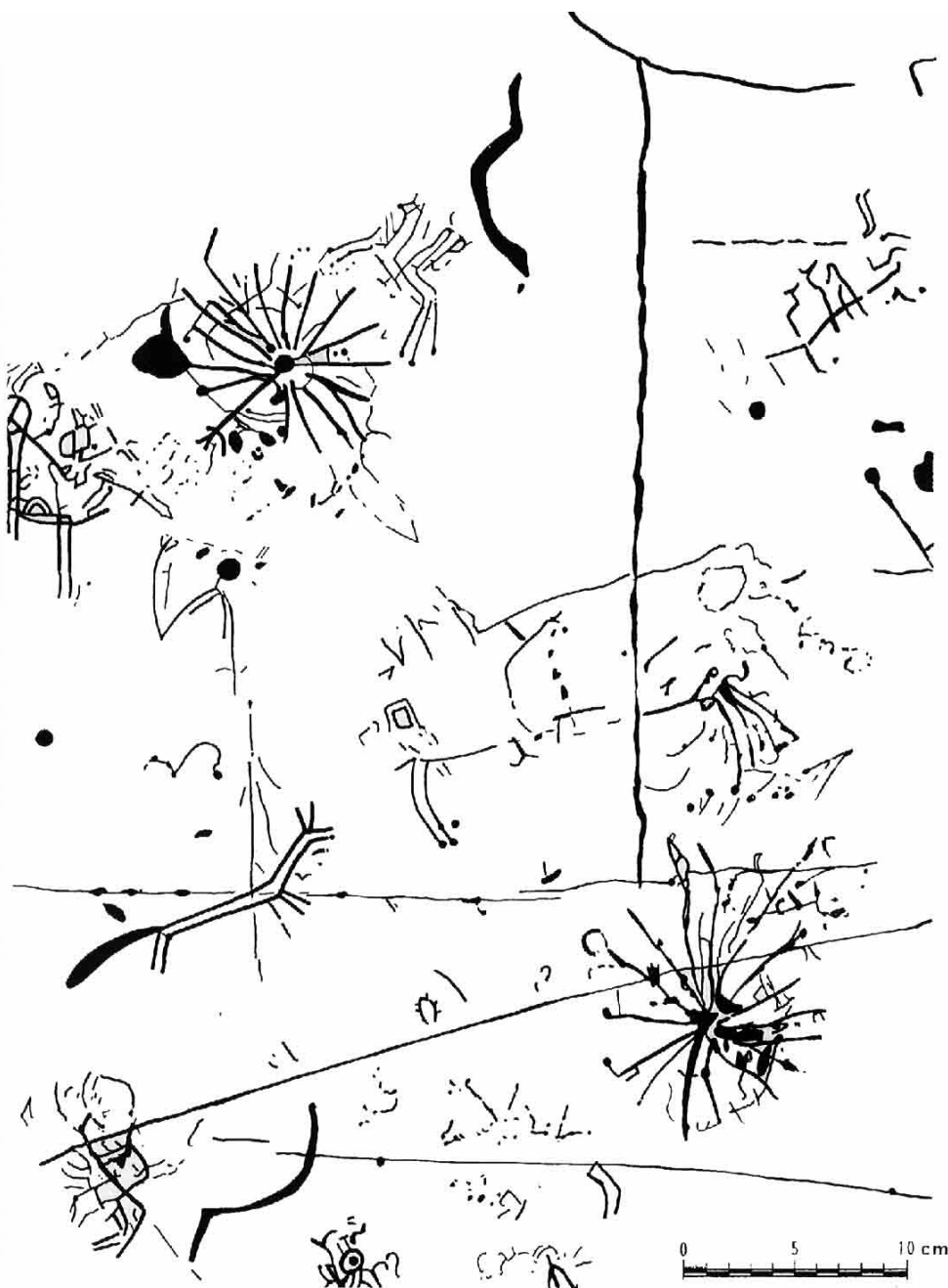

Εικ.44.

Εικ.45

(Εικ.44,45), που έχουν δημιουργηθεί με κρούση της επιφάνειας με σφυρί ή καλέμι. Έτσι έχει αφαιρεθεί αρκετή μάζα βράχου. Τα βραχογραφήματα ζώων είναι δημιουργημένα αδέξια (εσώγλυφα 12,13).

Σχ.35. Θέση Φίλιπποι 4: Απεικόνιση τμήματος της επιφάνειας.
(Για συνολική απεικόνιση βλπ. παράρτημα).

Β.4.8.5. Θέση Φίλιπποι 5: Βρίσκεται λίγα μέτρα δυτικότερα από τη θέση 4 και βορειανατολικά από τις θέσεις 1,2,3. (Εικ.46). Είναι μια μαρμάρινη επιφάνεια καρστικοποιημένη με κυκλικές καρστικές τρύπες και χρώμα επιδερμίδας λευκό. Οι μεγαλύτερες διαστάσεις της είναι 2,5m X 1.5m. Λίγες παραστάσεις είναι χαραγμένες σε γωνία γειτονικής επιφάνειας. Οι χαρακτηριστικότερες παραστάσεις είναι τα τσεκούρια ή τα υνιά (Εικ. 47, εργαλεία – όπλα 13 - 31), υπάρχουν τα ζώα 54 – 60. Υπάρχουν επίσης λίγοι ιππείς και κάποια βέλη. Το εύρος των χαραγών είναι 1,5 – 2 mm και το βάθος 0 – 1 mm. Κάποιες από τις παραστάσεις αυτές είναι υπερβολικά αχνές (Εικ.48). Στο κέντρο της επιφάνειας υπάρχουν σύγχρονα γράμματα και νούμερα, που οι χαραγές τους έχουν απότομες όχθες.

Εικ. 46. Η επιφάνεια της θέσης Φίλιπποι 5.

Εικ. 47. Χαρακτηριστικές παραστάσεις της Θέσης Φίλιπποι 5

Εικ.48. Θέση Φίλιπποι 5: Τμήμα της επιφάνειας με βραχογραφήματα, τα οποία έχουν τονιστεί με μαύρο μολύβι.

Β.4.8.6. Θέση Φίλιπποι 6: Βρίσκεται περί τα 20 m πάνω από το δρόμο Φιλίππων – Κρυονερίου (βλπ. αεροφωτογραφία σελ. 72) σε μια απόσταση περίπου 150 m προς τα ανατολικά της νεόκτιστης εκκλησίας του Προφήτη Ηλία. Είναι μια εποπτική θέση απ' όπου προς τα ΝΑΑ φαίνεται όλος ο χώρος που καταλαμβάνουν οι κατοικίες και τα χωράφια του Ζυγού. Πρόκειται κυρίως για τρεις μαρμάρινες επιφάνειες, οι οποίες έχουν μια ελαφρώς τοξοειδή διάταξη συνολικού μήκους 8,5 m με διεύθυνση ΝΔ-ΒΑ και χρώμα επιδερμίδας λευκότεφρο έως μαύρο. Οι επιφάνειες είναι καρστικοποιημένες με μικρές και μεγάλες καρστικές τρύπες και δακτυλογλυφές πλευρικά. Το πλάτος των επιφανειών είναι κυμαινόμενο και έχει μέγιστο τα 1,4 m. Το εύρος των χαραγών των παραστάσεων είναι 1,5 – 2 mm, σε λίγες περιπτώσεις φθάνει τα 4 – 5 mm. Το βάθος των χαραγών είναι μέχρι 2 mm. Η θέση έχει περισσότερες από 100 παραστάσεις που «εν πολλοίς» είναι αλληλοκαλυπτόμενες με τυχαίους προσανατολισμούς (Εικ.58). Αποτυπώνονται πολλοί άνθρωποι, ιππείς- κυνηγοί ή πολεμιστές, ζώα, άλογα, σκυλιά ή αλεπούδες, τόξα βέλη, κοντάρια, υνιά, άροτρα, τσεκούρια, πιθανόν ρόδες και μάλλον μια χελώνα.

Εικ.49. Θέση Φίλιπποι 6: Ο ιππέας με το τόξο και την κόμη;

Εικ. 50. Θέση Φίλιπποι 6: Ο ιππέας με με την θωράκιση ή την ένδυση και το περίεργο κράνος.

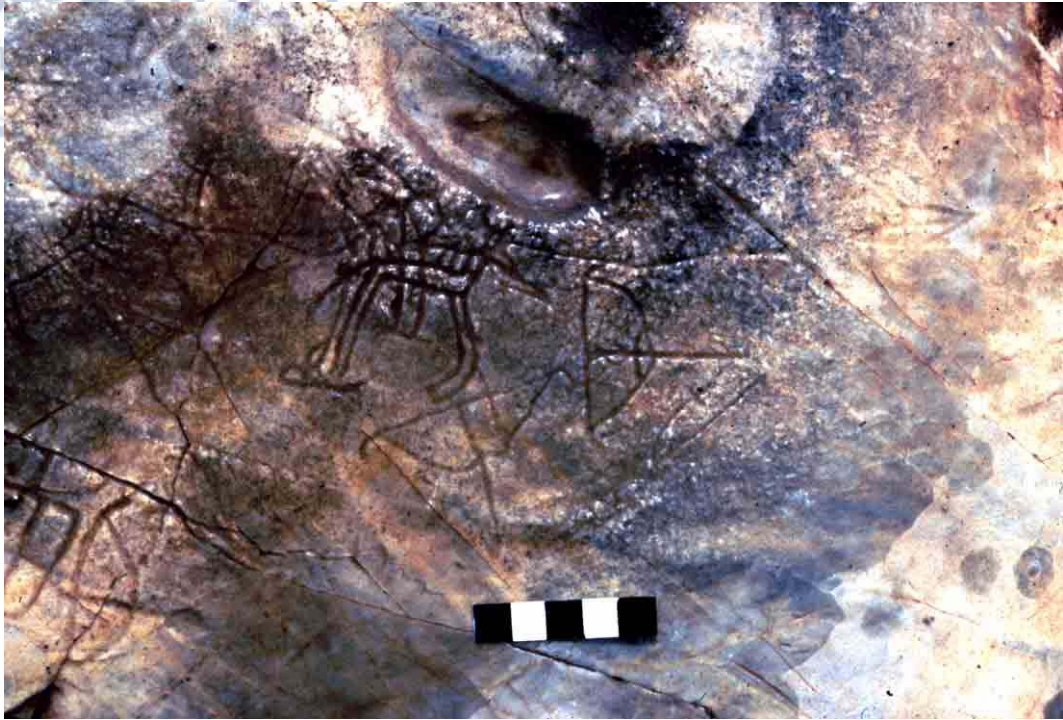
Είναι πιθανό μια χαραγμένη γραμμή να είναι κοινή για δύο εντελώς διαφορετικές παραστάσεις. Κυριολεκτικά χάνεται ο παρατηρητής όταν παρατηρεί ιδιαίτερα την μεσαία επιφάνεια. Ίσως να απεικονίζεται μία μάχη. Υπάρχουν μακριά κοντάρια ένα από αυτά έχει την αιχμή γεμισμένη με κανάβο γραμμών. Γεμισμένο με παράλληλες γραμμές είναι το σώμα του ιππέα 74 (Εικ.50), να υποθέσουμε ότι συμβολίζει ντύσιμο; Η κοιλιά του ζώου προς τα πίσω είναι φαρδύτερη. Ίσως η γραμμή να «ξέφυγε» η έτσι να αποδίδεται πιθανή εγκυμοσύνη του αλόγου, εφόσον μάλιστα δεν συμβολίζεται μόριο αρσενικού, που συχνά παρατηρείται πολύ χαρακτηριστικά σε ανάλογες παραστάσεις. Κάποιες γραμμές έχει εσωτερικά και το σώμα του ιππέα 73 (Εικ.49) στην δυτική (πρώτη) επιφάνεια, ίσως συμβολίζουν τους μυς του γυμνού καλογυμνασμένου σώματος του ιππέα, ή το ντύσιμό του αν δεν είναι

Εικ.51. Θέση Φίλιπποι 6: Ιππέας – κυνηγός με την κόμη να ανεμίζει, πίσω από το ζώο στο κέντρο έχει τόξο με βέλος και μάλλον συνοδεύοντα σκύλο.

γυμνός. Το κεφάλι του αποδίδεται με δύο ομόκεντρους κύκλους, ενώ πάνω από αυτό ξεκινάει και ανεμίζει μάλλον η κόμη του, εκτός αν έτσι συμβόλισε ο χαρακτήρας της παράστασης την περικεφαλαία του ιππέα. Με μικρά στίγματα αποδίδονται τα μάτια και το στόμα του. Το σώμα του ζώου, όπως και τα πόδια του ζώου αποδίδονται με τρεις παράλληλες γραμμές, γεγονός που είναι ασυνήθιστο στα βραχογραφήματα της περιοχής. Πολλά από τα άλογα έχουν δακτύλιο στόλισμα στην ουρά τους.

Στο ανατολικό άκρο της μεσαίας επιφάνειας έχει μεγάλη φυσική καρστική τρύπα διαμέτρου 0,5 m και βάθος επίσης 0,5 m . Τα περιφερειακά τμήματα της τρύπας τα έχουν σπάσει μετά τις πρώτες δημοσιεύσεις (1982) για τα βραχογραφήματα. Σε ερώτηση για πιο λόγο να σπάσουν την πέτρα χωρίς λόγο, δόθηκε η απάντηση ότι επειδή δίπλα στην τρύπα υπήρχε σχεδιασμένο τόξο με βέλος που έδειχνε μια τρυπούλα υπέθεσαν ότι στην μεγάλη τρύπα έχει κρυμμένο θησαυρό !...

Εικ.52. Θέση Φίλιπποι 6: Ο καβαλάρης που περιβάλλεται από τόξα.

Εικ.53. Θέση Φίλιπποι 6: Ζώα φορτωμένα.

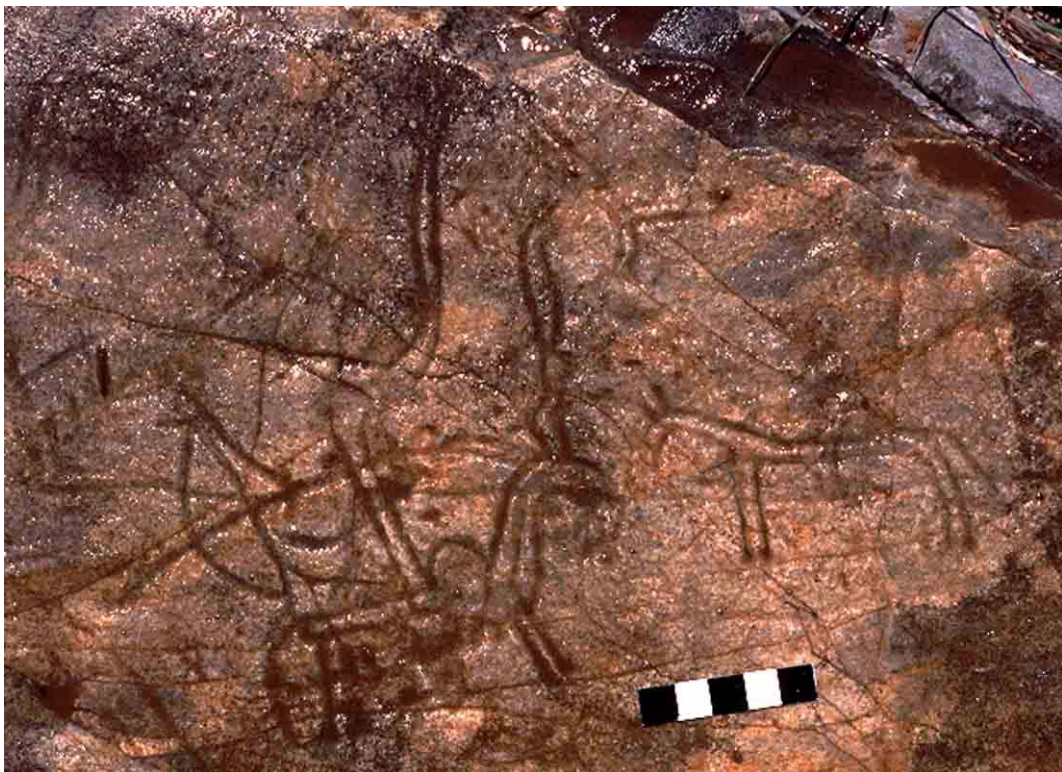
Εικ.54. Θέση Φίλιπποι 6: Μια από τις χαρακτηριστικές αλεπούδες της επιφάνειας.

Εικ.55. Απεικονίζονται άνθρωπος με φορτωμένο ζώο, τσεκούρια, αριστερά μια χελώνα; δεξιά ένα μαχαίρι ή ξίφος.

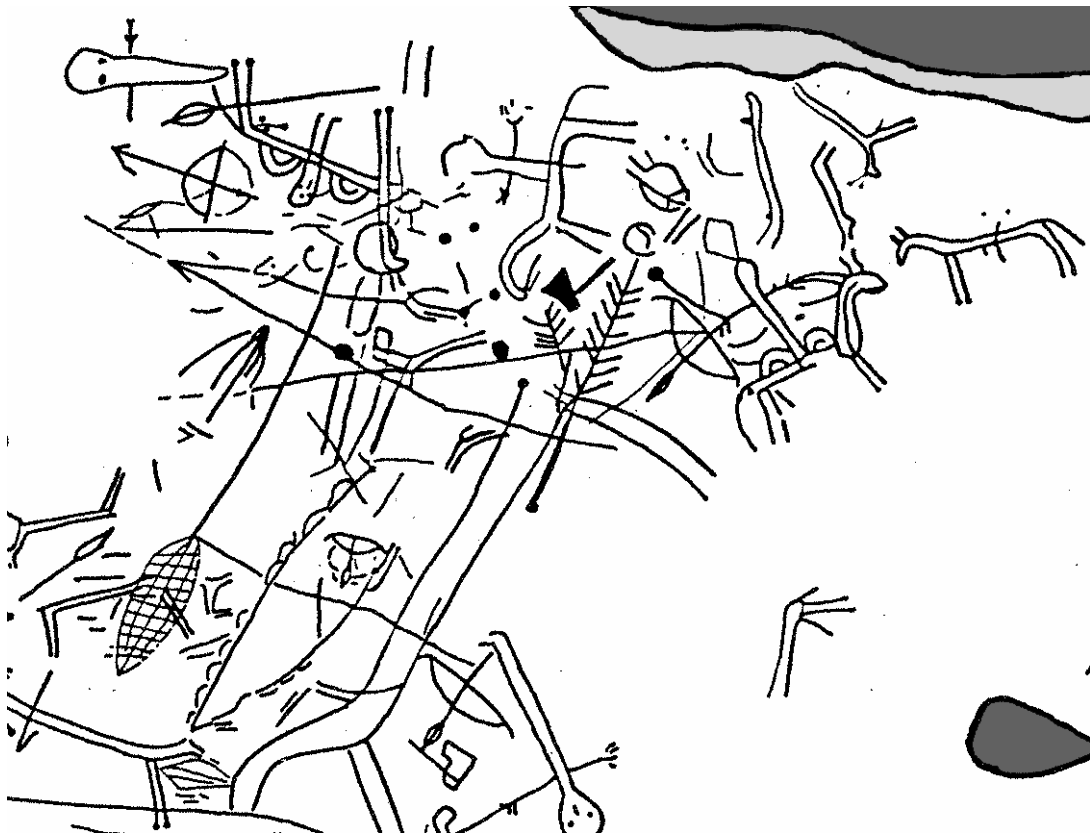
Εικ.56. Συνεύρεση ζώων (πιθανώς ομοφυλοφιλική, έφ' όσον είναι και τα δύο αρσενικά).

Εικ. 57. Τοξότης με μεγάλο λοφίο. (Λεπτομέρεια από την επόμενη εικόνα.)

Εικ.58. Θέση Φίλιπποι 6: Αλληλοκαλυπτόμενες παραστάσεις με τυχαίους προσανατολισμούς.

Σχ.36. Γραμμικές απεικονίσεις της παραπάνω εικόνας (βλπ. παράρτημα ολικό σχέδιο).

Εικ. 59. Ο επιβλέπων καθηγητής κ.Γεωρ. Χουρμουζιάδης μαζί με τον ερευνητή κ.Λάζ. Χατζηλαζαρίδη στο άκρο της επιφάνειας Φίλιπποι 6.

Σχ.37. Απεικονίσεις τμήματος της επιφάνειας Φίλιπποι 6.

Β.4.8.7. Θέση Φίλιπποι 7: Η θέση βρίσκεται στα 500 m βορειοανατολικά των Φιλιππων (Σέλιανης), στη βόρεια πλευρά του κεντρικού ρέματος, περί τα 10m ψηλότερα από την κοίτη, που στη συνέχεια διέρχεται μέσα από το χωριό. Είναι ακόμη περί τα 100m πιο πάνω από την διακλάδωση του πρώτου ρέματος μετά το χωριό με το κεντρικό ρέμα, ή σε απόσταση περίπου 100m πιο κοντά προς το χωριό από την πηγή «Μάνα νερού» (βλπ. Χάρτη 5, σελ. 62). Η θέση περιλαμβάνει δύο κλιμακωτές μαρμάρινες επιφάνειες με κλίση προς τα νότια και απόσταση των επιπέδων τους περίπου 0,5 m (Εικ.63).

Το μήκος των επιφανειών, είναι περί τα 20 m και το πλάτος περί τα 7 m. Στα ανατολικά, που οι επιφάνειες είναι λείες υπάρχουν χαραγμένα βραχογραφήματα. Τα τμήματα των επιφανειών, που έχουν βραχογραφήματα, έχουν αποτυπωθεί και είναι μέγιστου μήκους 6 m και πλάτους 2 m. Οι επιφάνειες έχουν χρώμα λευκότεφρο, έχουν διακλάσεις και καρστικές τρύπες.

Στην κάτω επιφάνεια υπάρχουν περισσότερα από 30 βραχογραφήματα, στην πάνω υπάρχουν περισσότερα από 10. Όλες οι παραστάσεις χαραχτηκαν με τους συγκεκριμένους προσανατολισμούς τους επειδή έτσι βόλευε στο δημιουργό τους. Ο καλλιτέχνης ενδιαφερόταν να σχεδιάσει την εικόνα, που είχε στο μυαλό του, πάνω στη δεδομένη επιφάνεια του βράχου, που είχε μπροστά του. Η κάτω επιφάνεια, έχει δεχτεί σε παλαιότερες εποχές, ελαφριά αλλά και έντονα κτυπήματα εσκεμμένως με σφυρί ή άλλο κρουστικό εργαλείο (Εικ. 60, 61).

Εικ.60.

Εικ. 61

Θέση Φίλιπποι 7: Παραστάσεις ιππέων και ζώου σε διαφορετική κλίμακα

Προφανώς ο λόγος ήταν να καταστραφούν οι παραστάσεις. Τα κτυπήματα - σημάδια, που πλήγωσαν την επιδερμίδα της επιφάνειας με τα βραχογραφήματα, δυσκολεύουν την διάκριση των περιγραμμάτων κάποιων απεικονίσεων. Στην κάτω επιφάνεια υπάρχει το μεγαλύτερο βραχογράφημα που έχει εντοπιστεί στη Ανατολ. Μακεδονία χαραγμένο νηματογραφικά. Πρόκειται για ένα ιππέα κυνηγό (ή πολεμιστή 96), που μαζί με το κοντάρι του φθάνει το μήκος του 1 m (Εικ.62). Το μήκος του ζώου είναι περί τα 0,4m. Το εύρος των χαραγών της μεγάλης παράστασης είναι 3-4mm και το βάθος 1-2mm. Οι άλλες παραστάσεις έχουν μικρότερο εύρος. Το σώμα του ιππέα γεμίζει με χαραγμένους ρόμβους. Προφανώς συμβολίζουν κάποιο είδους ντύσιμου ή αμυντικό θώρακα. Η μύτη της αιχμής του δόρατος γεμίζει με τρεις αυλακίες. Ο ιππέας κρατάει τόξο με βέλος (Σχ.38). Μάλλον από τη μέση του αιωρείται ένα σπαθί που μοιάζει για χάραγμα νεότερο. Δίπλα στο κεφάλι του ιππέα απεικονίζεται πιθανώς μια σφαίρα με ακίδες ίσως να πρόκειται για κεφαλοθραύστη, που όμως είναι πολύ νεότερο όπλο. Ίσως πάλι να πρόκειται για κεφάλι κάποιου ζώου τρυπημένο με βέλος. Αντίστοιχο σπαθί έχει και ο ιππέας 95 πίσω από τον μεγάλο ιππέα, ο οποίος έχει επίσης μεγάλο κοντάρι. Τα δύο κοντάρια των παραπάνω ιππέων τέμνονται δευτερογενώς από ένα σπαθί (εργαλεία – όπλα 48), που η λάμα του παρουσιάζει κάμψη και η κλίμακα μεγέθους του ξεφεύγει από τις αντίστοιχες των άλλων απεικονίσεων. Μάλλον πρόκειται για απεικόνιση που δημιουργήθηκε πολύ αργότερα από τις άλλες παραστάσεις. Η ουρά σε έξι από τα εικονιζόμενα ζώα παρουσιάζει στο άκρο της κάμψη (βλπ. Σχ.38 & παράρτημα). Δεξιά από τους ιππείς υπάρχουν δύο απεικονίσεις που αρχικά δημιούργησαν την εντύπωση ότι είναι ξίφη, ή ότι πρόκειται για σαύρες. Η τελική όμως άποψη είναι ότι πρόκειται για ζώα, όπως θα τα έβλεπε ένας παρατηρητής πάνω από δένδρο. Είναι δηλαδή σχεδιαγράμματα κατόψεων ζώων (βλπ. ταξινομήσεις ζώων 116, 117).

Οι παραστάσεις της πάνω επιφάνειας είναι επιπόλαια (αχνά) χαραγμένες. Χαρακτηριστικός είναι ο άνθρωπος 55, του οποίου το σώμα γεμίζει επίσης με ρόμβους. Δίπλα του έχει τις παραστάσεις 61 και 62 από την ταξινόμηση τόξα –δόρατα και μπροστά του κάτω ένα ανθρωπάκι (38) και μία καλύβα (ιδεογράμματα – αφηρημένα 25), που είναι η μοναδική απεικόνιση με τέτοιο θέμα. Η καλύβα έχει μικρές διαστάσεις (4 cm X 3cm). Θυμίζει ομολογουμένως τις αντίστοιχες πάνω στα βράχια της Βαλκαμόνικα στη Β. Ιταλία.

Εικ. 62. Τμήμα της επιφάνειας Φίλιπποι 7.

Σχ. 38. Οι αντίστοιχες γραμμικές απεικονίσεις της εικόνας 62.

76 Εικ. 63. Επιφάνειες θέσης "Φίλιπποι 7"

Β.4.8.8. Θέση Φίλιπποι 8: Βρίσκεται στις πλαγιές του πευκόφυτου βουνού ανατολικά των Φιλίππων, περί τα 100 m πάνω από τα τελευταία σπίτια του χωριού, περί τα 50m ΒΑ ενός παλιού ασβεστόκτιστου κτίσματος, σε υψόμετρο

Εικ. 64. Τμήμα της επιφάνειας Φίλιπποι 8.

Σχ.39. Σχεδιασμένες γραμμικές παραστάσεις της θέσης Φίλιπποι 8.

περίπου 240 m από την επιφάνεια της θάλασσας (βλπ. τοπογραφικό χάρτη). Είναι μια καρστικοποιημένη μαρμαρίνη επιφάνεια, χρώματος λευκότεφρου με

κλίση προς τα νοτιοδυτικά και με μέγιστες διαστάσεις 2 m X 1 m. Τα ακραία τμήματά της είναι κατεστραμμένα.

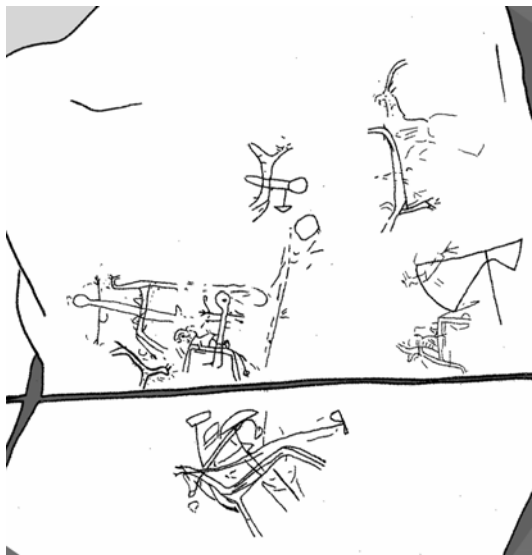
Στην επιδερμίδα της φιλοξενεί περισσότερες από 30 γραμμικές παραστάσεις με ανάλογα χαρακτηριστικά με τις παραστάσεις κυρίως της επιφάνειας Φίλιπποι 6, ακόμη και ως προς τις καταστροφές των απεικονίσεων με κτυπήματα. Οι σκιές από τα πεύκα και η ενδεχόμενη συννεφιά δεν επιτρέπουν τον εντοπισμό των χαραγμάτων. Ο απογευματινός ήλιος ή ο πρωινός (πλάγιος φωτισμός) αποκαλύπτει τα βραχογραφήματα. Τα θέματα των απεικονίσεων είναι κυρίως ζώα και ιππείς. Το σώμα του ιππέα 19 (βλπ. θεματ. ταξινόμηση ιππείς) είναι γεμισμένο με παράλληλες γραμμές. Με παράλληλες γραμμές γεμίζει επίσης το σώμα του ζώου του ιππέα 10. Με αχνές παράλληλες γραμμές γεμίζει και το σώμα του ζώου 145.

Οι γραμμές αυτές μάλλον δημιουργήθηκαν λόγω της διάβρωσης της επιφάνειας. Χαρακτηριστικό είναι ότι σχεδόν όλα τα ζώα τρέχουν προς τα αριστερά και είναι σχεδιασμένα, όπως συνήθως όλες οι παραστάσεις των θέσεων, σε «προφίλ». Ο κεντρικός ιππέας – κυνηγός (19), που κρατάει δύο κοντάρια, περιβάλλεται από ένα πλήθος ζώων σαρκοφάγων (αν κρίνουμε από την ουρά τους) και μη σαρκοφάγων. Η αιχμή ενός δόρατος μοιάζει να ακουμπάει την πλάτη του ζώου πίσω του. Οι απροσδιόριστες χαράξεις στο άνω άκρο της επιφάνειας μάλλον είναι χρονικά μεταγενέστερες, όλες μαζί δίνουν την εντύπωση παράστασης λουλουδιού.

B.4.8.9. Θέση Φίλιπποι 9: Είναι μια μικρή επιφάνεια, που βρίσκεται σε υψόμετρο 280 m στα ανατολικά των Φιλίππων, βόρεια της παλιάς εκκλησίας του Προφήτη Ηλία αμέσως ανατολικά από το πευκοδάσος, δίπλα από το παλιό μονοπάτι που οδηγεί από το χωριό στο παλιό εξωκλήσι (Εικ.65 & Σχ.40). Οι μέγιστες διαστάσεις της είναι 100 cm X 80 cm. Η περιοχή έχει μαρμαρίνες επιφάνειες με κλιμακωτή διάταξη. Η επιφάνεια φιλοξενεί 10 βραχογραφήματα αχνά χαραγμένα με εύρος χάραξης 1mm και βάθος μέχρι 1mm. Απεικονίζονται ιππείς, ζώα και ένας διπλούς πέλεκυσ. Σε γειτονικές επιφάνειες έχει σύγχρονες χαράξεις που απεικονίζουν χριστιανικούς σταυρούς, σημαίες, ημερομηνίες και γράμματα.

Εικ. 65. Η επιφάνεια της θέσης Φίλιπποι 9.

ΣΧ.40. Οι γραμμικές απεικονίσεις της θέση Φίλιπποι 9 .

Β.4.8.10. Θέση Φίλιπποι 10: Είναι μια επιφάνεια μαρμάρινη μικρών διαστάσεων (50 cm X 50 cm), που βρίσκεται σε υψόμετρο 420 m στην περιοχή «Τρύπιας Πέτρας» βόρεια των Φιλιππων, δυτικά από την περιοχή «Μάνα» - πηγή νερού. Τα βραχογραφήματα που φιλοξενεί η επιδερμίδα του μαρμάρου είναι κυρίως ιππείς- κυνηγοί, και είναι ανάλογα των άλλων θέσεων των Φιλιππων.

Γύρω από τις προηγούμενες θέσεις των φιλιππων, που περιγράφηκαν, υπάρχουν μεμονωμένες παραστάσεις σε γειτονικούς βράχους.

Β.4.8.11. Φερτό κομμάτι Φιλίππων. Κατά την διάρκεια των υπαίθριων ερευνών, στην περιοχή των Φιλίππων (Σέλιανης) το καλοκαίρι του 1997, παραδόθηκε¹ στον μελετητή, ένα κομμάτι πέτρας με διαστάσεις επιφάνειας 13cm X 13 cm περίπου και πάχος 2cm. Στην επιφάνεια απεικονίζονται νηματογραφικά 7 τσεκούρια (ή πελέκεις) βλπ. Εικ.66,67και ΣΧ.41. Τα τσεκούρια παραθέτονται στην θεματική ταξινόμηση όπλα- άροτρα (5-10).

Εικ. 66. Η προσφερθείσα πέτρα όπως αποδόθηκε από τον σαρωτή (scanner).

Σχ.41.

Εικ.67.

Οι γραμμικές απεικονίσεις της πέτρας και σε μεγέθυνση ο κεντρικός πέλεκυς της.

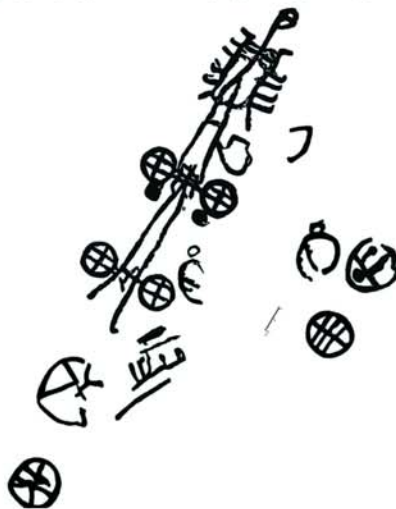
¹ Από τον καταγόμενο από τους Φιλίππους και διαμένοντα στην Αθήνα γιατρό Ιωάν. Ελεμένογλου.

Εικ.68. Αεροφωτογραφία θέσεων βραχογραφημάτων Κρηνίδων Καβάλας
Κρηνίδες 1 , Κρηνίδες 2

Εικ.69. Καλυμμένο με πολυαιθυλένιο (νάϊλον) και αντιγραφμένα σ αυτό τα βραχογραφήματα από τμήμα της επιφάνειας Κρηνίδες 1.

Σχ.42 . Η αντίστοιχη απεικόνιση των παραστάσεων.

B.4.9.1. Θέση Κρηνίδες 1: Βρίσκεται σε υψόμετρο 260m πάνω στο βουνό των Κρηνίδων βόρεια του αρχαιολογικού χώρου των αρχαίων Φιλίππων, προς τα νότια, 20m περίπου, του έξω τείχους, που περιβάλλει την κορυφή του βουνού όπου βρίσκεται η ακρόπολη (κάστρο) των Φιλίππων (Κρηνίδων). Η ευκολότερη πρόσβαση είναι από τα νοτιοδυτικά του βουνού, όπου βρίσκεται το αρχαιολογικό μουσείο (βλπ. αεροφωτογραφία σελ. 99 και τοπογρ. Χάρτη 5). Από εκεί ξεκινάει ο αρχαίος δρόμος που οδηγεί πάνω στην ακρόπολη (κάστρο). Η θέση είναι εποπτική, ο παρατηρητής βλέπει αμφίπλευρα προς την ανατολική πλευρά (προς Κρηνίδες) και την δυτική πλευρά (προς Λυδία).

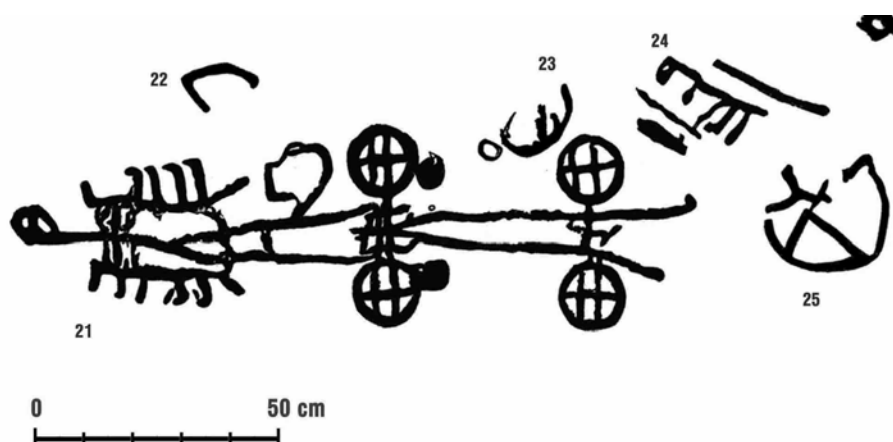
Εικ.70. Κάτω από τη νότια πλευρά του τείχους της ακρόπολης του κάστρου των Φιλίππων (Κρηνίδων), μπροστά (εικόνα) είναι η θέση των βραχογραφημάτων της θέσης Κρηνίδες 1.

Είναι μια μεγάλη επιφάνεια με διαστάσεις 8 m X 6 m που έχει καρστικοποιημένες διακλάσεις γεμάτες με ερυθρογή. Σχεδιάστηκε (1 προς 1) ένα τμήμα της επιφάνειας διαστάσεων 8 m X 3 m (Εικ.74).

Τα βραχογραφήματα που υπάρχουν είναι μεγάλων διαστάσεων. Δημιουργήθηκαν με λάξευση της επιφάνειας έτσι ώστε να προκύψουν αύλακες εύρους 1,5 cm - 2 cm και βάθους έως 0,5 cm. Τα κύρια θέματα είναι ένα πλοiάριο και μία τετράτροχη άμαξα που σύρεται από δύο ζώα. (βλπ. Εικ.71 & Σχ.21, και εσώγλυφα 14-29).

Εικ.71. Θέση Κρηνίδες 1. Είναι η τετράτροχη άμαξα

Σχ.43. Η γραμμική απόδοση της άμαξας.

Σχ. 44. Σχέδιο της τετράτροχης άμαξας έγινε από τους Collart, P. et Ducgrey, P. (1975)

Ο ενδιάμεσος χώρος της επιφάνειας μεταξύ των δύο ζεμένων ζώων, καθώς και γύρω από αυτά, είναι διαβρωμένος και καρστικοποιημένος. Το γεγονός αυτό είναι χαρακτηριστικό φαινόμενο όλων των ασβεστολιθικών επιφανειών, που δέχονται τις επιδράσεις των ατμοσφαιρικών κατακρημνισμάτων και των άλλων καιρικών φαινομένων κατά την διάρκεια μακρού χρόνου. Ιδιαίτερα στον παραπάνω χώρο δεν είναι σαφής η διάκριση μεταξύ των φυσικών λαξεύσεων - διαβρώσεων και των τεχνητών ανθρώπινων λαξεύσεων.

Το πλοiάριο έχει διαστάσεις 100 cm X 60 cm (Εικ.72). Ένα τμήμα της βάσης του είναι καταστραμμένο. Η τετράτροχη άμαξα έχει διαστάσεις 150 cm X 45 cm. Γύρω από το πλοiάριο και νοτιοδυτικά της άμαξας υπάρχουν παραστάσεις λαξευμένων κύκλων με διάμετρο από 10 cm μέχρι 25 cm, που πιθανόν να συμβολίζουν ρόδες (Εικ.73). Είναι γεγονός ότι μοιάζουν με τις ρόδες της άμαξας. Επίσης πίσω και δεξιά από τη άμαξα υπάρχει λαξευμένο μάλλον ένα ζώο που ακολουθεί την άμαξα (εσώγλυφα 24). Πίσω από τις μπροστινές ρόδες υπάρχουν αντίστοιχα βαθουλώματα, που προέκυψαν με λείανση της επιφάνειας.

Εικ. 72. Θέση Κρηνίδες 1: Το πλοiάριο με τους εκατέρωθεν τροχούς ή ήλιους.
(Για τις γραμμικές απεικονίσεις βλπ. εσώγλυφα 14-20)

Εικ. 73. Θέση Κρηνίδες 1: Αμυδρά διακρίνονται 4 τροχοί (ήλιοι;).

Εικ.74. Οι επιφάνειες της θέσης Κρηνίδες 1 βρίσκονται προς τα νότια του νότιου τείχους της βυζαντινής ακρόπολης.

Β.4.9.2. Θέση Κρηνίδες 2: Βρίσκεται περί τα 150 m βορειότερα από τη θέση Κρηνίδες 1. Η θέση έχει πολλά σύγχρονα ονόματα. Σε μια επιφάνεια έχει ένα χαραγμένο ανθρώπινο κεφάλι μέχρι το λαιμό, που φοράει περικεφαλαία (Εικ.75). Οι διαστάσεις της παράστασης είναι 30 cm X 15 cm. Στη βάση του λαιμού έχει αρχαία γράμματα. Δεν εξακριβώθηκε τι γράφουν. Μάλλον πρόκειται για όνομα. Η παράσταση δεν διακρίνεται εύκολα.

Εικ.75. Βραχογράφημα που απεικονίζει ανθρώπινο κεφάλι με περικεφαλαία. (Κρηνίδες 2).

Εικ.76. Θέση Κρηνίδες 2: Ανάμεσα στα άλλα «αγκωνάρια» το μεσαίο κουβαλάει ένα φορτίο από μνήμες.

Χάρτ.6. Τοπογραφικός χάρτης περιοχής φαραγγιού ποταμού Αγγίτη

ισοδιάσταση 20 m

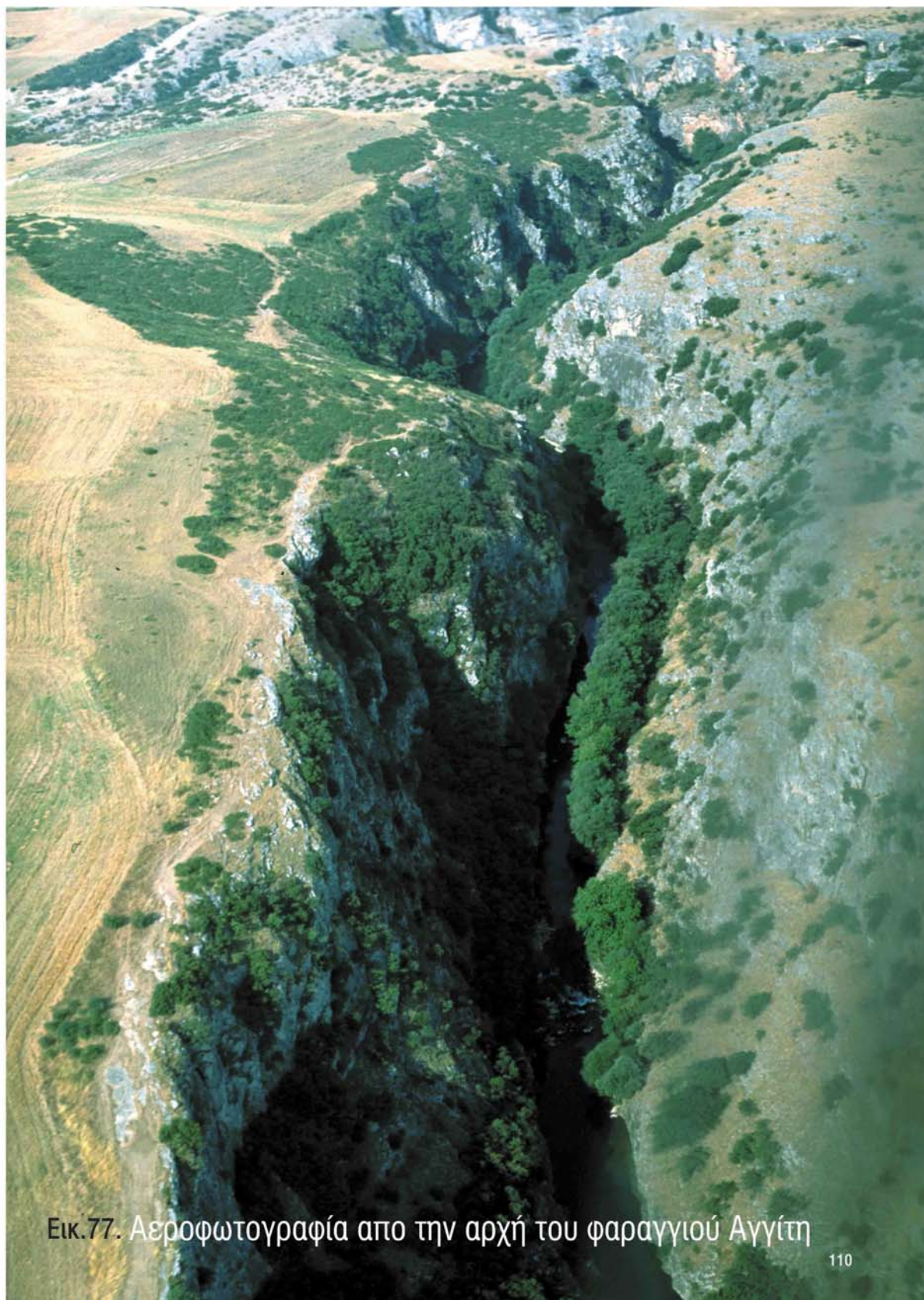
Συμροή τμημάτων τοπογραφικών φύλλων: Προστασιανού, Δράμης, Ροδόβους, Νικησιανής

0 0,5 1 2 Km

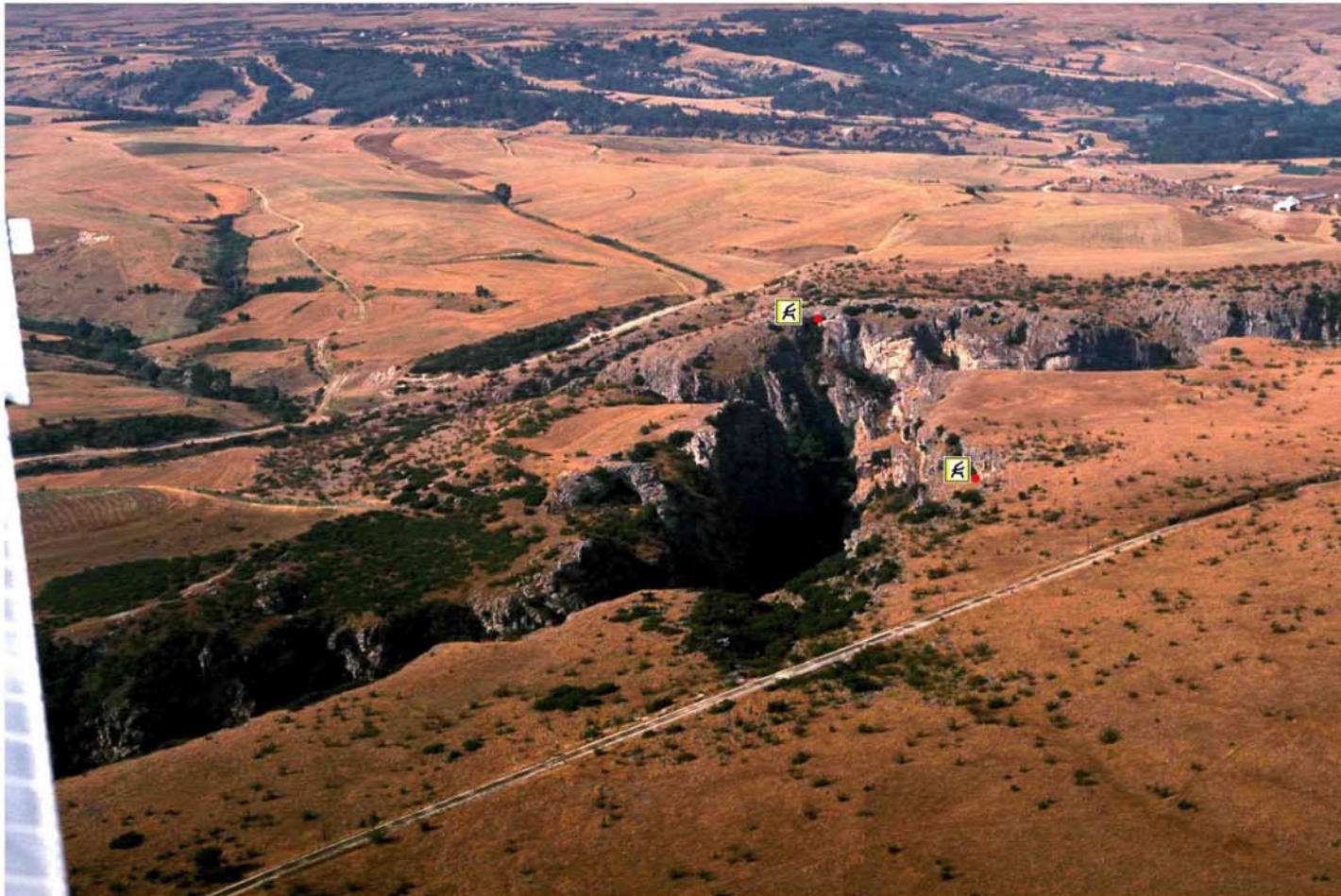

Θέσεις βροχογραφημάτων:

- Σ = Συβολή
- Κ = Κρινίδα
- Α 1,2 = Αλιστράτι 1, 2

Εικ.77. Αεροφωτογραφία απο την αρχή του φαραγγιού Αγγίτη

111

Εικ.78. Αεροφωτογραφία φαραγγιού Αγγίτη. Δεξιά οι θέσεις βραχογραφημάτων της Αλιστράτης. κ.

Αριστερά οι αντίστοιχες της Κρηνίδας κ.

B.4.10. Θέσεις βραχογραφημάτων ποταμού – φαραγγιού Αγγίτη.

Οι θέσεις βρίσκονται στις πλευρές του φαραγγιού του ποταμού Αγγίτη (Εικ.78 σελ.111). Ο Αγγίτης (Εικ.77) αποστραγγίζει τα νερά της πεδιάδας της Δράμας και των Φιλίππων («Πρασιάς» λίμνη που αποξηράνθηκε με τάφρους). Η περιοχή γεωτεκτονικά ανήκει, όπως αναφέρθηκε στη εισαγωγή, στη μάζα της Ρίλα – Ροδόπης. Ο Αγγίτης(Χαρτ.6) τέμνει τις νοτιοανατολικές απολήξεις του Μενοικίου όρους, όπου σχηματίζει ένα βαθύ (90m και πλέον) με κάθετες πλευρές φαράγγι, που αποτελεί μια φυσική τομή των πετρωμάτων που διαπερνάει. Το Μενοίκιο αποτελείται θεωρητικά από ανάλογα μάρμαρα με το Παγγαίο. Τα μάρμαρα όμως του Μενοικίου μάλλον είναι περισσότερο καρστικοποιημένα. Το γεγονός αυτό μπορεί να στηρίζεται στις ενδεχόμενες πετρολογικές διαφορές των μαρμάρων π.χ. στην σύσταση ή στην σκληρότητα τους. Στα νοτιοανατολικά του φαραγγιού ή στα βορειοδυτικά της Πρώτης και της Νέας Μπάφρας υπάρχουν νεώτερα ιζήματα, πλειοκαινικά, που είναι λιμναίες και χερσαίες αποθέσεις και αποτελούνται από μάργες, αργίλους κροκαλοπαγή άμμους και χάλυκες. Πιθανότατα μέσα στα στρώματα αυτά να υπάρχουν και “ενστρώσεις” λιγνιτών. Στα βορειοδυτικά του Αγγίτη στην περιοχή Πετρωτά της Αλιστράτης αναπτύσσεται το εντυπωσιακό σπήλαιο της Αλιστράτης, το οποίο μάλλον σε παλαιότερες γεωλογικές περιόδους ήταν η υπόγεια κοίτη του Αγγίτη. Στις πλευρές του φαραγγιού υπάρχουν σπηλιές και βραχοσκεπές που έχουν βραχογραφήματα και χρειάζονται συστηματικές παλαιοανθρωπολογικές μελέτες για εξαγωγή σχετικών συμπερασμάτων.

B.4.10.1. Θέση Συμβολή 1: Βρίσκεται κοντά στο χωριό Συμβολή του Ν. Σερρών. Νότια, περί τα 200 m, της συμβολής των νερών του Αγγίτη με τα νερά που αποστραγγίζουν την πεδιάδα των Φιλίππων καθώς και της συμβολής του Αγγίτη με τα γαλάζια νερά (Εικ.79). Περί τα 100 m ανατολικά της ανατολικής πλευράς του φαραγγιού που δημιουργεί ο ενισχυμένος μετά την συμβολή των νερών ποταμός Αγγίτης και δίπλα στην κοίτη μικρού ρέματος που καταλήγει στον Αγγίτη. Το υψόμετρο της θέσης από την επιφάνεια της θάλασσας είναι 70 m .

Εικ.79. Θέση Συμβολή Αγγίτη: Η επιφάνεια με τα βραχογραφήματα.

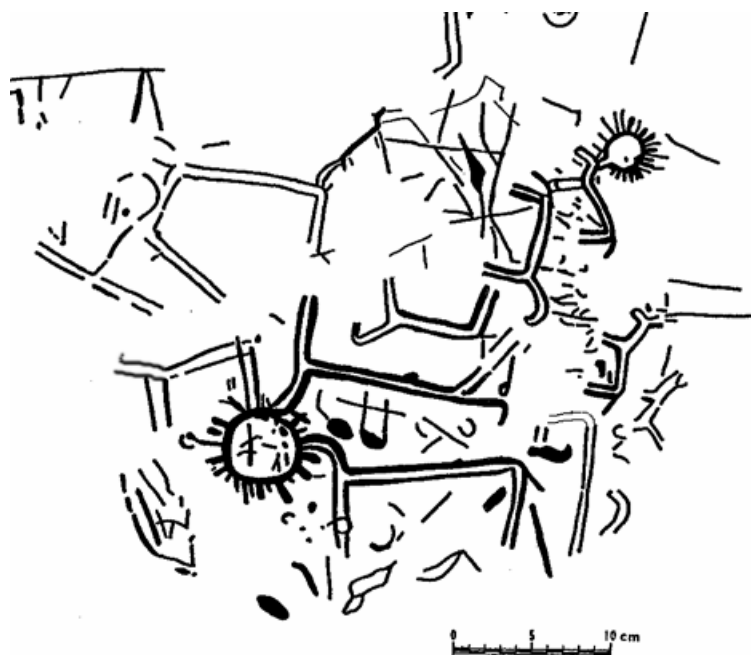
Το πέτρωμα είναι μάρμαρο με χρώμα επιδερμίδας υποκύανο – λευκοτεφρό. Οι μεγαλύτερες διαστάσεις της επιφάνειας, που έχει κλίση προς νοτιοδυτικά, είναι 4 m X 3,5 m. Νοτιοανατολικά της επιφάνειας υπάρχουν εκτάσεις καλλιεργούμενες με σιτηρά, ενώ βορειοανατολικά μια έκταση χέρσου.

Η επιφάνεια έχει περισσότερες από 25 γραμμικές παραστάσεις ποικιλόμορφα προσανατολισμένες (Εικ.80,81,82 Σχ. 45,46). Το εύρος των χαραγών είναι γύρω στα 3 mm ενώ σε κάποια σημεία μπορεί να φτάσει και τα 5 mm, το βάθος των γραμμικών χαραγών μπορεί να φτάσει τα 2 mm. Η επιφάνεια μετά το 1981 που πρωτοεντοπίστηκε δέχτηκε κτυπήματα πιθανόν

με σφυρί. Έτσι καταστράφηκαν μερικώς τα περιγράμματα κάποιων βραχογραφημάτων (Εικ.82). Από τα χαρακτηριστικά βραχογραφήματα της θέσης είναι οι «θωρακισμένοι» ιππείς 29 και 30, τα ελάφια 13,14 με τα κέρατα με μορφή ήλιων.

Εικ.80. Τμήμα της επιφάνειας Συμβολή 1.

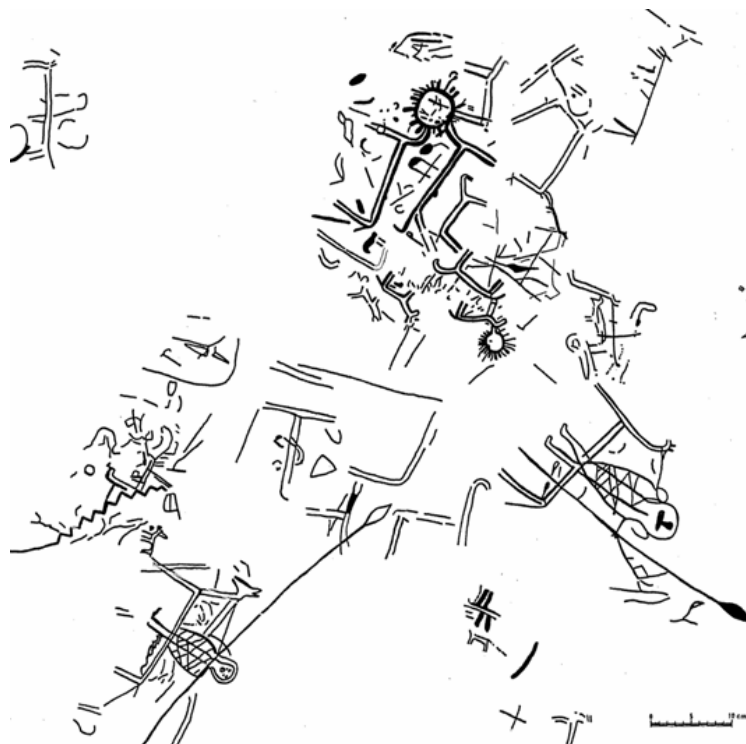

Σχ. 45. Αντίστοιχες γραμμικές παραστάσεις της εικόνας 80.

Ανατολικότερα από τη θέση αυτή, περί τα 30 m, σε μια μεγαλυτέρων διαστάσεων επιφάνεια βρίσκονται οι «σταυροί» 10, 11, από τη θεματική ταξινόμηση εσώγλυφα, πρόκειται για θέματα που έχουν προκύψει με αφαίρεση μάζας βράχου. Προφανώς είναι διαφορετικής χρονικής περιόδου από τα γραμμικά θέματα.

Εικ.81. Τμήμα της επιφάνειας Συμβολής 1 από το 1981. Τότε δεν είχε καταστραφεί ακόμη.

Σχ.46. Αντίστοιχη γραμμική απεικόνιση των θεμάτων της εικόνας 81, που έγινε (1995) μετά την μερική καταστροφή.

Εικ.82. Το κυρίως τμήμα της επιφάνειας Συμβολής με τα βραχογραφήματα (1995).

Β.4.10.2. Θέση Αλιστράτη 1 : Βρίσκεται περί τα 800m προς τα νοτιοδυτικά του σπηλαίου της Αλιστράτης, στο οποίο φθάνει κανείς από την πλευρά της ομώνυμης κωμόπολης. Είναι προς τα κατάντη του Αγγίτη, αριστερά από την σιδηροδρομική γραμμή, αμέσως στο πρώτο επίπεδο κάτω από το χείλος του φαραγγιού σε υψόμετρο 90 m. Απέναντι από τη θέση, στην άλλη πλευρά του φαραγγιού, βρίσκεται η μεγάλη εντυπωσιακή φυσική γέφυρα του Αγγίτη (Εικ.85). Η προσέγγιση στην φυσική γέφυρα γίνεται είτε από την Κρηνίδα είτε από τη Νέα Μπάφρα, που βρίσκεται στις βορειοδυτικές απολήξεις του Παγγαίου.

Η θέση είναι μια επιφάνεια μαρμάρινη κάτω από βραχοσκεπή (Εικ.83,84). Στη βάση της βραχοσκεπής υπάρχει η κυκλική μικρή είσοδος ενός σπηλαίου μήκους περίπου 20 m, που οδηγεί σε άλλη είσοδο ή έξοδο του σπηλαίου. Η επιφάνεια της θέσης είναι σχεδόν οριζόντια με ελαφριά κλίση προς την κοίτη του ποταμού. Έχει κυκλικό σχήμα με διάμετρο περίπου 3 m. Περιφερειακά το έδαφος κατά περιόδους σκάβεται από χρυσοθήρες ή κυνηγούς θησαυρών.

Η επιφάνεια φιλοξενεί, στην σκληρή της επιδερμίδα, περισσότερες από 60 παραστάσεις, οι οποίες είναι χωρίς αμφιβολία δημιουργημένες σε διαφορετικές περιόδους που απέχουν μεταξύ τους ίσως και χιλιετίες. Το εύρος των χαραγμάτων είναι γύρω στα 1,5mm και το βάθος μέχρι 1,5mm. Ένα ιδιόμορφο χαρακτηριστικό είναι ότι σχεδόν όλες οι χαράξεις των παραστάσεων έχουν το κόκκινο χρώμα της αργίλου ή των οξειδίων του σιδήρου. Το γεγονός αυτό είναι μια από τις ενδείξεις παλαιότητας των απεικονίσεων. Υπάρχουν βραχογραφήματα, που τα εικονιζόμενα θέματα, έχουν τέλειες αναλογίες (Εικ.86-91), γεγονός που σημαίνει ότι ο δημιουργός τους ήταν ένας καλλιτέχνης χαράκτης των βράχων. Υπάρχουν και άλλες παραστάσεις χωρίς σωστές αναλογίες, ασύμμετρες που μοιάζουν περισσότερο με τις ζωγραφικές απεικονίσεις νηπίου. Βέβαια η χάραξη του σκληρού μαρμάρου δεν είναι εύκολη υπόθεση. Τα ελάφια 20, 21, και 22 (βλπ. Θεματικές ταξινομήσεις ελαφιών) πρέπει να είναι τα παλαιότερα βραχογραφήματα της επιφάνειας. Τα ελάφι 22 ()έχει, συγκριτικά με τα άλλα, λεπτότερες χαραγές. Υπάρχουν στην επιφάνεια παραστάσεις δημιουργημένες

με επιπόλαιες χαράξεις ή άλλες σχηματιζόμενες με κοιλότητες. Οι κοιλότητες λειτουργούν ως οδηγός. Δημιουργούν το περίγραμμα του απεικονιζόμενου θέματος. Όταν οι κοιλότητες ενοποιηθούν, προκύπτει ένα γραμμικό θέμα. Τα απεικονιζόμενα θέματα είναι ελάφια (αρσενικά και θηλυκά), διάφορα ζώα, τόξα με βέλη, ιππείς θωρακισμένοι ή μη, άνθρωπος που τραβάει αρκούδα, άλλος άνθρωπος τραβάει ένα φορτωμένο ζώο, υπάρχουν αφηρημένες γραμμές κλπ. Βέβαια τα εικονιζόμενα ζώα δεν είναι εύκολο να ενταχθούν σε κάποιο συγκεκριμένο είδος. Όλα τα ζώα είναι σχεδιασμένα σε προφίλ.

Η επιφάνεια μετά την σχεδίαση των παραστάσεων έχει δεχτεί κτυπήματα με σφυρί ή άλλο κρουστικό μέσο, με σκοπό την καταστροφή των βραχογραφημάτων.

Το ελάφι 21(Εικ.87), τα πόδια του οποίου είναι κοντύτερα από το αναμενόμενο, έχει στην κοιλιά του μάλλον καρφωμένο ένα βέλος ή κοντάρι. Ίσως ο κυνηγός να το έβλεπε πίσω από θάμνους, χωρίς να το βλέπει ολόκληρο και έτσι το απεικόνισε. Υπάρχουν παραστάσεις ιππέων οπλισμένων που είναι έτοιμοι να αλληλοκτυπηθούν (Εικ.86). Υπάρχει η παράσταση ενός μεγάλου (22 cm X 35 cm) καβαλάρη, που οι χαραγές, που τον απεικονίζουν είναι επιπόλαιες- αχνές. Και το άλογο και ο αναβάτης του έχουν εσωτερικές γραμμές που δηλώνουν ένδυση. Ο ιππέας κρατάει στο ένα χέρι του τόξο με βέλος και ίσως ένα κοντάρι. Στο άλλο χέρι κρατάει ένα μεγάλο όρθιο κοντάρι, που λίγο πριν το άκρο του έχει 8 παράλληλες γραμμές. Προφανώς συμβολίζουν κάποιες λωρίδες λαβάρου, που ανεμίζουν καθώς το άλογο καλπάζει. Ακριβώς πάνω από τις λωρίδες στο άκρο του κονταριού υπάρχουν μικρότερες γραμμούλες που μάλλον συμβολίζουν διακοσμητικές κορδέλες.

Απέναντι, στην άλλη πλευρά του φαραγγιού του Αγγίτη, διακρίνονται οι σκοτεινές τρύπες - είσοδοι τριών σπηλαίων. Στην δεξιά από αυτές βρίσκονται τα βραχογραφήματα της θέσης Κρηνίδα.

Β.4.10.3. Θέση Αλιστράτη 2 : Η θέση βρίσκεται στην ίδια πλευρά και στο ίδιο επίπεδο με την θέση Αλιστράτη 1, περί τα 100m πριν από αυτήν και πλησιέστερα προς το αξιοποιημένο σπήλαιο Αλιστράτης. Είναι κάτω από βραχοσκεπές. Υπάρχουν μεμονωμένα βραχογραφήματα ανάλογα με αυτά της θέσης Αλιστράτη 1, αλλά σε πολύ μικρότερο αριθμό.

Εικ.83. Η θέση Αλιστράτη 1 , όπως φαίνεται από την απέναντι (ανατολική) πλευρά του φαραγγιού Αγγίτη.

Εικ.84. Η επιφάνεια με τα βραχογραφήματα της θέσης Αλιστράτη 1 κάτω από την βραχοσκεπή. Διαδικασία αποτύπωσης στο πολυαιθυλένιο. Αριστερά φαίνεται η τάφρος, που διανοίχτηκε από κυνηγούς θησαυρών.

Εικ.85. Η φυσική γέφυρα της ανατολικής πλευράς του φαραγγιού βρίσκεται απέναντι από τη θέση Αλιστράτη 1 και 2

Εικ.86. Θέση Αλιστράτη 1: Τμήμα της επιφάνειας με βραχογραφήματα. Κάτω δύο ιππείς – πολεμιστές αντιμέτωποι, στο κέντρο ένα ελάφι και άλλα ζώα.

Εικ.87. Θέση Αλιστράτη 1: Χαρακτηριστικά ελάφια. Ίσως να έχουν ακόντια στα πλευρά τους.

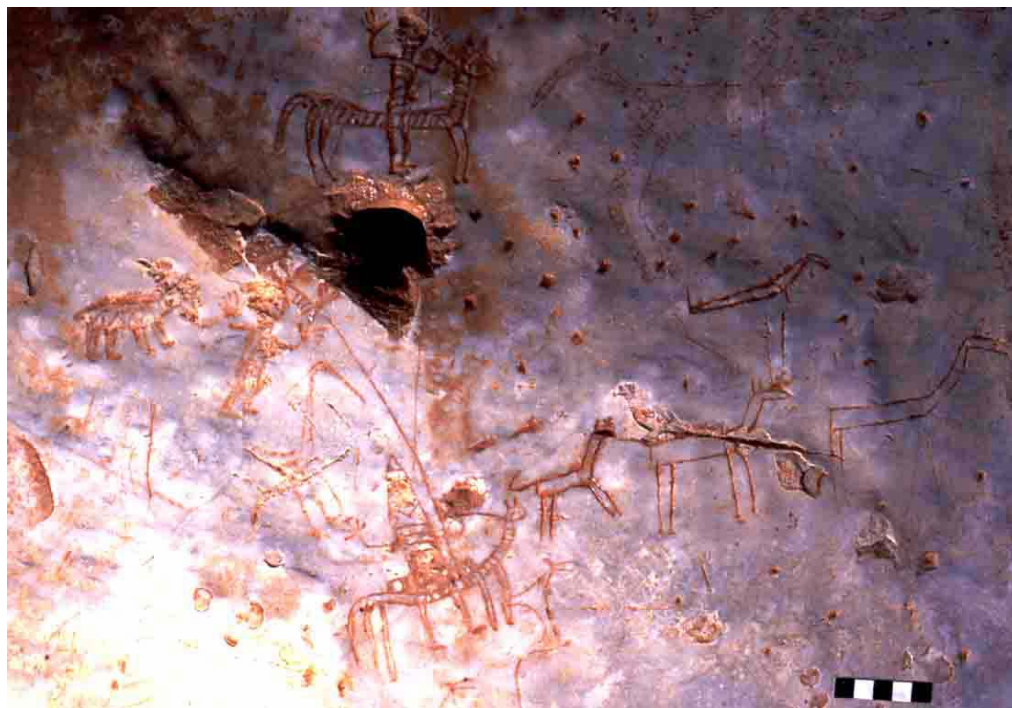
Εικ.88. Ελάφι που δεν χαρακτηρίζεται από την πλαστικότητα άλλων αντίστοιχων της περιοχής.

Εικ.89. Μάλλον εικονίζεται μια αλεπού.

Εικ.90. Ισως απεικονίζονται λαγοί.

Εικ. 91. Θέση Αλιστράτη 1: Τμήματα της επιφάνειας με βραχογραφήματα ποικίλων θεμάτων. Διακρίνονται ιππείς, ένας που τραβάει κάποιο ζώο, ένας πελαργός ή ερωδίδς και άλλα ζώα.

Β.4.10.4. Θέση Κρηνίδα: Βρίσκεται στη ίδια πλευρά με την μεγάλη φυσική γέφυρα του φαραγγιού του Αγγίτη, περί τα 150 m προς τα κατάντη του φαραγγιού. Νότια της εκβολής των ρεμάτων «Γουρλιά» και «Αρκουδόρεμα», που ξεκινάνε από τη Νέα Μπάφρα. Τα δύο παραπάνω ρέματα συμβάλουν λίγο πριν την εκβολή τους στον Αγγίτη. Η θέση βρίσκεται στη τομή του φαραγγιού με την νοητή ευθεία, που ενώνει την Αλιστράτη με τη Νέα Μπάφρα (Εικ.78 & Χαρτ.6). Πρόκειται για τρεις σπηλιές επισκέψιμες, με διαστάσεις ύψους και πλάτους 2-3 m περίπου και μήκους 15-20 m περίπου. Οι σπηλιές είναι η νότια, η μεσαία και η βόρεια. Η βόρεια είναι η μεγαλύτερη, η νότια η μικρότερη (Εικ.93, 94). Περίπου είναι παράλληλες μεταξύ τους. Τα δάπεδα των σπηλαίων από την μορφή τους δηλώνουν ότι αναμοχλεύονται συχνά (προφανώς από κυνηγούς θησαυρών).

Τα σπήλαια βρίσκονται σε απρόσιτη θέση. Δεν διακρίνονται από τη θέση της φυσικής γέφυρας, ούτε καν από το νοτιοανατολικό χείλος του γκρεμού του φαραγγιού από το οποίο λίγο χαμηλότερα βρίσκονται. Διακρίνονται χαρακτηριστικά ως σκοτεινές τρύπες, ή ως είσοδοι σπηλαίων από την απέναντι πλευρά του φαραγγιού από τις θέσεις Αλιστράτη 1 και Αλιστράτη 2. Η προσπέλαση γίνεται από ένα, μάλλον επικίνδυνο, μονοπάτι που οδηγεί διαδοχικά στις τρεις γειτονικές σπηλιές, οι οποίες βρίσκονται σε υψόμετρο περίπου 100m πάνω από την κοίτη του ποταμού.

Η νότια σπηλιά έχει ένα τμήμα του δαπέδου της, που μοιάζει με μπαλκόνι προς το χάος του φαραγγιού (Εικ.94). Είναι μια στεγασμένη, ακανόνιστη σχεδόν οριζόντια επιφάνεια με ελλειψοειδές σχήμα και με μεγαλύτερες διαστάσεις 6m X 3m. Στην επιφάνεια φιλοξενούνται περισσότερα από 60 βραχογραφήματα. Πάνω στις παλιές χαραγμένες νηματογραφικά παραστάσεις, έχουν χαραχτεί νεότερες μέχρι και σύγχρονες (βλπ. παράρτημα & Επίκρουστα- επιδερμικά 1) . Μια από τις επίκρουστες απεικονίσεις με μορφή κεφαλαίου «Θ» καταστρέφει το γραμμικό ελάφι 17. Ξεχωρίζουν τα αρσενικά ελάφια 16 (Εικ.16) και 18(Εικ.96). Στο αριστερό πάνω μέρος της επιφάνειας έχει δημιουργηθεί με ένα είδος κρούσης η σύγχρονη επιγραφή «ΦΕ - 12 - 1954» και αμέσως από κάτω με τον ίδιο τρόπο το ονοματεπώνυμο «ΠΑΡΑΣΧΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ» . Η δημιουργία του παραπάνω επωνύμου κατέστρεψε τις παλιές νηματογραφικές απεικονίσεις των ζώων 225, 227, και 228. Τα δύο ζεύγη παράλληλων γραμμών στο ζώο 229 (πάνω

από το επίκρουστο φυτό ή ψαροκόκαλο) ίσως να συμβολίζουν δυο ανθρώπους, ή φορτωμένο ζώο.

Στο αριστερό μέρος της επιφάνειας υπάρχουν 5 μικρές παραστάσεις ζώων, που δίνουν την εντύπωση κοπαδιού ή αγέλης σαρκοφάγων ζώων (Εικ.92). Χαρακτηριστικό είναι i ότι τα περιγράμματα αυτών των ζώων είναι

Εικ.92. Πριονωτή μορφή περιγραμμάτων ζώων. Είναι η μικρή αγέλη.

(βλπ. Θεματ. ταξινόμηση Ζώα 219- 223)

πριονωτά. Στα παλιά βραχογραφήματα το χρώμα του εσωτερικού των χαραγών, που τα σχηματίζουν, είναι το ίδιο με το χρώμα της (αχάρακτης) επιδερμίδας του βράχου (ίδια «πατίνα»). Το γεγονός αυτό είναι μια σημαντική ένδειξη, που στηρίζει την άποψη της μεγάλης παλαιότητας των βραχογραφημάτων. Σε αντίθεση το εσωτερικό των νεότερων χαράξεων έχει χρώμα κατά πολύ ανοιχτότερο από την επιδερμίδα του βράχου. Στα ψηλότερα σημεία της επιφάνειας κάποια βραχογραφήματα έχουν καλυφτεί με ασβεστοαργιλικά ιζήματα. Μια μελλοντική ραδιοχρονολόγησή τους θα δώσει κάποια τεκμήρια για την ηλικία των παραστάσεων. Με το πλάγιο φως οι χαραγές, που έχουν το ίδιο χρώμα με την επιδερμίδα του βράχου, σκιάζουν και έτσι γίνονται ευδιάκριτες. Το εύρος των χαραγών των νηματογραφικών παραστάσεων είναι ανάλογα με την παράσταση από 0,5mm - 3mm, το βάθος έως 2 mm.

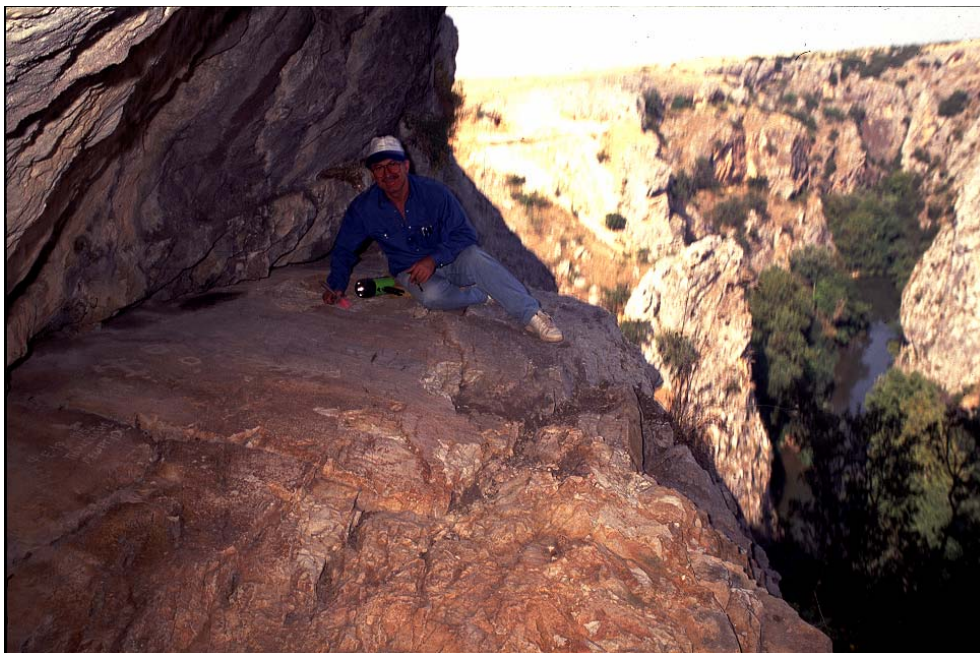
Η μαρμάρινη ελλειψοειδής επιφάνεια, στα τμήματά της που δεν τέμνεται από διακλάσεις, είναι λεία. Η όψη της είναι τέτοια που δηλώνει ότι κάθονταν επάνω της (χρήση) άτομα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Είναι γεγονός ότι το περιβάλλον όλο (φαράγγι, απρόσιτες σπηλιές, σπηλιές- αποθηκευτικοί χώροι, ποτάμι) μοιάζει ιδανικό για προϊστορική κατοίκηση. Εξάλλου κατά τον καθαρισμό μιας διάκλασης της επιφάνειας, από τα χρώματα που περιείχε,

βρέθηκε μικρό μελανόμορφο όστρακο, που θυμίζει αντίστοιχα όστρακα νεολιθικής εποχής ή εποχής χαλκού.

Ένα χαρακτηριστικό είναι ότι στην επιφάνεια αυτή δεν υπάρχουν κυνηγοί, όπλα, τόξα, βέλη, δόρατα, ούτε και άγρια σαρκοφάγα, αν εξαιρέσουμε την μικρή αγέλη. Αντίθετα υπάρχουν ελάφια και ίσως φυτοφάγα ζώα.

Εικ.93. Θέση Κρηνίδα – Αγγίτης: Άποψη από την δυτική πλευρά, (όπου η Θέση Αλιστράτη 1), διακρίνονται (κέντρο δεξιά) οι τρεις εισοδοί των σπηλαίων. Αυτό με την τριγωνική σκούρα εμφάνιση είναι το σπήλαιο με τα βραχογραφήματα.

Εικ. 94. Θέση Κρηνίδα – Αγγίτης: Το δάπεδο (μπαλκόνι) της σπηλιάς με τα βραχογραφήματα. Δεξιά ο ποταμός Αγγίτης.

Εικ. 95. Θέση Κρηνίδα – Αγγίτης: Τμήμα της επιφάνειας των βραχογραφημάτων. Πάνω στο ελάφι διακρίνεται μια νεότερη χάραξη σε σχήμα Μ.

Σχ. 47.Γραμμική απεικόνιση των αντίστοιχων βραχογραφημάτων της παραπάνω επιφάνειας.

Εικ. 96. Θέση Κρηνίδα – Αγγίτης: Τμήμα της επιφάνειας με το εντυπωσιακό ελάφι. Αριστερά φαίνεται νεότερο σχήμα κατασκευασμένο με κρούση και με αδρό εργαλείο που έχει μορφή γράμματος Μ.

Σχ.48. Γραμμική απεικόνιση των αντίστοιχων βραχογραφημάτων της εικόνας 96.

Εικ. 97. Θέση Κρηνίδα – Αγγίτης: Τμήμα της επιφάνειας, διακρίνεται ένα ζώο, ίσως ζαρκάδι.

Εικ.98. Θέση Κρηνίδα – Αγγίτης: Τμήμα της επιφάνειας. Απλά βραχογραφήματα που δεν χαρακτηρίζονται από την πλαστικότητα που παρατηρείται σε άλλα αντίστοιχα θέματα.

Β.4.11. Θέση Πανόραμα Δράμας: Βορειοδυτικά της Προσοτσάνης Δράμας στις δυτικές απολήξεις του Φαλακρού όρους βρίσκεται το χωριό Πανόραμα. Ψηλότερα υπάρχει το εγκαταλειμμένο παλιό μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου, όπου υπάρχουν ερείπια τειχών. Ακόμη ψηλότερα υπάρχει ένα ερειπωμένο παλιό χωριό, από το οποίο σώζονται μόνο ξερολιθιές (Εικ.101). Η προσπέλαση γίνεται από δύσκολους δασικούς δρόμους. Νότια από το ερειπωμένο χωριό βρίσκεται μια επιφάνεια μαρμάρινη με διαστάσεις 2m X 3m περίπου σε υψόμετρο 870 m. Η επιφάνεια, έχει μία λαξευμένη με επιμέλεια κυκλική λεκάνη με διάμετρο 30 cm και βάθος 15 cm. Έξω από την περιφέρεια της λεκάνης υπάρχουν με επιμέλεια χαραγμένα 11 αστέρια με 5 ακτίνες το καθένα. Τα 10 από αυτά είναι συμμετρικά κατανομημένα, το ένα είναι ασύμμετρα λαξευμένο (Εικ.100). Πάνω από την λεκάνη υπάρχει ένα λαξευμένο φυτό με εύρος λάξευσης 1 cm και βάθος 0,5 cm. Δεξιά και αριστερά από τον κορμό του υπάρχουν 8 ή 9 κλαδιά τοποθετημένα πλάγια προς τα πάνω. Δεξιά από το φυτό υπάρχουν λαξεύματα γράμματα ή σύμβολα που μοιάζουν με γράμματα (Εικ.99).

Εικ. 99. Σύμβολα ή γράμματα από θέση Πανόραμα Φαλακρού όρους .

Εικ.100. Η σύνθεση με την λαξευτή λεκάνη, τα χαραγμένα αστέρια, το φυτό, τα γράμματα – σύμβολα από τη θέση Πανόραμα Δράμας.

Εικ.101. Ερείπια σε δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές (Πανόραμα Δράμας) δηλώνουν παλιά κατοίκηση της περιοχής.

Εικ. 102. Αεροφωτογραφία θέσεων βρυχογραφημάτων Π. Χορτοκοπίου Ν. Καβάλας
Π. Χορτοκόπι 1 - Π. Χορτοκόπι 6 1 - 6 Κ

B.4.12. Θέσεις (Παλιού) Χορτοκοπίου Παγγαίου.

Στις θέσεις φθάνει κανείς ανεβαίνοντας από το χωριό Ακροβούνι προς το Παγγαίο και στρίβοντας αριστερά προς το (Παλιό) Χορτοκόπι μετά το παλιομοιρογίτικο μοναστήρι της Θεοτόκου. Βρίσκονται περί τα 1000 m δυτικά των ερειπίων του χωριού (Παλιό) Χορτοκόπι. Σε υψόμετρο 430 m βόρεια της κορυφής με υψόμετρο 447 m του λόφου Κάστρο (Εικ.102). Στην κορυφή υπάρχουν σκόρπιες και συγκεντρωμένες πέτρες που, μάλλον, αποτελούσαν τα δομικά υλικά παλιών τειχών. Κοντά στα πιθανά αυτά τείχη υπάρχουν παλιοί, προϊστορικοί, τάφοι πολλαπλά αναμοχλευμένοι από λαθρανασκαφείς κυνηγούς, κυρίως, χρυσών αντικειμένων. Οι τάφοι είναι κατασκευασμένοι από ογκώδεις πλάκες μαρμαρυγιακών σχιστολίθων και είναι κιβωτιόσχημοι. Υπάρχουν οριζόντιες ή ελαφρά κεκλιμένες μαρμάρινες επιφάνειες στο επίπεδο – ξέφωτο, που δημιουργεί το διάσελο, μεταξύ της κορυφής του λόφου και του ορεινού προς τα βόρεια όγκου του Παγγαίου. Οι επιφάνειες έχουν χρώμα γλαυκοτεφρό. Επτά από τις επιφάνειες αυτές έχουν βραχογραφήματα.

B.4.12.1. Θέση Π.Χορτοκόπι 1. Είναι προς το νοτιότερο μέρος της περιοχής με τις θέσεις βραχογραφημάτων. Πρόκειται για δύο επιφάνειες καρστικοποιημένες παράλληλες μεταξύ τους (Εικ.103). Οι διαστάσεις τους είναι περίπου 3 m X 1 m. (βλπ. παράρτημα σχεδίων). Η πρώτη επιφάνεια έχει περισσότερες από 15 παραστάσεις και η δεύτερη περισσότερες από 30 παραστάσεις. Στην πρώτη υπάρχουν τα χαρακτηριστικά ελάφια 23 και 24. Το ελάφι 24 έχει ένα τόξο με βέλος στραμμένο στην κοιλιά του. Από πάνω του υπάρχει μια σύγχρονη ημερομηνία (1951), της οποίας η χάραξη της αυλακιάς είναι με απότομες όχθες, ασταθής και τρεμάμενη. Σε αντίθεση τα ελάφια και τα άλλα ζώα έχουν σίγουρες χαραγμένες αυλακίες με ομαλοποιημένες όχθες. Το παραπάνω γεγονός είναι μια απλή απόδειξη ότι αυτός που χάραξε την ημερομηνία προφανώς δεν είναι ο καλλιτέχνης των βραχογραφημάτων. Στην επιφάνεια αυτή είναι ο πρωτόγονης μορφής άνθρωπος 56 (Εικ.109) και το τσεκούρι 42 (βλπ.εργαλεία – όπλα), το οποίο έχει γραμμώσεις στη λάμα του και δύο σχεδιασμένα μικρά τόξα. Το εύρος των χαραγών του ελαφιού με το τόξο (24) και του ζώου 244 είναι 2-3 mm το βάθος 1-2 mm. Οι άλλες παραστάσεις είναι λεπτότερες και διακρίνονται αχνά. Σε τέτοιες περιπτώσεις

Εικ.103.

εάν η επιφάνεια με τις παραστάσεις είναι βρεγμένη δίνει διαφορετικές και περισσότερες πληροφορίες. Το φυτό – φτέρη έχει εύρος χαραγών 2mm και βάθος 1mm. Ο άνθρωπος (56) έχει εύρος χαραγών 1-2 mm και βάθος 0-1 mm. Ο χαραγμένος κύκλος που περιβάλλει το ζώο 242 δεν κλίνει ομαλά. Σε ένα σημείο κάτω από τα πόδια του ζώου είναι διπλός. Ο κύκλος είναι κατά πολύ μεταγενέστερης χάραξης από τα ελάφια και τις άλλες παραστάσεις. Υπάρχουν αρκετά στίγματα – κτυπήματα που καταστρέφουν τα βραχογραφήματα.

Η δεύτερη επιφάνεια έχει πολλά τόξα από τα οποία περίεργο είναι το «τετράγωνο» τόξο 74. Έχει επίσης χαραγμένα τσεκούρια που φαίνονται αχνά και αρκετά κτυπήματα από μυτερό εργαλείο. Με τέτοιου είδους κτυπήματα είναι δημιουργημένο το σύγχρονο τσαλακόπι (κερεπής) 47 (βλπ. εργαλεία – όπλα). Το βοοειδές που εικονίζεται μάλλον είναι γένους αρσενικού. Οι γραμμές χάραξης του έχουν μεγαλύτερο εύρος από τα άλλα βραχογραφήματα και οι διαστάσεις του είναι επίσης κατά πολύ μεγαλύτερες με περισσότερα φυσιολογικά – φυσιοκρατικά στοιχεία και ανατομικές λεπτομέρειες. Πιθανόν να είναι ζεμένο σε Ησιόδειο άροτρο και να απεικονίζει σκηνή οργώματος. Ήταν μεγάλο γεγονός για τους προϊστορικούς αγρότες η χρήση ζώων για το όργωμα. Τα ζώα πολλαπλασιάζουν την δύναμη και επομένως το παραγόμενο έργο. Πίσω από το βοοειδές υπήρχαν μύκητες των βράχων που με τα οξέα των ριζικών τους συστημάτων έχουν διαβρώσει την επιφάνεια. Πιθανόν να υπήρχε και άλλο βοοειδές ή αγελάδα σε προοπτική πίσω από το πρώτο ζώο. Οι καταστροφές, που έχει υποστεί από τα κτυπήματα, που δέχτηκε εκ των υστέρων στο κεφάλι και στα πόδια δυσκολεύουν την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

B.4.12.2. Θέση Π. Χορτοκόπι 2. Είναι μια περίπτωση τετράγωνη επιφάνεια με πλευρά 1m και βρίσκεται λίγα μέτρα βορειότερα από τη θέση Π.Χορτοκόπι1. Υπάρχουν στην επιφάνεια δύο παραστάσεις ένα πανέμορφο και αγέρωχο ελάφι (Εικ. 112 & Σχ.50) και ένα αφηρημένο σχήμα (50) που δίδει την εντύπωση χαρταετού. Το εύρος χαραγών του ελαφιού είναι 1,5 -2mm και το βάθος 0 -1mm. Διακρίνονται δύσκολα, αν όμως βραχεί η επιφάνεια και ριχτεί έδαφος από το περιβάλλον και σκουπιστεί, τότε και βοηθώντας του πλάγιου φωτισμού προκύπτουν ευκρινή αποτελέσματα. Τα κέρατα του ελαφιού έχουν μια κυκλική μορφή και έχουν σχεδιαστεί με προοπτική. Η ουρά σχεδιασμένη

επίσης κυκλικά, δείχνει ότι είναι σηκωμένη. Δύσκολα με τόσο απλές γραμμές μπορεί να αποδοθεί μία τέτοια πλαστικότητα στην απεικόνιση.

B.4.12.3. Θέση Π. Χορτοκόπι 3. Είναι μια μαρμάρινη επιφάνεια με διαστάσεις 2 m X 1 m, λίγα μέτρα βορειότερα από τις θέσεις Π. Χορτοκόπι 1-2. Στο κέντρο η επιφάνεια είναι καταστραμμένη. Έχει δύο παραστάσεις ζώων (249,258), που δεν παρουσιάζονται ολοκληρωμένα λόγω καταστροφών. Αν και είναι νηματογραφικά χαραγμένα, διαφέρουν από τις αντίστοιχες παραστάσεις των διπλανών επιφανειών επειδή μοιάζουν ως πολύ απλοϊκά σχέδια.

B.4.12.4. Θέση Π. Χορτοκόπι 4. Είναι μια επιφάνεια μαρμάρινη με κλίση προς τα ανατολικά, με ελλειψοειδές σχήμα και διαμέτρους 3 m και 1,4 m. Βρίσκεται λίγα μέτρα βορειότερα από τις θέσεις Π. Χορτοκόπι 1-2-3. Στην επιφάνεια υπάρχει μόνο μία παράσταση τόξου με βέλος που είναι αχνά χαραγμένα. Εύρος και βάθος χάραξης περίπου 1mm. Έχει μέγεθος μικρό, μήκος 5cm και πλάτος 2cm.

B.4.12.5. Θέση Π. Χορτοκόπι 5. Πρόκειται για μία σχεδόν οριζόντια μαρμάρινη επιφάνεια, που βρίσκεται στο κέντρο περίπου του ξέφωτου, όπου λίγα μέτρα νοτιότερα είναι οι θέσεις Π. Χορτοκόπι 1-4. Το σχήμα της επιφάνειας είναι αδρά ελλειψοειδές με διαμέτρους 1,5 m X 0,75 m. Η επιφάνεια φιλοξενεί περισσότερες από 20 παραστάσεις κάποιες από τις οποίες είναι μοναδικές ως προς την θεματολογία τους (Εικ.104). Ανάμεσα στις παλιές χαράξεις υπάρχουν σύγχρονες χαράξεις ονομάτων. Η επιφάνεια έχει πολλές φυσικές γραμμώσεις, από τις οποίες κάποιες χρησιμοποιεί ο παλιός καλλιτέχνης για την συμπλήρωση των απεικονίσεών του. Σε άλλα σημεία οι φυσικές γραμμώσεις συγχέουν τις γραμμές των παλιών παραστάσεων. Σε κάποιες παραστάσεις υπάρχουν εκ των υστέρων κτυπήματα, που με τις κοιλότητές τους δημιουργούν παρερμηνείες για τα εικονιζόμενα θέματα. Τα χαρακτηριστικά απεικονισμένα θέματα είναι η σκηνή του οργώματος, όπου ο άνδρας έχει ζεμένα σε Ησιόδαιο άροτρο δύο ζώα με κέρατα, προφανώς βόδια ή αγελάδες. Το φύλλο των ζώων δεν είναι απεικονισμένο. Τα ζώα είναι ζεμένα στο ζυγό με ζεύγλες. Ο ζυγός είναι συνδεδεμένος με το σταβάρι, που είναι συνδεδεμένο με το στέλεχος που κρατάει το υνί. Ο άνθρωπος με το ένα χέρι

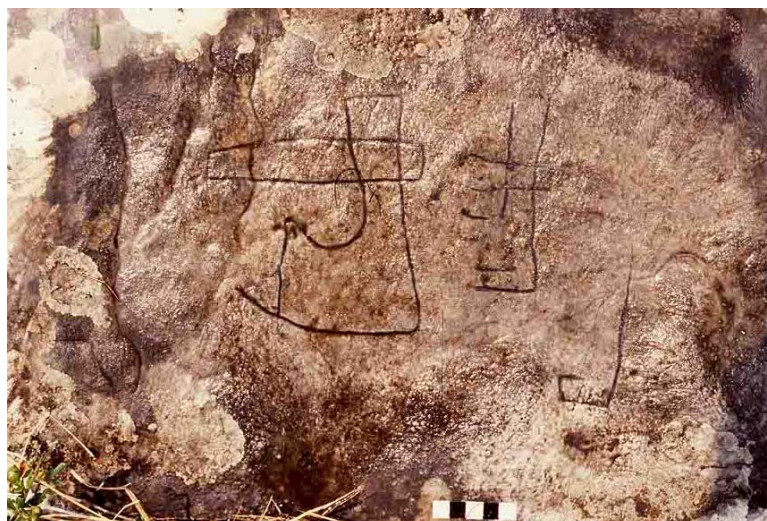

Επιφάνεια Π. Χορτοκόπι 5

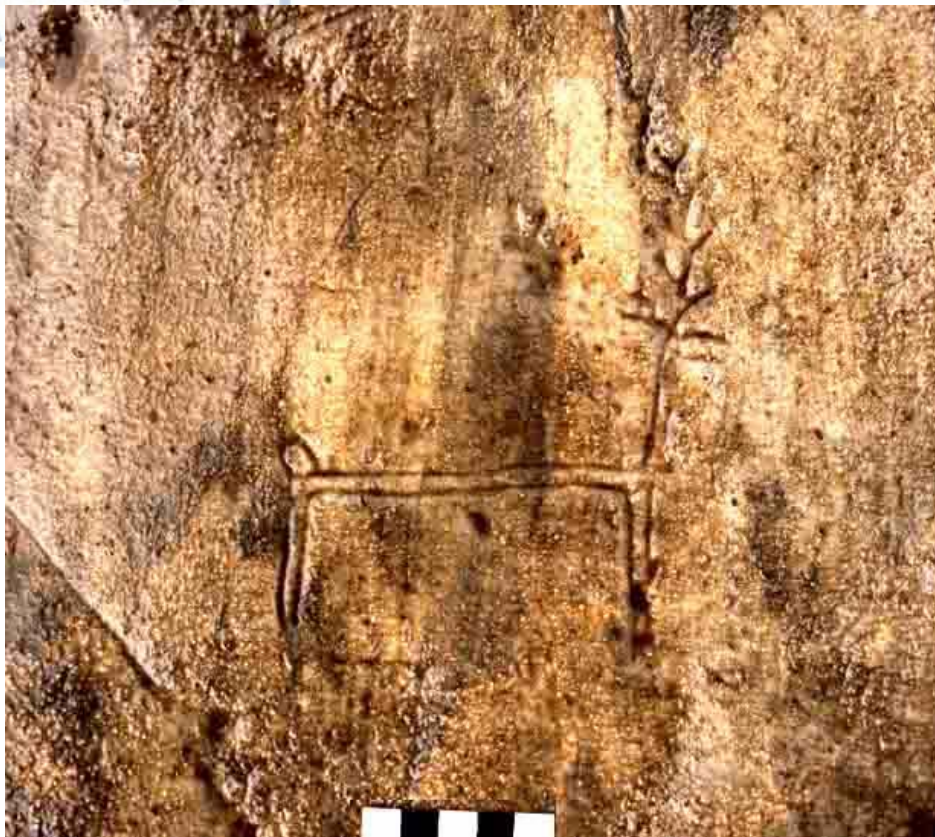
Εικ.104.

κρατάει τη ουρά του αρότρου και με το άλλο το χαλινό ή ένα ξύλο που κεντρίζει τα ζώα (βλπ.σελ.134). Η επιφάνεια έχει άλλες δύο παραστάσεις με θέμα το Ησιόδειο άροτρο, χωρίς ζώα (βλπ. παράρτημα ή θέματα εργαλεία - όπλα 49-60). Χαρακτηριστική επίσης είναι η παράσταση (59-60) όπου δύο βοοειδή, ζεμένα επίσης σε ζυγό, σέρνουν μια άμαξα με δύο ρόδες. Τα ζώα είναι απεικονισμένα κατοπτρικά με κέντρο συμμετρίας το σταβάρι που τραβάει την άμαξα. Οι δύο ρόδες είναι απεικονισμένες σε κάτοψη. Μπροστά στα ζεμένα στην άμαξα ζώα υπάρχει ένα αχνά χαραγμένο αρσενικό ζώο (254) μεγαλύτερης διάστασης. Αυτό είναι μεταγενέστερο των ζεμένων ζώων και δεν διακρίνεται για ζωντάνια και πλαστικότητα που έχουν άλλες παραστάσεις. Ανάλογο είναι και το ζώο 255. Στην ίδια επιφάνεια είναι τα ζώα 250,251,252,253, 256. Το ζώο 253 είναι πολύ πρωτόγονης χάραξης. Κάτω από τα δυο γυμνά Ησιόδεια άροτρα υπάρχει ένα έντονα χαραγμένο εγχειρίδιο (εργαλεία – όπλα 51).

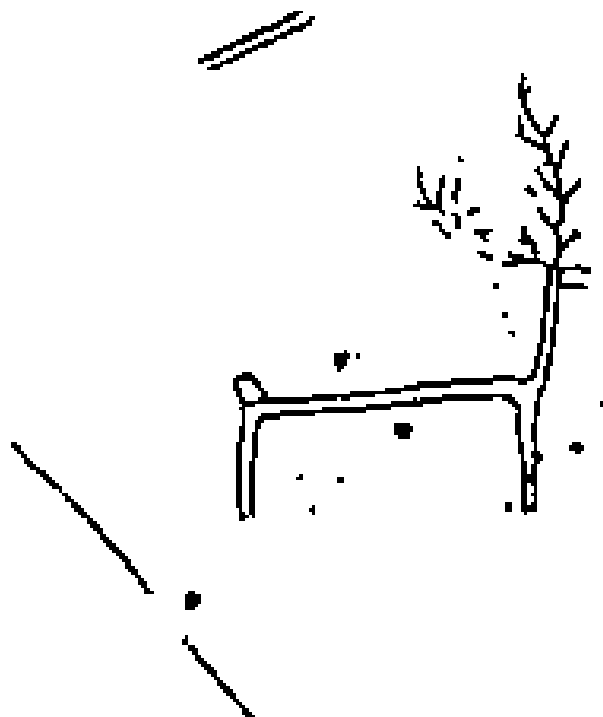
Β.4.12.6. Θέση Π. Χορτοκόπι 6. Βρίσκεται κοντά, προς τα δυτικά της θέσης Π. Χορτοκόπι 5. Είναι δύο τσεκούρια μεταγενέστερα (Εικ.105) από τα ζεμένα ζώα και τα ελάφια των άλλων θέσεων του Π. Χορτοκοπίου. Οι χαραγές έχουν απότομες όχθες. Στο κάτω μέρος της εικόνας μάλλον υπάρχουν και άλλες παλαιότερες χαράξεις .

Εικ.105. Τσεκούρια από τη θέση Π. Χορτοκόπι 6

Εικ.106. Θέση Π. Χορτοκόπι 1: Ένα από τα εντυπωσιακά ελάφια του Παγγαίου.

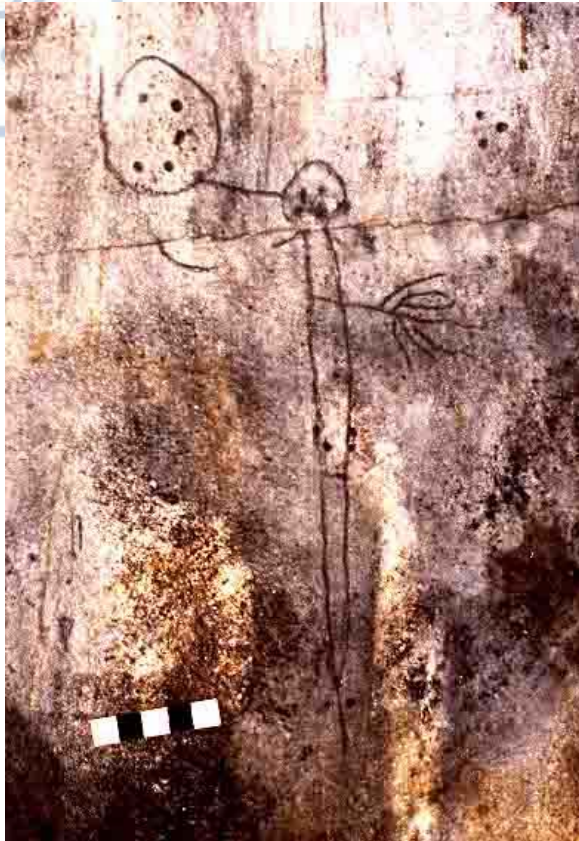
Σχ.49. Απεικόνιση του παραπάνω ελαφιού της εικόνας 106.

Εικ.107. Θέση Π. Χορτοκόπι 1: 1^η επιφάνεια. Ένα τόξο με βέλος στα πλευρά του ελαφιού.

Εικ.108. Θέση Π. Χορτοκόπι 1: Το βοοειδές της 2^{ης} επιφάνειας.

Εικ.109. Θέση Π. Χορτοκόπι 1: 1^η επιφάνεια, θυμίζει πρωτόγονη απεικόνιση ανθρώπου.

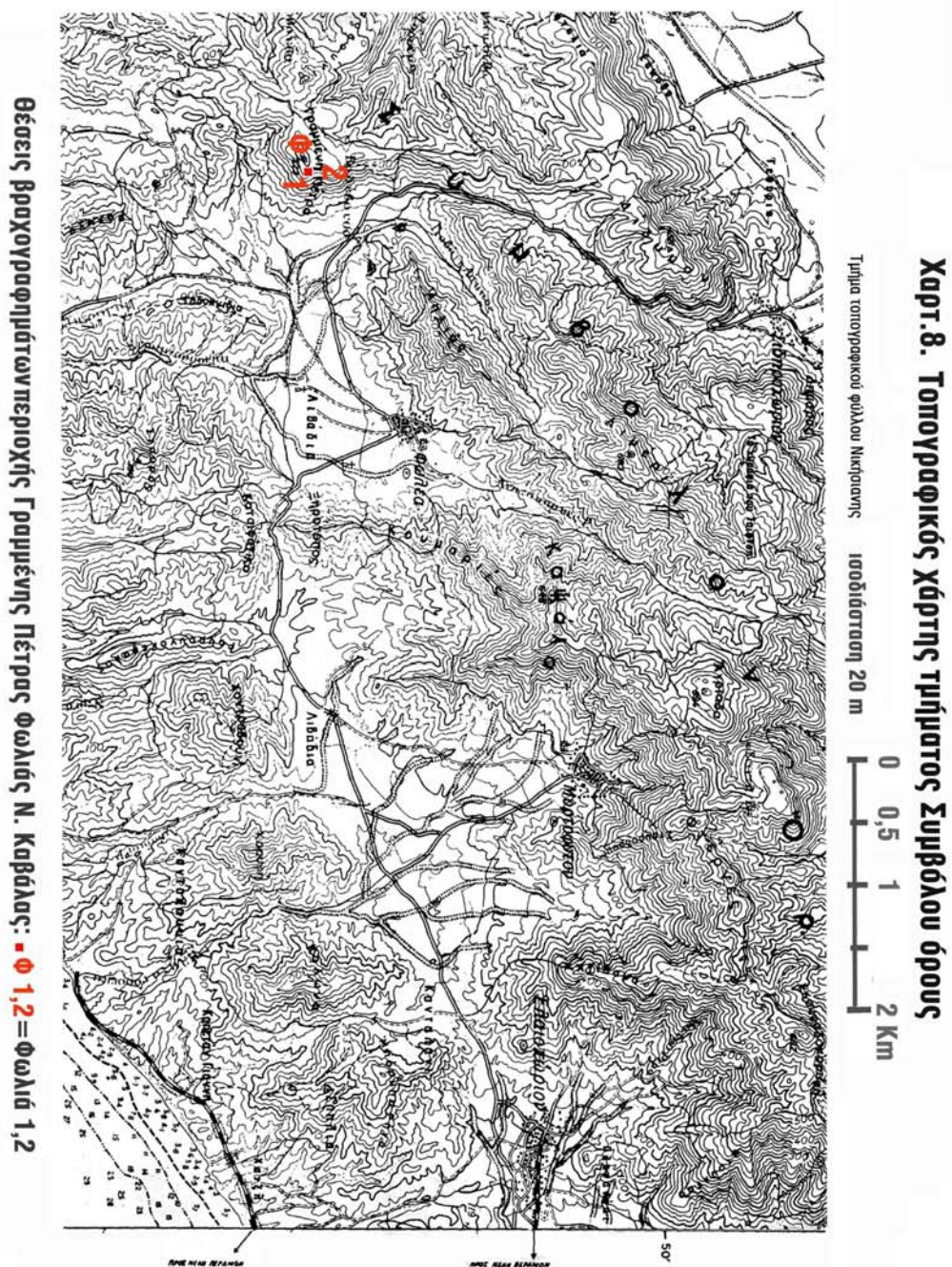
Εικ.110. Είναι η θέση Π. Χορτοκόπι 3.

Εικ.112. Τμήμα της επιφάνειας Π. Χορτοκόπι 2. Γραμμική απεικόνιση του ελαφιού.

Σχ. 50. Απεικόνιση γραμμική του ελαφιού της Θέσης Π. Χορτοκόπι 2.

Εικ.113. Αεροφωτογραφία θέσεων βραχογραφημάτων "Γραμμένης Πέτρας" Συμβόλου όρους.

Φωλιά 1-2 1-2

Β.4.13. Θέσεις βραχογραφημάτων περιοχής «Γραμμένης Πέτρας» - Φωλιάς Συμβόλου όρους.

Το βουνό «Γραμμένη Πέτρα» της οροσειράς του Συμβόλου βρίσκεται στα δυτικά του κάμπου του χωριού Φωλιά του Ν. Καβάλας (Εικ.113,Χαρτ.8). Η ονομασία του «Γραμμένη Πέτρα», που από παλιά είναι γνωστή, προέρχεται προφανώς από τα βραχογραφήματα που έχει. Η περιοχή γεωλογικά ανήκει, όπως αναφέρθηκε στη εισαγωγή, στην γεωτεκτονική μάζα της Ρίλα – Ροδόπης. Το όρος Σύμβολο αποτελείται από ανάλογα πετρώματα με το Παγγαίο.

Οι θέσεις με τα βραχογραφήματα βρίσκονται περί τα 200m βορειοανατολικά της κορυφής της «Γραμμένης Πέτρας» που έχει υψόμετρο 522 m. Οι θέσεις των βραχογραφημάτων έχουν υψόμετρο 480 m και είναι πάνω σ ένα φυσικό « μπαλκόνι», που από ψηλά βλέπει εποπτικά προς τα ανατολικά και νότια, τον κάμπο του χωριού Φωλιά. Στο βάθος νότια φαίνεται η θάλασσα του βόρειου Αιγαίου πελάγους, ενώ στο βάθος στα ανατολικά διακρίνεται ο κόλπος της Νέας Περάμου (Εικ.114).

Εικ.114. Οι επιφάνειες με τα βραχογραφήματα της θέσης Φωλιά 1. Στο βάθος ο κάμπος της Φωλιάς. Πίσω από τα βουνά, στο κέντρο, η θάλασσα της Νέας Περάμου και δεξιά το Αιγαίο πέλαγος.

Εικ.115. Θέση Φωλιά 1: Από τα ανατολικά είναι απροσπέλαστη, λόγω της απότομης μορφολογίας.

Η κορυφή της Γραμμένης Πέτρας δεν είναι προσπελάσιμη από τα ανατολικά λόγω του έντονου ανάγλυφου (Εικ.115). Η περιοχή των βραχογραφημάτων προσεγγίζεται μέσω του χωριού Φωλιά, από το δρόμο του κάμπου που οδηγεί προς το Σιδηροχώριο, από τα βόρεια της Γραμμένης Πέτρας, ή από τα νότια της. Υπάρχει δασικός δρόμος δυτικά της κορυφής της Γραμμένης Πέτρας, παράλληλος περίπου προς την ανάπτυξη του βουνού (βλπ. τοπογραφικό χάρτη 8 & αεροφωτογραφία Εικ.113).

Β.4.13.1.Θέση Φωλιά 1: Είναι μια συστάδα οριζόντιων ή σχεδόν οριζόντιων βράχων στην κεντρική και ανατολική πλευρά της Γραμμένης Πέτρας χαμηλότερα από την κορυφή της. Προς τα ανατολικά έχει γκρεμούς και πλαγιές με πολύ απότομες κλίσεις. Το πέτρωμα είναι μάρμαρο με χρώμα γλαυκοτερφό. Οι επιφάνειες που διακόπτονται από διακλάσεις έχουν ένα συνολικό μήκος 6 m και πλάτος 1,5 m. Μεγάλο μέρος των επιφανειών καλύπτεται από λεπτή επιδερμίδα λειχήνων ή βρύων ή μυκήτων, που με την πάροδο του χρόνου δημιουργούν διαβρώσεις στην επιφάνεια με μορφή γραμμών ή κοιλοτήτων, που συγχέουν τα περιγράμματα των βραχογραφημάτων και μπορεί να δημιουργήσουν παρερμηνείες. Η θέση έχει

περισσότερες από 200 παραστάσεις που στα περισσότερα σημεία είναι αλληλοκαλυπτόμενες με προσανατολισμούς τυχαίους. Υπάρχει ένα πολύ μεγάλο πλήθος από κοιλότητες με διάμετρο 3-5mm. Το εύρος των χαραγών κυμαίνεται μεταξύ των 2-4mm. Οι παραστάσεις και οι κοιλότητες έχουν δημιουργηθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Φαίνεται πως μια επιφάνεια με χαραγμένες παραστάσεις προδιαθέτει ανθρώπους επόμενων γενεών να χαράξουν πάνω στις υπάρχουσες παραστάσεις, τις δικές νέες παραστάσεις, ή τις όποιες αφηρημένες γραμμές ή κοιλότητες. Μεταξύ των απεικονιζόμενων θεμάτων είναι πλοiάρια, τσεκούρια, άνθρωποι, ζώα, τόξα, φυτά – δένδρα, σταυροί και κύκλοι, ημικύκλια, λαβύρινθοι, ανεξήγητες γραμμές και κοιλότητες (βλπ παράρτημα κλίμακα 100%). Ιδιαίτερα για την κεντρική επιφάνεια δίδεται η εντύπωση, ότι πολύ δύσκολα θα εξαχθούν ολοκληρωμένες ερμηνείες για τις απεικονίσεις της. Κυριολεκτικά μοιάζει με μαγική εικόνα, στην οποία ο παρατηρητής με αφαιρέσεις, που θα πρέπει να κάνει, μπορεί να εντοπίσει κάποιες εικόνες – παραστάσεις που με την πρώτη ματιά δεν διακρίνονται.

Μεταξύ των παραστάσεων της επιφάνειας αυτής κάποιες είναι πολύ χαρακτηριστικές. Τέτοιες είναι τα πλοiάρια 1 –13, τα ομόκεντρα τοξοειδή χαραγμένα τεταρτοκύκλια η ημικύκλια (λαβύρινθοι;) με διαδοχικά αυξανόμενη ακτίνα Εικ.120,121 (ιδεογράμματα – αφηρημένα 51,52, 60). Οι σταυροί που σε κάθε άκρο έχουν μία κοιλότητα. Οι τροχοί, που αν είναι τροχοί, σημαίνουν γνώση της άμαξας, μπορεί όμως να συμβολίζουν τον ήλιο. (βλπ. παράρτημα σχέδια 11.Folia 1). Το χαρακτηριστικό πλοiάριο (1) έχει κατάρτι με τριγωνικό πανί Εικ.117, η βάση του οποίου είναι προς τα πάνω και η κορυφή προς τα κάτω. Έχει επίσης και τέσσερα κουτιά. Έχει δηλαδή δύο τρόπους προώθησης. Τα θεωρούμενα ως κουτιά μπορεί να είναι λίθινες άγκυρες και όχι κουτιά επειδή στις προϊστορικές εποχές τα πλοiάρια είχαν πολλές λίθινες άγκυρες. Στο κατάρτι είναι προσαρμοσμένη η δοκός από την οποία κρέμονται τα πανιά (ιστία). Στις απολήξεις της δοκού υπάρχουν σχοινιά σταθεροποίησης και κατεύθυνσης του πλοiαρίου. Τα πανιά είναι γεμισμένα με γραμμώσεις παράλληλες, οι οποίες είναι κάθετες στο αριστερό μέρος του ιστίου και πλάγιες στο δεξιό μέρος. Πάνω και δεξιά από το πλοiάριο (1) υπάρχει ένα άτομο θωρακισμένο που κρατάει κοντάρι και μάλλον είναι γονατισμένο. Το μεγάλο τσεκούρι στο πάνω μέρος της επιφάνειας, το οποίο

έχει απότομες όχθες χαραγών, μάλλον το εμπνεύστηκε και το σχεδίασε κάποιος πριν 50 -100 χρόνια βλέποντας στην επιφάνεια τα παλιά τσεκούρια ή αρχαίους πελέκεις, που έχουν ομαλοποιημένες όχθες χαραγών, γεγονός που είναι μία ένδειξη παλαιότητάς τους. Τα άκρο της λεπίδας του σύγχρονου τσεκουριού καταστρέφει διασταυρωμένα κλαδιά φτέρης ή φύλλα δάφνης(Εικ.116). Κάτω από το στείλιάρι του σύγχρονου τσεκουριού υπάρχει διπλούς πέλεκυς. Από το αριστερό πάνω άκρο του πέλεκυ και μέχρι το άνω μέρος της λαβής του πέλεκυ που προεξέχει, εντοπίζεται ένα αρχαίο πλοιάριο. Ο μεγάλος πέλεκυς στα δεξιά της κύριας επιφάνειας μοιάζει μεσαιωνικός. Σε άλλη επιφάνεια 0,5m δυτικότερα υπάρχει καΐκι, βάρκα, κλαδί φτέρης ή δένδρου και σύγχρονα γράμματα που τέμνουν τις παλιές παραστάσεις.

B.4.13.2. Θέση Φωλιά 2: Βρίσκεται λίγα μέτρα προς τα δυτικά και υψηλότερα από το επίπεδο των επιφανειών της θέσης Φωλιά 1. Είναι μια μικρή, μάλλον ελλειψοειδείς, μαρμαρίνη επιφάνεια με διαμέτρους 1,2 m X 0,7m. Στην επιφάνεια εντοπίζονται, μάλλον δύσκολα επειδή οι χαραγές είναι λεπτές και με μικρό βάθος, δύο εντυπωσιακά πλοιάρια με τριγωνικό πανί (Εικ.123). Οι βάσεις των τριγωνικών πανιών είναι προς τα πάνω, όπως και σε πλοιάρια της θέσης Φωλιά 1. Επίσης η επιφάνεια φιλοξενεί δύο λεπίδες τσεκουριών και κάποια σύγχρονα γράμματα και ημερομηνίες αδέξια χαραγμένα. Στις παλιές παραστάσεις η σιγουριά, η ασφάλεια και η άνεση των χαραγμένων γραμμών είναι φανερή. Χαρακτηριστικό και στα δύο πλοιάρια είναι η κυκλική προέκταση στο αριστερό τους μέρος, που μάλλον είναι η πλώρη. Στην πρύμνη των πλοιαρίων (δεξιό μέρος) υπάρχει κάτω μάλλον το πηδάλιο, το οποίο δεν ολοκληρώνεται στο κάτω πλοιάριο. Η κυκλική προέκταση θυμίζει εξάρτημα ή κατάληξη της πλώρης (μπροστινού μέρους) Αιγυπτιακών ή Φοινικικών πλοιαρίων. Οι κυκλικές προεκτάσεις είναι γεμάτες με παράλληλες γραμμές στο επάνω πλοιάριο και με πλέγμα γραμμών στο κάτω πλοιάριο. Κάποιες κοιλότητες πιθανόν να είναι άγκυρες των караβιών. Στα δεξιά του επάνω πλοιαρίου, υπάρχει τμήμα άλλου πλοιαρίου, που δεν ολοκληρώθηκε, ή που σβήστηκε από τον χρόνο, δεδομένου ότι είναι στην άκρη της επιφάνειας, όπου φυτρώνουν βρύα και λειχήνες, που με τις εκκρίσεις των ριζωμάτων τους διαβρώνουν και καταστρέφουν τις παραστάσεις. Στο επάνω πλοιάριο, μέρος της κορυφής του πανιού προς τα

κάτω είναι γεμάτο με παράλληλες γραμμές. Στο κάτω πλοιάριο δεξιά υπάρχει μια απεικόνιση που μοιάζει με καταπέλτη. Και στα δύο πλοιάρια στο μέσον των τριγωνικών πανιών απεικονίζονται τα κατάρτια.

Εικ.116.

Εικ.117. Θέση Φωλιά 1: Μικρό τμήμα της κεντρικής επιφάνειας. Χαρακτηριστική ή παράσταση του πλοιαρίου με το τριγωνικό πανί και τα κουπιά ή τις άγκυρες.

Σχ.51. Γραμμικές απεικονίσεις των παραστάσεων της εικόνας 117 της Φωλιάς Καβάλας.

Εικ.118. Θέση Φωλιά 1: Τμήμα της κεντρικής επιφάνειας.

Εικ.119. Αλληλοκαλυπτόμενες παραστάσεις από τη Θέση Φωλιά 1 της Καβάλας.

Εικ.120. Θέση Φωλιά 1: Νότιο τμήμα της κεντρικής επιφάνειας. Διακρίνονται, μεταξύ των άλλων, τα χαρακτηριστικά ημικύκλια ή τεταρτοκύκλια.

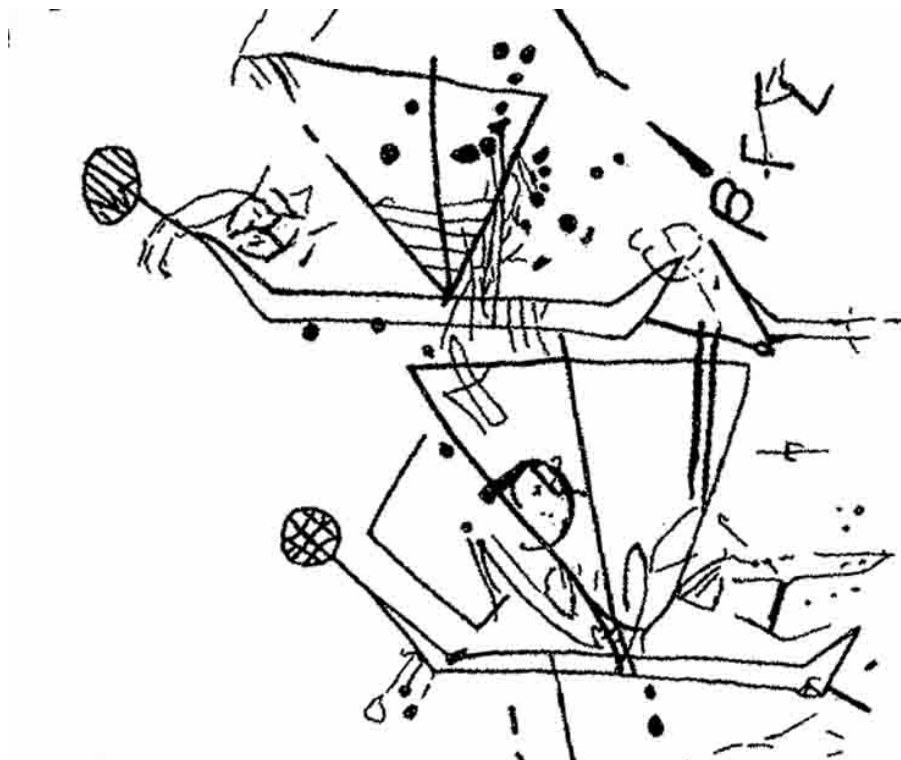
Εικ.121. Θέση Φωλιά 1: Βόρειο τμήμα της θέσης. Διακρίνονται επίσης μεταξύ των άλλων, χαρακτηριστικά ημικύκλια ή σπείρες συνεχόμενες.

Εικ.122. Θέση Φωλιά 1: Δυτικό τμήμα της θέσης.

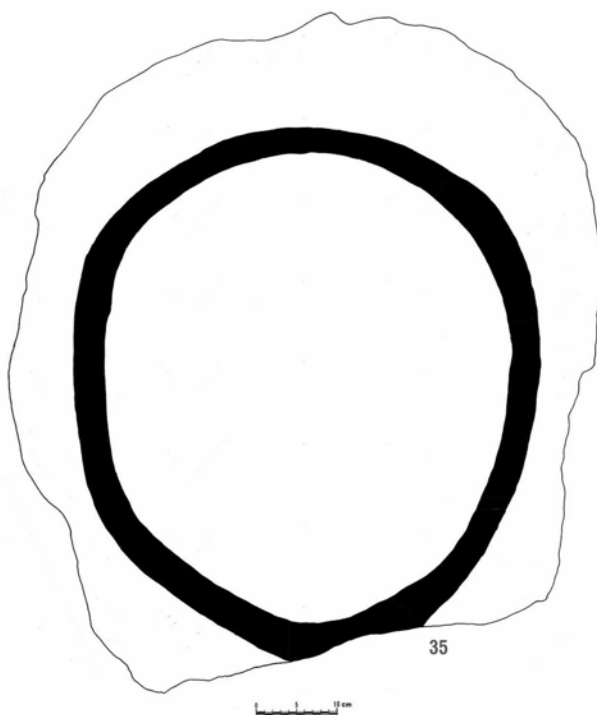
Εικ.123. Θέση Φωλιά 2: Τμήμα της, σχετικά μικρής, επιφάνειας της θέσης.
Οι παραστάσεις διακρίνονται πολύ δύσκολα.

Σχ. 52. Οι αντίστοιχες γραμμικές απεικονίσεις των πλοιαρίων της εικόνας 123.

B.4.14. Θέση λαξευμένου λινού χερσονήσου Στρατονίκης.

Η θέση βρίσκεται στο άκρο της χερσονήσου της Στρατονίκης, λίγο ψηλότερα από την ακτή της θάλασσας στον μυχό του μεγάλου κόλπου απέναντι από τις Ελευθερίδες νήσους. Το υψόμετρο της θέσης είναι 25m από την επιφάνεια της θάλασσας. Πρόκειται για μια γνευσιοσχιστολιθική πλάκα με χρώμα λευκόφαιο. Το σχήμα της πλάκας είναι κυκλικό και έχει διάμετρο 75cm. Η πλάκα έχει πάχος περίπου 15 cm και είναι δυνατόν να μετακινηθεί. Στην επιφάνεια της πλάκας περί τα 10 cm από την περιφέρεια προς το κέντρο της είναι λαξευμένος ένας λινός Σχ.53, Εικ.124. Το εύρος της λάξευσης είναι 4 cm και το βάθος 2 cm. Η πλάκα έχει πολύ μεγάλη σκληρότητα, το κάτω μέρος της, στη θέση του άκρου, που δίνει την παροχή του ο λινός, είναι σπασμένο. Ο λινός φυσικά δεν εντάσσεται στα βραχογραφήματα. Αναφέρεται όμως εδώ σαν ένα είδος ανθρώπινης επέμβασης σε επιφάνεια πετρώματος σκληρότερου από το μάρμαρο. Κατά πληροφορίες υπάρχουν χαραγμένα βραχογραφήματα απέναντι, στο μεγαλύτερο, από τα δύο, νησάκια των Ελευθερίδων.

Σχ.53. Λαξευμένος λινός χερσονήσου Στρατονίκης σε γνευσιοσχιστολιθική πλάκα.

Εικ.124. Λαξευμένος λινός σε γνευσιοσχιστόλιθο απέναντι από τις Ελευθερίδες νήσους Στρατονίκης - κόλπου Ιερεσσού.

Χάρτ.9. Θέσεις Βραχογραφημάτων χερσονήσου Στρατονίκης Χαλκιδικής
Ελευθερίδες Στρατονίκης Κ.

B.4.15. Θέσεις βραχογραφημάτων περιοχής Λουτρακίου Αριδαίας Ν. Πέλλας.

Ο χώρος των λουτρών Λουτρακίου, βρίσκεται 13 χιλιόμετρα δυτικά της Αριδαίας του Νομού Πέλλας. Περίπου 120 χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης. Η περιοχή λόγω της οργιώδους βλάστησης, του έντονου ανάγλυφου, και των θερμών νερών του Θερμοπόταμου παρουσιάζει μοναδικά φυσιολατρικά χαρακτηριστικά. Σε σπήλαια της περιοχής έχουν βρεθεί πολύ σημαντικά απολιθώματα ζώων πλειστοκαινικής ηλικίας. Έχουν βρεθεί, επίσης τελευταία, ευρήματα της ανθρώπινης παρουσίας από τη Νεολιθική εποχή. Είναι πολύ πιθανό, ειδικές έρευνες, να αποκαλύψουν ίχνη του ανθρώπου της ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου. Είναι γεγονός πως το περιβάλλον έχει όλα τα σχετικά χαρακτηριστικά.

Υπάρχουν μεμονωμένα βραχογραφήματα σε εισόδους σπηλαίων¹ σε βραχοσκεπές και σε πλάγιες υπαίθριες επιφάνειες. Τα θέματα των βραχογραφημάτων είναι άνθρωποι, με ασύμμετρα απεικονισμένα μέλη, ιππείς, ζώα και περίεργες γραμμές (βλπ.Εικ.125-132).

Χάρτ. 10. Θέσεις βραχογραφημάτων Λουτρών Λουτρακίου Ν. Πέλλας.

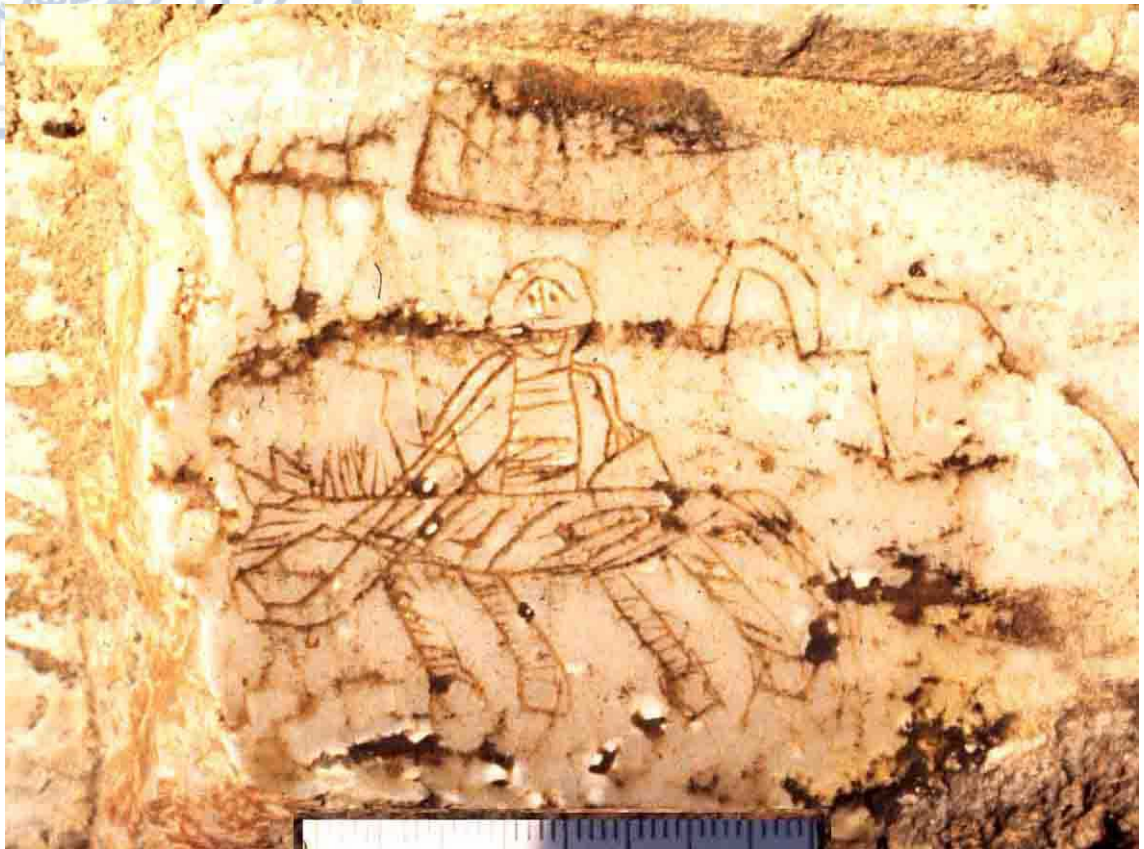
¹ Τα βραχογραφήματα των Λουτρών πρωτοεντόπισε ο Κώστας Ατακτίδης μέλος της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας (Ε.Σ.Ε.).

Εικ. 125. Σπήλαιο περιοχής Λουτρών Αριδαίας. Στην είσοδο έχει βραχογραφήματα.

Εικ.126. Γραμμικές παραστάσεις ανθρώπων από την περιοχή Λουτρών.

Εικ.127.

Εικ.128.
Βραχογραφήματα περιοχής Λουτρών Αριδαίας. Θυμίζουν τα αντίστοιχα των
ιθαγενών της Αυστραλίας.

Εικ. 129.

Εικ.130. Σύγχρονα και παλιά γράμματα και πολλές απροσδιόριστες χαραγές.

Εικ.131.

Εικ.132

Βραχογραφήματα περιοχής Λουτρών Αριδαίας Ν. Πέλλας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ. Η ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ.

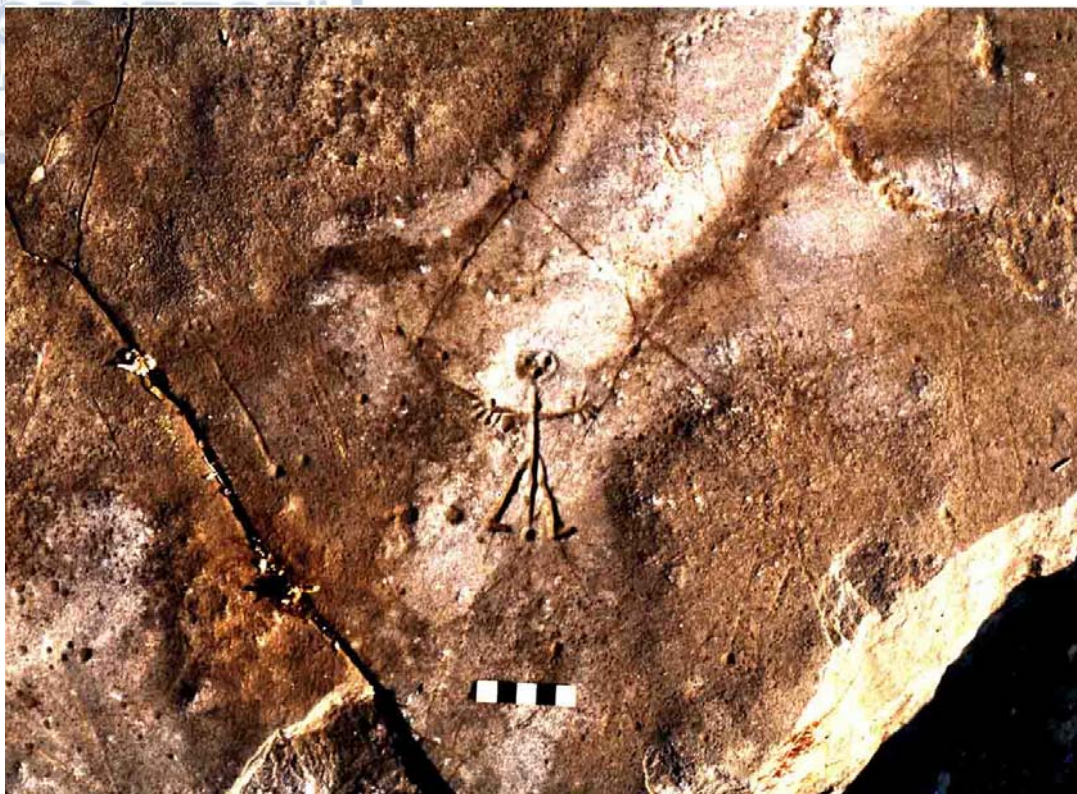
Γ.1. Προετοιμασία επιφανειών στην ύπαιθρο.

Μετά τον εντοπισμό μιας θέσης ή μιας επιφάνειας με βραχογραφήματα, ακολουθούσε μια προσεκτική παρατήρηση από διαφορετικές γωνίες των διαφόρων απεικονισμένων θεμάτων. Προηγούνταν, φυσικά, ένας στοιχειώδης καθαρισμός της επιφάνειας από τα χώματα ή τα χόρτα που ενδεχομένως είχε. Πάντοτε ο πλάγιος φωτισμός, είτε φυσικός (πρωί - απόγευμα), είτε τεχνικός (με ειδικούς φακούς κάτω από ομπρέλα), με τις σκιάσεις που δημιουργούσε έκανε περισσότερο αντιληπτά τα βραχογραφήματα. Το μεσημεριανό ισχυρό κάθετο φως του ήλιου ήταν δυνατό να «κρύψει» ολοσχερώς κάποιες απεικονίσεις. Πάντοτε οι επιφάνειες ψεκάζονταν με εκνέφωμα νερού. Η ύγρανση των επιφανειών πολλαπλασίαζε την ευκρίνεια των παραστάσεων. Καθ' όλη την διάρκεια του στεγνώματος της επιφάνειας η παρατήρησή της μπορούσε να έχει νέες αποκαλύψεις. Ιδιαίτερα στις αχνές παραστάσεις με μικρό βάθος χάραξης, όταν στέγνωνε η γύρω επιφάνεια, ενώ ακόμη η αυλακιά της χαραγής ήταν υγρή, μπορούσε να γίνει ο εντοπισμός του περιγράμματος μιας παράστασης, ή προσδιορισμός λεπτομερειών της. Βέβαια η ύγρανση από το εκνέφωμα με τον ψεκασμό διαρκούσε λίγα δευτερόλεπτα, οπότε έπρεπε να επαναληφθεί πάρα πολλές φορές ο ψεκασμός για το σύνολο των παραστάσεων αν χρειαζόταν (βλπ. παρακάτω εικόνες θέσης Κρυονέρι 2).

Συχνά, παράλληλα με τον ψεκασμό της επιφάνειας ριχνόταν πάνω της σκόνη ερυθρογής ή ερυθρή άργιλος από τον περιβάλλοντα χώρο. Έτσι όταν στέγνωνε ή χαραγή, επειδή μέσα στην αυλακιά της λόγω του νερού παρέμενε δεσμευμένη περισσότερη ερυθρογή, διακρινόταν πολύ καλύτερα το όποιο περίγραμμα της χαραγμένης απεικόνισης (Εικ. 133,134).

Γ.2. Φωτογράφιση.

Όταν μια παράσταση ήταν, ή γινόταν ευκρινής με τις παραπάνω διαδικασίες φωτογραφιζόταν. Πάντοτε σχεδόν σε κάποια θέση του όλου φωτογραφιζόμενου θέματος έμπαινε ένα μικρό κλιμακόμετρο, για τον προσδιορισμό των διαστάσεων. Η φωτογραφική μηχανή συνήθως ήταν κάθετη προς το θέμα για αποφυγή παραμορφώσεων. Αρχικά τα φιλμ ήταν και αρνητικά (για φωτογραφίες) και θετικά (για μικροδιαφάνειες - slides), στη συνέχεια για λόγους οικονομίας ήταν μόνο θετικά. Δημιουργήθηκε ένα αρχείο πολλών χιλιάδων μικροδιαφανειών με θέματα βραχογραφημάτων.

Εικ.133. Θέση Κρυονέρι 2 . Η φωτογράφιση του ίδιου θέματος με διαφορετικές συνθήκες δίνει διαφορετικά αποτελέσματα.

Εικ.134. Στην παραπάνω εικόνα έγινε προηγούμενη ύγρανση της επιφάνειας και φωτογράφιση στη οριακή φάση, που δεν είχαν στεγνώσει ακόμη οι χαραγές των απεικονίσεων.

Γ.3. Αντιγραφή ή αποτύπωση

Η αντιγραφή ή η αποτύπωση των παραστάσεων ήταν η επόμενη διαδικασία, που δεν ήταν πάντα εύκολη. Αντιθέτως ήταν πολύ κοπιαστική και ήταν δυνατόν για μια επιφάνεια μεγάλη να γίνει τμηματικά και να διαρκέσει μέρες στην ύπαιθρο. Αν τα ακουμπισμένα γόνата πάνω στα βράχια είχαν «λαλιά» θα έλεγαν πολλά. Η αποτύπωση – αντιγραφή γινόταν πάνω σε μαλακό διαφανές πολυαιθυλένιο (νάιλον) με μαρκαδόρο στις φυσικές διαστάσεις (ένα προς ένα). Το πολυαιθυλένιο στη αγορά είχε πλάτος 1,2 m και μήκος απεριόριστο (ρολό). Στις επιφάνειες μεγάλου εμβαδού η αποτύπωση γινόταν με επικαλύψεις των θεμάτων στα άκρα του πλάτους 1,2 m. Αν η επιφάνεια ήταν υγρή ή το πολυαιθυλένιο κάλυπτε και χόρτα κάποιας διάκλασης, τότε μπορούσε να δημιουργηθεί θόλωμα του πολυαιθυλενίου και επομένως μεγάλη δυσκολία στην αποτύπωση.

Γ.4. Σχεδίαση στο γραφείο

Το πολυαιθυλένιο με τις ένα προς ένα απεικονίσεις των βραχογραφημάτων, στρωνόταν πάνω στο γραφείο, στο οποίο προηγουμένως τοποθετήθηκε λευκό χαρτί. Έτσι διακρίνονταν ευκρινώς οι προς σχεδίαση παραστάσεις. Η σχεδίαση - αντιγραφή των απεικονίσεων γινόταν σε διαφανές χαρτί σχεδίου, αρχικά πλάτους 1,2 m, δυστυχώς, γιατί τα σύγχρονα φωτοτυπικά μηχανήματα έχουν πλάτος 0,9 m. Στη συνέχεια η σχεδίαση γινόταν σε διαφανές χαρτί πλάτους 0,9 m και μήκους 1,7m, κυρίως, γιατί έτσι βόλευε από τις διαστάσεις του γραφείου. Βέβαια αν μια επιφάνεια είχε εμβαδόν πολλών τετραγωνικών μέτρων, σχεδιαζόταν τμηματικά. Τα σχεδιασμένα τμήματα εσκεμμένως στις άκρες γίνονταν με αλληλοεπικαλύψεις, έτσι ώστε μετά τις σμικρύνσεις τους να μπορεί εύκολα να γίνει το μοντάρισμά τους ώστε να προκύψει η επιφάνεια με τα βραχογραφήματα με μικρότερη κλίμακα. Την σχεδίαση στο γραφείο υποβοηθούσε η προβολή των μικροδιαφανειών - slides στον τοίχο για το κάθε θέμα ώστε να συμπληρωθούν σχεδιαστικά λεπτομέρειες, που ξέφυγαν κατά την αντιγραφή - αποτύπωση στην ύπαιθρο. Με την κάθετη προβολή των βραχογραφημάτων στον τοίχο σε διάφορες επιθυμητές διαστάσεις γινόταν μια άλλη προσεκτική μελέτη των βραχογραφημάτων. Βέβαια η σχεδίαση μιας επιφάνειας στο γραφείο και το τελικό μοντάρισμά της ώστε η επιφάνεια να καταλήξει ενιαία – ολόκληρη με κλίμακα 100% ή 50% ή 25% ή 12,5% ή 8% μπορούσε να διαρκέσει για την μία

επιφάνεια ακόμη και μήνες, αν αυτή είχε εμβαδόν κάποια τετραγωνικά μέτρα με πολλές παραστάσεις (π.χ. Φίλιπποι 6,7, Κρηνίδες 1, Φωλιά 1)¹.

Γ.5. Ψηφιοποίηση των σχεδίων.

Ένα σοβαρό πρόβλημα στην αρχή, που στην πορεία λύθηκε με την βελτίωση της τεχνολογίας στην πληροφορική ήταν η ψηφιοποίηση των σχεδίων και κυρίως η δυνατότητά τους για αποθήκευση και μεταφορά. Ο ερχομός, στα σχετικά καταστήματα της αγοράς, μεγάλων σαρωτών (scanner) με δυνατότητα να σαρώνουν πλάτος σχεδίου 0,9 μέτρα και μήκος θεωρητικά απεριόριστα μέτρα, έλυσε και αυτό το πρόβλημα. Προηγήθηκε φυσικά η βελτίωση των υπολογιστών που, με σχετικά προσιτές τιμές πλέον, κυκλοφόρησαν με μεγάλους σκληρούς δίσκους (10, 20 GB), με μεγάλη μνήμη (Ram 128 MB ή 256 MB) με ταχύτατους επεξεργαστές (pentium I,II,III) και με δυνατότητα εύκολης αποθήκευσης (back up με zip drive ή CD recorder). Ψηφιοποιήθηκαν όλα τα σχέδια και με προγράμματα επεξεργασίας εικόνας (Photoshop) ήταν πλέον δυνατό να έλθει μια επιφάνεια με τα βραχογραφήματά της στην οθόνη του υπολογιστή, όσο μεγάλο και αν ήταν το εμβαδόν της στην πραγματικότητα. Σε επόμενη φάση ψηφιοποιήθηκαν αρκετές εκατοντάδες μικροδιαφάνειες (slides) καθώς και φωτογραφίες με βραχογραφήματα με ειδικό σαρωτή, όπως επίσης διάφοροι λεπτομερείς γεωγραφικοί και τοπογραφικοί χάρτες που προηγουμένως αποκτήθηκαν με αρκετή ταλαιπωρία. Το κάθε ψηφιοποιημένο θέμα πλέον, έχει χωρίς υπερβολή, απεριόριστες δυνατότητες επεξεργασίας, που μπορεί να είναι χρονοβόρες κάποιες φορές, το αποτέλεσμα όμως είναι εντυπωσιακό. Ένα θέμα μπορεί να πολλαπλασιαστεί ή να υποπολλαπλασιαστεί ως προς το μέγεθος (Εικ.135). Μπορεί να περιστραφεί ποικιλόμορφα (Σχ.54-56), να γίνει φωτεινότερο ή σκοτεινότερο, να αυξηθούν ή να μειωθούν οι αντιθέσεις του (contrast), να προστεθούν χρώματα ή τόνοι χρωμάτων (Εικ.136), να προστεθεί μια μεγάλη ποικιλία γραμμάτων (βλπ. παρακάτω εικόνες). Διάφορες εικόνες – θέματα, είναι δυνατόν να μπούνε σε ένα αρχείο σε διαφορετικά επίπεδα (layers) και να υπάρχει διαφορετική εργασία για το καθένα. Είναι δυνατόν να γίνεται εργασία συγχρόνως σε περισσότερα από δύο παράθυρα (windows) κ.λ.π.

¹ Για την ολοκλήρωση της σχεδίασης της επιφάνειας Κρηνίδες 1, σχεδιάστηκαν επί μέρους 16 τμήματα με διαστάσεις 2m X 0.9m, τα οποία αφού σμικρύνθηκαν μονταρίστηκαν δίδοντας την τελική επιφάνεια.

Με τις παραπάνω δυνατότητες της ψηφιοποίησης των θεμάτων τιθασεύτηκε κυριολεκτικά ο τεράστιος όγκος των δεδομένων, έγινε θεματική ταξινόμηση των βραχογραφημάτων και προέκυψαν τρόποι παρουσίασης της έρευνας - εργασίας με τις διάφορες πτυχές της.

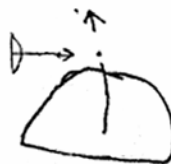
Εικ.135. Ένα θέμα μπορεί να μεγαλώσει απεριόριστα

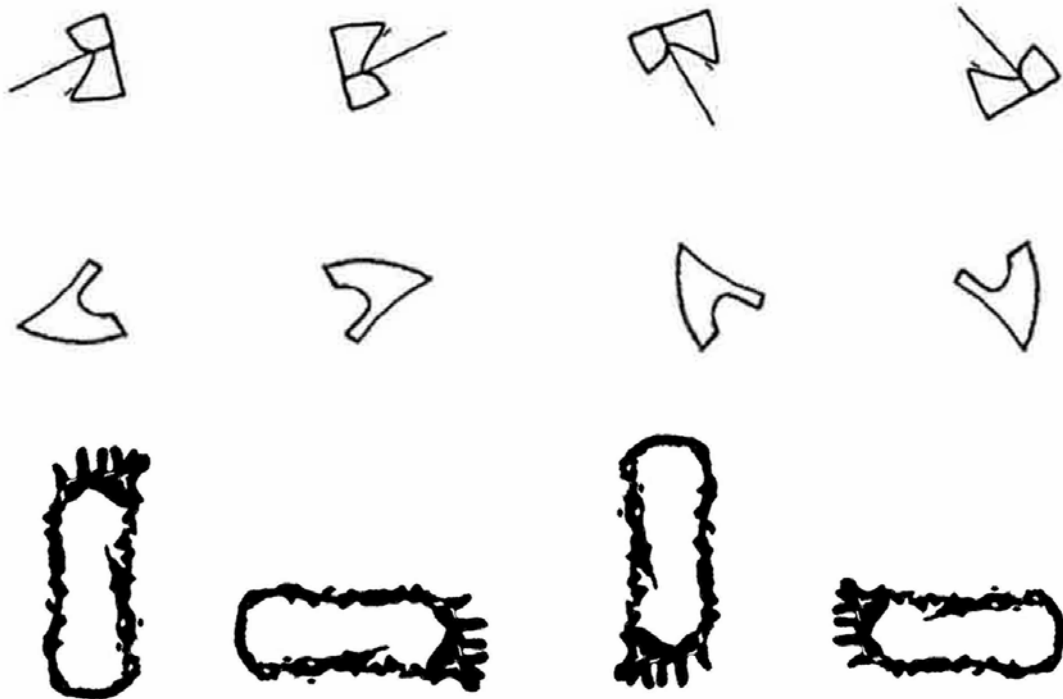
Εικ.136. Μπορεί να προστεθούν χρώματα, ή φωτεινότητα, ή αντιθέσεις.

Π.Χορτοκόπι 1

Σχ.54. Μπορεί να ξεχωρίσουν αλληλοκαλυπτόμενες παραστάσεις.

Σχ.55. Μπορεί να περιστραφεί ένα θέμα προς όλες τις κατευθύνσεις.

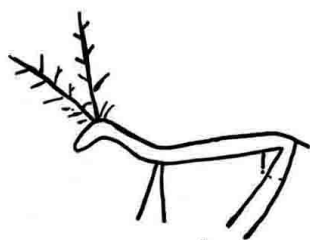

Φίλιπποι 4

Σχ.56. Μπορεί να επιλεγούν θέματα από ένα σύμπλεγμα απεικονίσεων και συγχρόνως να περιστραφούν.

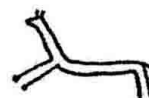
Ελάφια.1

1
Φίλιπποι - Κρυονέρι 3

2
Κρυονέρι 1

3
Κρυονέρι 1

4 **5** **6**
Κρυονέρι 1

7
Φίλιπποι 1

8
Φίλιπποι 1

9
Φίλιπποι 3

10
Φίλιπποι 4

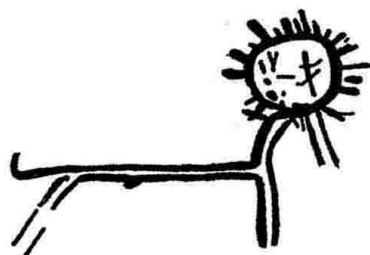
11
Φίλιπποι 7

12
Φίλιπποι 8

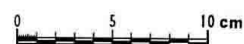
13
Αγγίτης (Συμβολή)

14
Αγγίτης (Συμβολή)

15
Αγγίτης (Συμβολή)

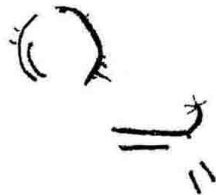

Ελάφια. 2

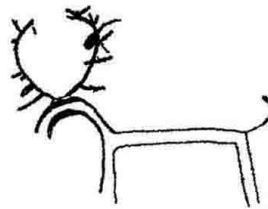
16

Αγγίτης (Κρηνίδα)

17

Αγγίτης (Κρηνίδα)

18

Αγγίτης (Κρηνίδα)

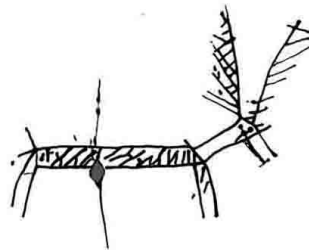
19

Αγγίτης (Κρηνίδα)

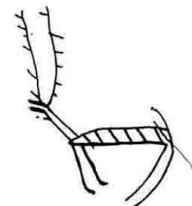
20

Αγγίτης (Αλιστράτη)

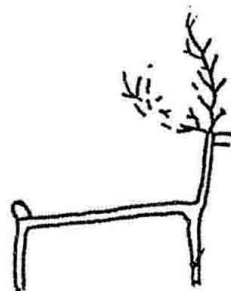
21

Αγγίτης (Αλιστράτη)

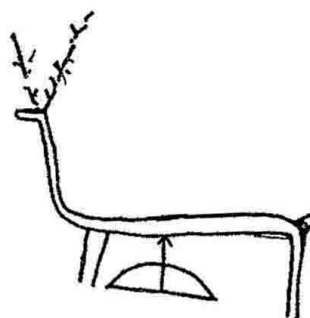
22

Αγγίτης (Αλιστράτη)

23

Π.Χορτοκόπι 1

24

Π.Χορτοκόπι 1

25

Π.Χορτοκόπι 1

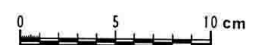
26

Π.Χορτοκόπι 2

27

Π.Χορτοκόπι 4

Άνθρωποι.1

1
Κρυονέρι 2

2
Κρυονέρι 2

3
Κρυονέρι 2

4
Κρυονέρι 2

5
Κρυονέρι 2

6
Κρυονέρι 2

7
Κρυονέρι 1

8
Φίλιπποι 1

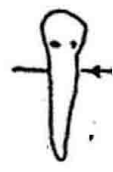
9
Φίλιπποι 4

10
Φίλιπποι 3

11
Φίλιπποι 4

12
Φίλιπποι 6

13
Φίλιπποι 6

14
Φίλιπποι 6

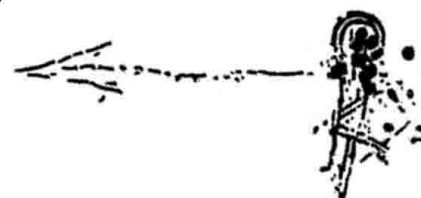
15
Φίλιπποι 6

16
Φίλιπποι 6

17
Φίλιπποι 6

18
Φίλιπποι 3

19
Φίλιπποι 2

20
Φίλιπποι 2

21
Φίλιπποι - Κρυονέρι 3

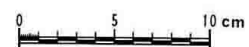
22
Φίλιπποι 5

23
Φίλιπποι 5

24
Φίλιπποι 5

Ἄνθρωποι.2

25
Φίλιπποι 5

26
Φίλιπποι 5

27
Φίλιπποι 6

28
Φίλιπποι 6

29
Φίλιπποι 6

30
Φίλιπποι 6

31
Φίλιπποι 7

32
Φίλιπποι 7

33
Φίλιπποι 7

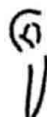
34
Φίλιπποι 7

35
Φίλιπποι 8

36
Φίλιπποι 8

37
Αγγίτης (Συμβολή)

38
Φίλιπποι 7

39
Φίλιπποι 7

40
Π.Χορτοκόπι 1

41
Π.Χορτοκόπι 1

42
Π.Χορτοκόπι 1

43
Π.Χορτοκόπι 1

44
Φίλιπποι 6

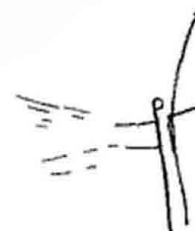
45
Αγγίτης (Συμβολή)

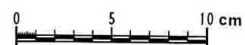
46
Αγγίτης (Συμβολή)

47
Π.Χορτοκόπι 1

48
Π.Χορτοκόπι 1

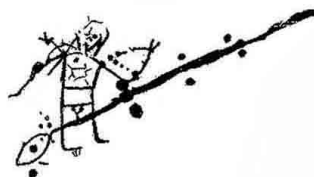
Άνθρωποι.3

49
Φωλιά 1

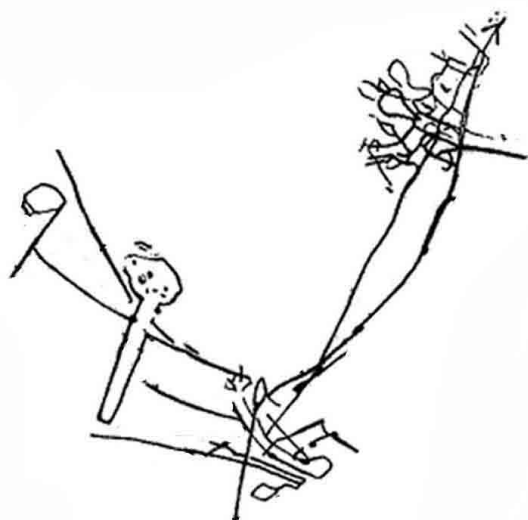
50
Φωλιά 1

51
Φωλιά 1

52
Φωλιά 1

53
Φίλιπποι 4

54
Φίλιπποι 6

55
Φίλιπποι 7

56
Π.Χορτοκόπι 1

Ζώα.1

1
Κρυονέρι 1

2
Κρυονέρι 1

3
Κρυονέρι 1

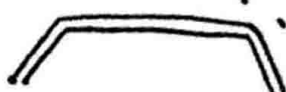
4
Κρυονέρι 1

5
Κρυονέρι 1

6
Κρυονέρι 1

7
Κρυονέρι 2

8
Κρυονέρι 2

9
Κρυονέρι 3

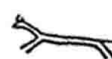
10
Κρυονέρι 3

11
Φίλιπποι - Κρυονέρι 3

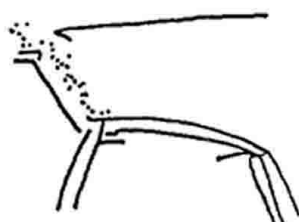
12
Φίλιπποι 1

13
Φίλιπποι 1

14

15
Φίλιπποι 1

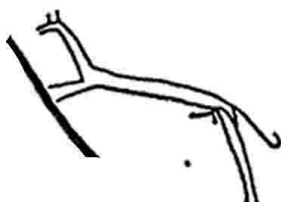
16
Φίλιπποι 1

17
Φίλιπποι 1

18
Φίλιπποι 1

19
Φίλιπποι 1

20
Φίλιπποι 1

21
Φίλιπποι 1

22
Φίλιπποι 1

23
Φίλιπποι 1

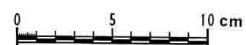
24
Φίλιπποι 2

25
Φίλιπποι 2

26

Ζώα. 2

27

Φίλιπποι 3

28

Φίλιπποι 3

29

Φίλιπποι 3

30

Φίλιπποι 3

31

Φίλιπποι 3

32

Φίλιπποι 3

33

Φίλιπποι 3

34

Φίλιπποι 4

35

Φίλιπποι 4

36

Φίλιπποι 4

37

Φίλιπποι 4

38

Φίλιπποι 4

39

Φίλιπποι 4

40

Φίλιπποι 4

41

Φίλιπποι 4

42

Φίλιπποι 4

43

Φίλιπποι 4

44

Φίλιπποι 4

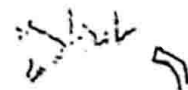
45

Φίλιπποι 4

46

Φίλιπποι 4

47

Φίλιπποι 4

48

Φίλιπποι 4

49

Φίλιπποι 4

50

Φίλιπποι 4

51

Φίλιπποι 4

52

Φίλιπποι 4

53

Φίλιπποι 5

54

Φίλιπποι 5

55

Φίλιπποι 5

56

Φίλιπποι 5

57

Φίλιπποι 5

58

Φίλιπποι 5

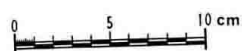
59

Φίλιπποι 5

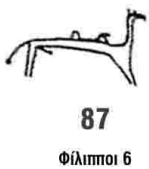
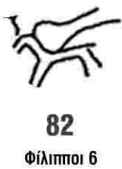
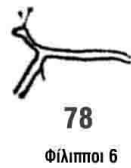
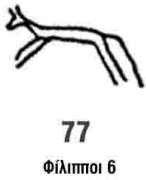
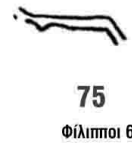
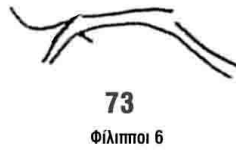
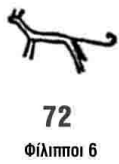
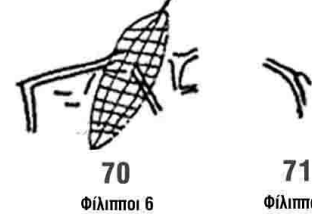
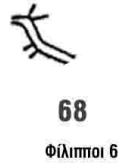
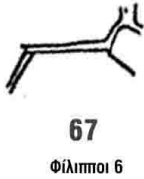
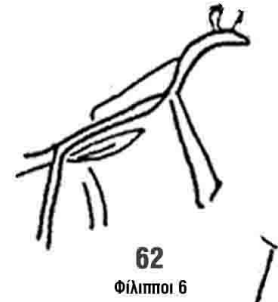
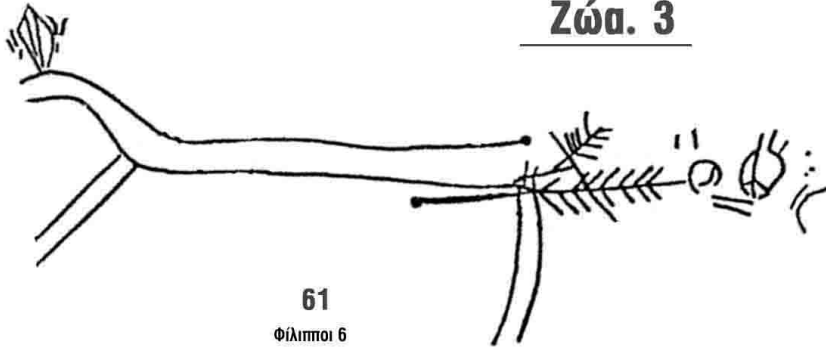

60

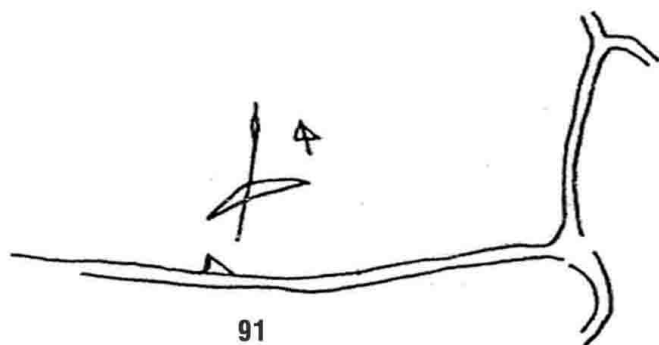
Φίλιπποι 5

Ζώα. 3

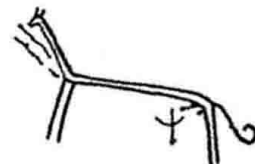
Ζώα. 4

91
Φίλιπποι 6

92
Φίλιπποι 6

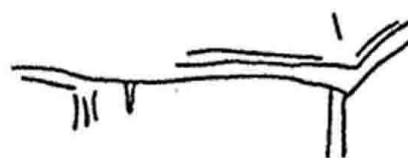
93
Φίλιπποι 6

94
Φίλιπποι 6

96
Φίλιπποι 6

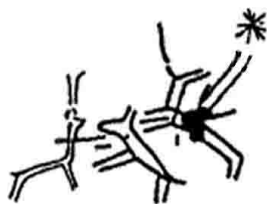
97
Φίλιπποι 6

98
Φίλιπποι 6

99
Φίλιπποι 6

100
Φίλιπποι 6

103

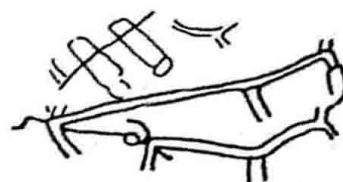
104
Φίλιπποι 6

105
Φίλιπποι 6

106
Φίλιπποι 6

107

108

Φίλιπποι 6

109
Φίλιπποι 6

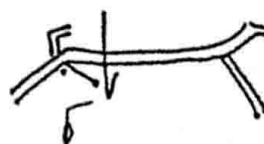
110
Φίλιπποι 6

111
Φίλιπποι 6

112
Φίλιπποι 6

113
Φίλιπποι 6

Ζώα. 5

114

Φίλιπποι 7

115

Φίλιπποι 7

116

Φίλιπποι 7

117

Φίλιπποι 7

118

Φίλιπποι 7

119

Φίλιπποι 7

120

Φίλιπποι 7

121

Φίλιπποι 7

122

Φίλιπποι 7

123

Φίλιπποι 7

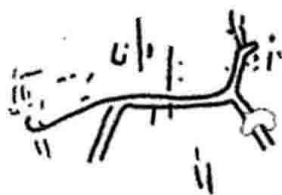
124

Φίλιπποι 7

125

Φίλιπποι 7

126

Φίλιπποι 7

127

Φίλιπποι 7

128

Φίλιπποι 7

129

Φίλιπποι 7

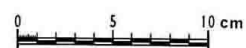
130

Φίλιπποι 7

131

Φίλιπποι 7

Ζώα. 6

132

Φίλιπποι 8

133

Φίλιπποι 8

134

Φίλιπποι 8

135

Φίλιπποι 8

136

Φίλιπποι 8

137

Φίλιπποι 8

138

Φίλιπποι 8

139

Φίλιπποι 8

140

Φίλιπποι 8

141

Φίλιπποι 8

142

Φίλιπποι 8

143

Φίλιπποι 8

144

Φίλιπποι 8

145

Φίλιπποι 8

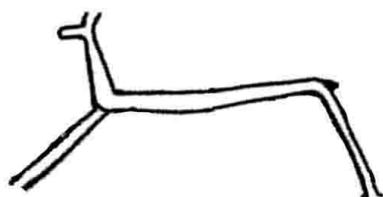
146

Φίλιπποι 8

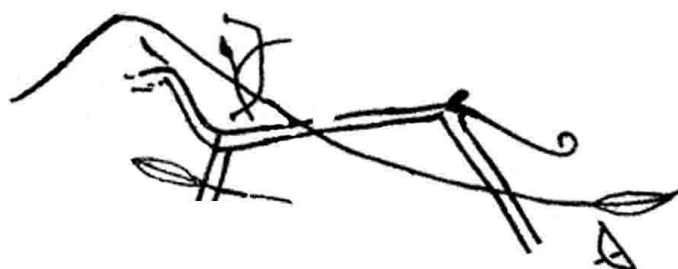
147

Φίλιπποι 8

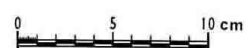
148

Φίλιπποι 8

149

Φίλιπποι 8

Ζώα. 7

150

Φίλιπποι 8

151

Φίλιπποι 8

152

Φίλιπποι 8

153

Φίλιπποι 8

154

Φίλιπποι 8

155

Φίλιπποι 8

156

Φίλιπποι 8

157

Φίλιπποι 8

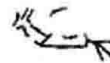
158

Φίλιπποι 9

159

Φίλιπποι 9

160

Φίλιπποι 9

161

Φίλιπποι 9

162

Φωλιά 2

163

Φωλιά 1

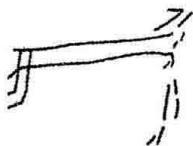
164

Φωλιά 1

165

Φωλιά 1

166

Φωλιά 1

167

Φωλιά 1

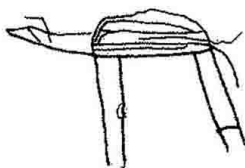
168

Φωλιά 1

169

Φωλιά 1

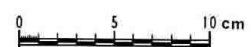
170

Φωλιά 1

171

Φίλιπποι 8

Ζώα. 8

172

Αγγίτης (Συμβολή)

173

Αγγίτης (Συμβολή)

174

175

Αγγίτης (Συμβολή)

176

Αγγίτης (Συμβολή)

177

Αγγίτης (Συμβολή)

178

Αγγίτης (Συμβολή)

179

Αγγίτης (Συμβολή)

180

Αγγίτης (Συμβολή)

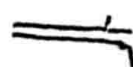
181

Αγγίτης (Συμβολή)

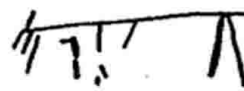
182

Αγγίτης (Συμβολή)

183

Αγγίτης (Συμβολή)

184

Αγγίτης (Συμβολή)

185

Αγγίτης (Συμβολή)

186

Αγγίτης (Συμβολή)

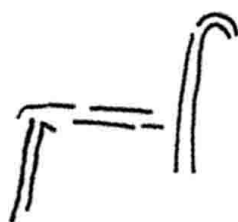
187

Αγγίτης (Συμβολή)

188

Αγγίτης (Συμβολή)

189

Αγγίτης (Συμβολή)

190

Αγγίτης (Συμβολή)

191

Αγγίτης (Συμβολή)

192

Αγγίτης (Συμβολή)

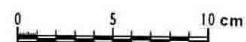
193

Αγγίτης (Συμβολή)

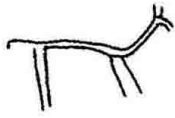

194

Αγγίτης (Συμβολή)

Ζώα. 9

195
Αγγίτης (Κρηνίδα)

196
Αγγίτης (Κρηνίδα)

197
Αγγίτης (Κρηνίδα)

198
Αγγίτης (Κρηνίδα)

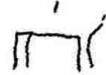
199
Αγγίτης (Κρηνίδα)

200
Αγγίτης (Κρηνίδα)

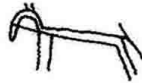
201
Αγγίτης (Κρηνίδα)

202
Αγγίτης (Κρηνίδα)

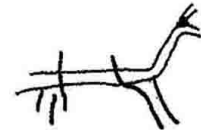
203
Αγγίτης (Κρηνίδα)

204
Αγγίτης (Κρηνίδα)

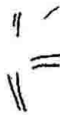
205
Αγγίτης (Κρηνίδα)

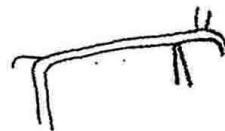
206
Αγγίτης (Κρηνίδα)

207
Αγγίτης (Κρηνίδα)

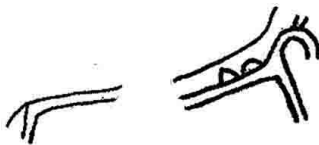
208
Αγγίτης (Κρηνίδα)

209
Αγγίτης (Κρηνίδα)

210
Αγγίτης (Κρηνίδα)

211
Αγγίτης (Κρηνίδα)

212
Αγγίτης (Κρηνίδα)

213
Αγγίτης (Κρηνίδα)

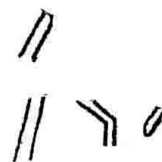
214
Αγγίτης (Κρηνίδα)

215
Αγγίτης (Κρηνίδα)

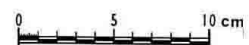
216
Αγγίτης (Κρηνίδα)

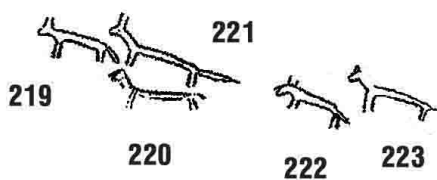
217
Αγγίτης (Κρηνίδα)

218
Αγγίτης (Κρηνίδα)

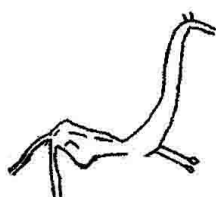
Ζώα.10

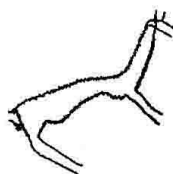
Αγγίτης (Κρηνίδα)

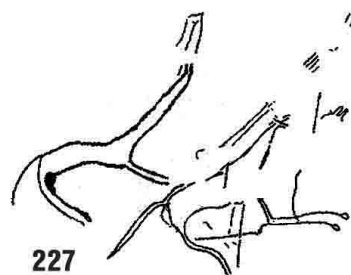
224
Αγγίτης (Κρηνίδα)

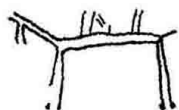
225
Αγγίτης (Κρηνίδα)

226
Αγγίτης (Κρηνίδα)

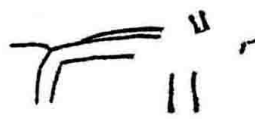
227
228
Αγγίτης (Κρηνίδα)

229
Αγγίτης (Κρηνίδα)

230
Αγγίτης (Κρηνίδα)

231
Αγγίτης (Κρηνίδα)

232
Αγγίτης (Κρηνίδα)

233
Αγγίτης (Κρηνίδα)

234
Αγγίτης (Κρηνίδα)

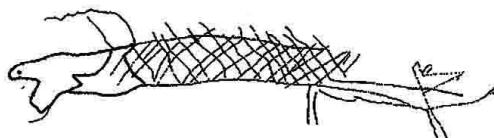
235
Αγγίτης (Κρηνίδα)

236
Αγγίτης (Κρηνίδα)

237
Αγγίτης (Κρηνίδα)

238
Αγγίτης (Κρηνίδα)

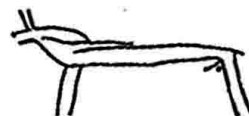
Ζώα. 11

239
Π.Χορτοκόπι 1

240
Π.Χορτοκόπι 1

241
Π.Χορτοκόπι 1

242
Π.Χορτοκόπι 1

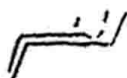
243
Π.Χορτοκόπι 1

244
Π.Χορτοκόπι 1

245
Π.Χορτοκόπι 1

246
Π.Χορτοκόπι 1

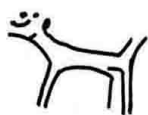
247
Π.Χορτοκόπι 1

248
Π.Χορτοκόπι 1

249
Π.Χορτοκόπι 3

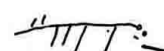
250
Π.Χορτοκόπι 5

251
Π.Χορτοκόπι 5

252
Π.Χορτοκόπι 5

253
Π.Χορτοκόπι 5

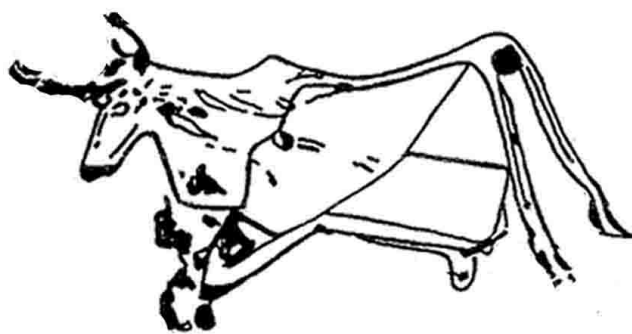
254
Π.Χορτοκόπι 5

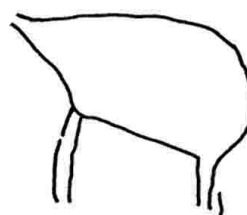
255
Π.Χορτοκόπι 5

256
Π.Χορτοκόπι 5

257
Π.Χορτοκόπι 1

258
Π.Χορτοκόπι 3

Ιππείς - κυνηγοί.1

1
Κρυονέρι 1

2
Κρυονέρι 1

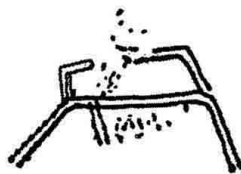
3
Κρυονέρι 1

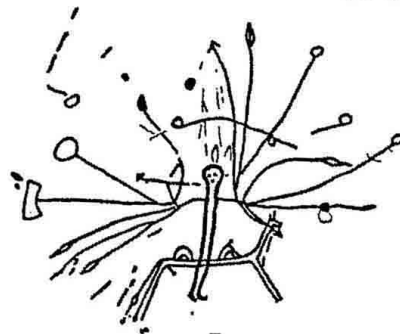
4
Κρυονέρι 2

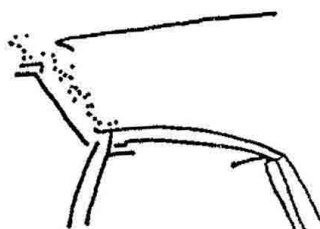
5
Κρυονέρι 2

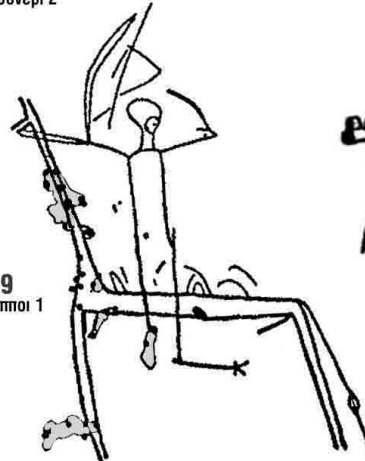
6
Κρυονέρι 2

7
Φίλιπποι 1

8
Φίλιπποι 1

9
Φίλιπποι 1

10
Φίλιπποι 8

11
Φίλιπποι 8

12
Φίλιπποι 1

14
Φίλιπποι 9

15
Φίλιπποι 9

16
Φίλιπποι 9

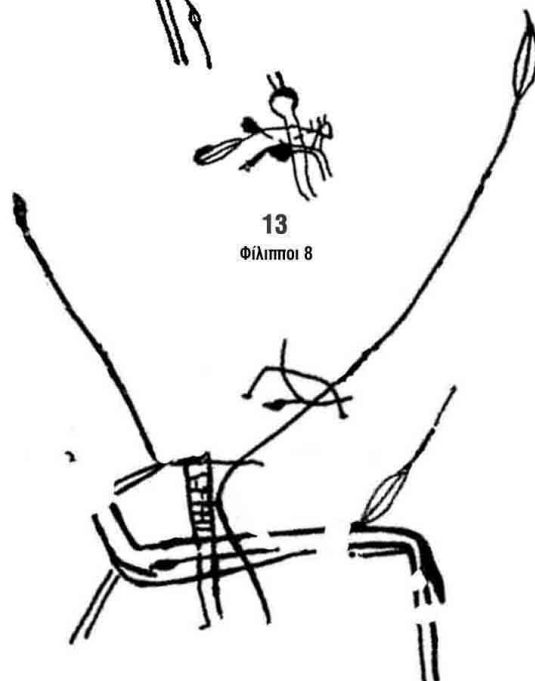
13
Φίλιπποι 8

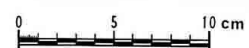
17
Φίλιπποι 9

18
Φίλιπποι 9

19
Φίλιπποι 8

Ιππείς - κυνηγοί .2

20
Φίλιπποι 2

21
Φίλιπποι 2

22
Φίλιπποι 2

23
Φίλιπποι 2

24
Φίλιπποι 2

25
Φίλιπποι 2

26
Αγγίτης (Συμβολή)

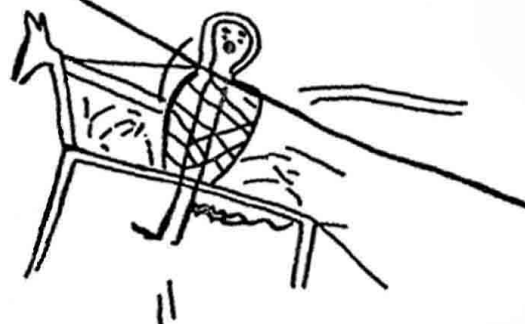
27
Αγγίτης (Κρηνίδα)

28
Αγγίτης (Συμβολή)

29
Αγγίτης (Συμβολή)

30
Αγγίτης (Συμβολή)

31
Αγγίτης (Κρηνίδα)

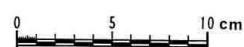
32
Αγγίτης (Κρηνίδα)

33
Αγγίτης (Κρηνίδα)

34
Π.Χορτοκόπι 1

Ιππείς - κυνηγοί.3

35
Φίλιπποι 4

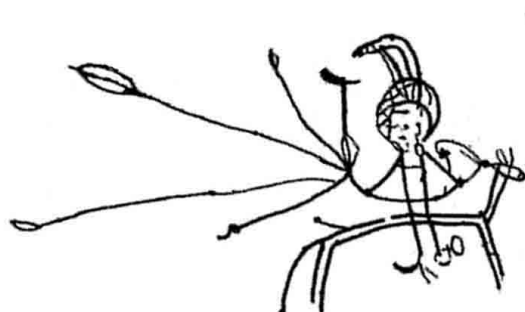
36
Φίλιπποι 4

37
Φίλιπποι 4

38
Φίλιπποι 4

39
Φίλιπποι 4

40
Φίλιπποι 4

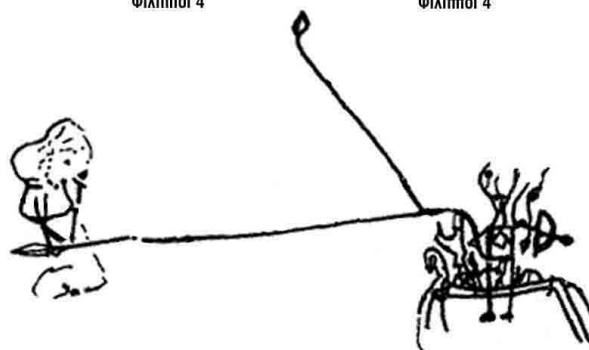
41
Φίλιπποι 4

42
Φίλιπποι 4

43
Φίλιπποι 4

44
Φίλιπποι 4

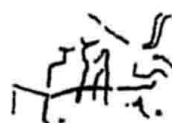
45
Φίλιπποι 4

46
Φίλιπποι 4

47
Φίλιπποι 4

48
Φίλιπποι 4

49
Φίλιπποι 4

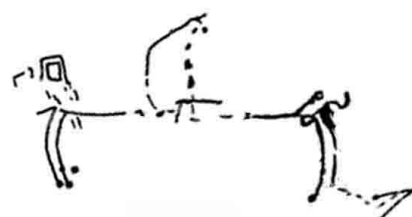
50
Φίλιπποι 4

51
Φίλιπποι 4

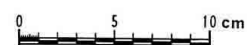
52
Φίλιπποι 4

53
Φίλιπποι 4

54
Φίλιπποι 4

Ιππείς - κυνηγοί. 4

55

Φίλιπποι 4

56

Φίλιπποι 4

57

Φίλιπποι 5

58

Φίλιπποι 5

59

Φίλιπποι 5

60

Φίλιπποι 6

61

Φίλιπποι 6

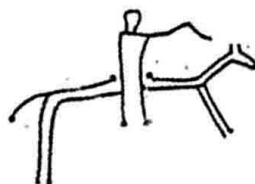
62

Φίλιπποι 6

63

Φίλιπποι 6

64

Φίλιπποι 6

65

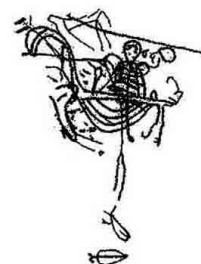
Φίλιπποι 6

66

Φίλιπποι 6

67

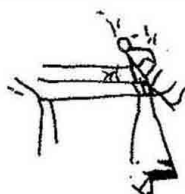
68

Φωλιά 1

69

Φωλιά 1

70

Φωλιά 1

71

Φωλιά 1

72

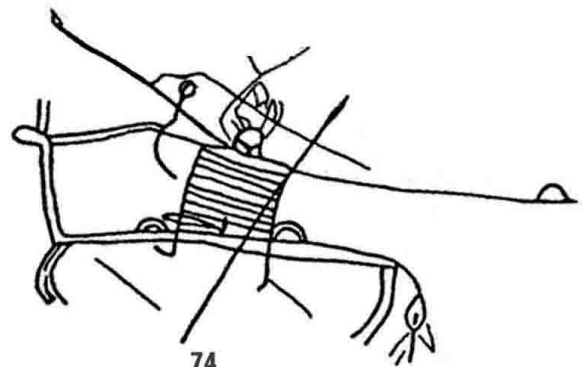
Φωλιά 1

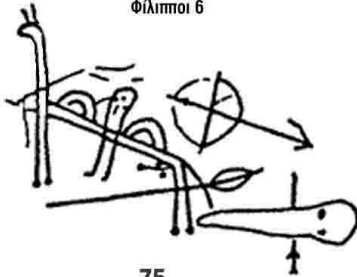
Ιππείς - κυνηγοί. 5

73
Φίλιπποι 6

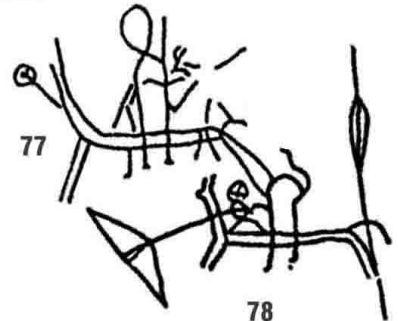
74
Φίλιπποι 6

75
Φίλιπποι 6

76
Φίλιπποι 6

78
Φίλιπποι 6

79
Φίλιπποι 6

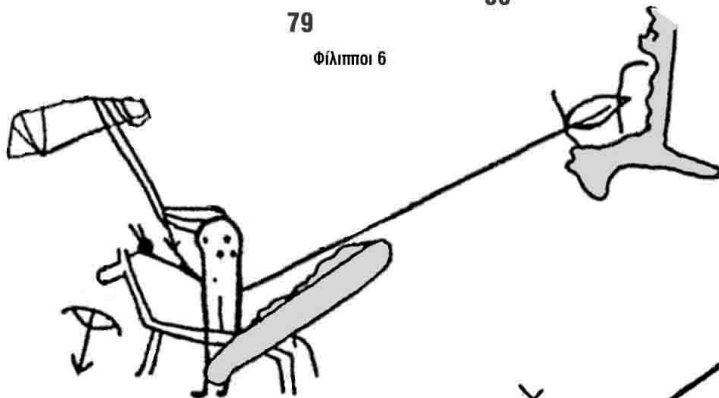
80

81

82
Φίλιπποι 6

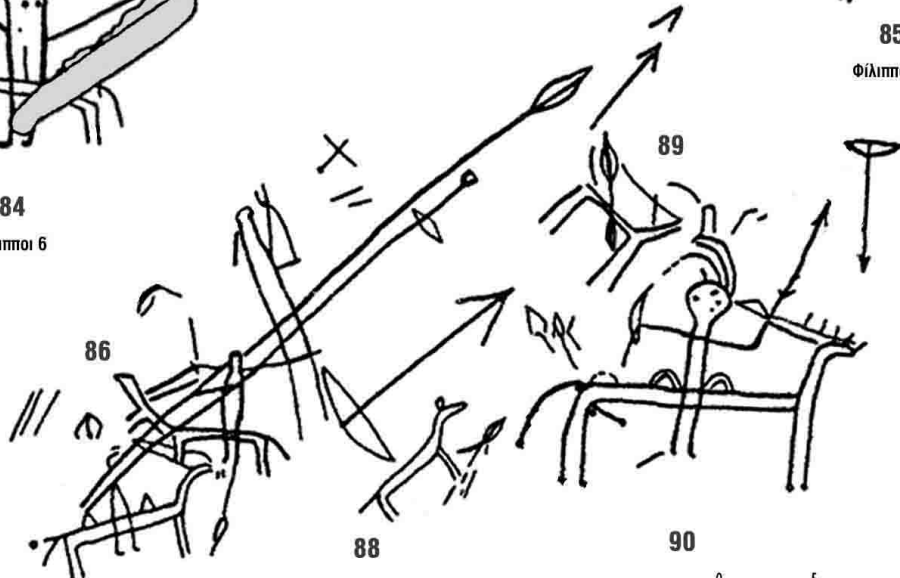
83

84
Φίλιπποι 6

85
Φίλιπποι 6

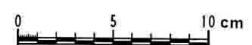
86

88

90

87

Φίλιπποι 6

Ιππείς - κυνηγοί . 6

91

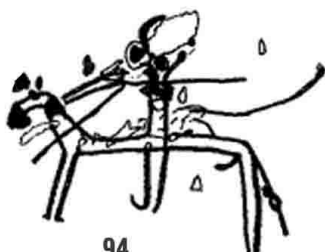
92

Φίλιπποι 7

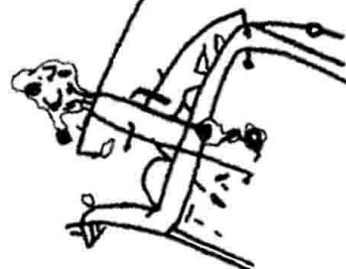
93

Φίλιπποι 7

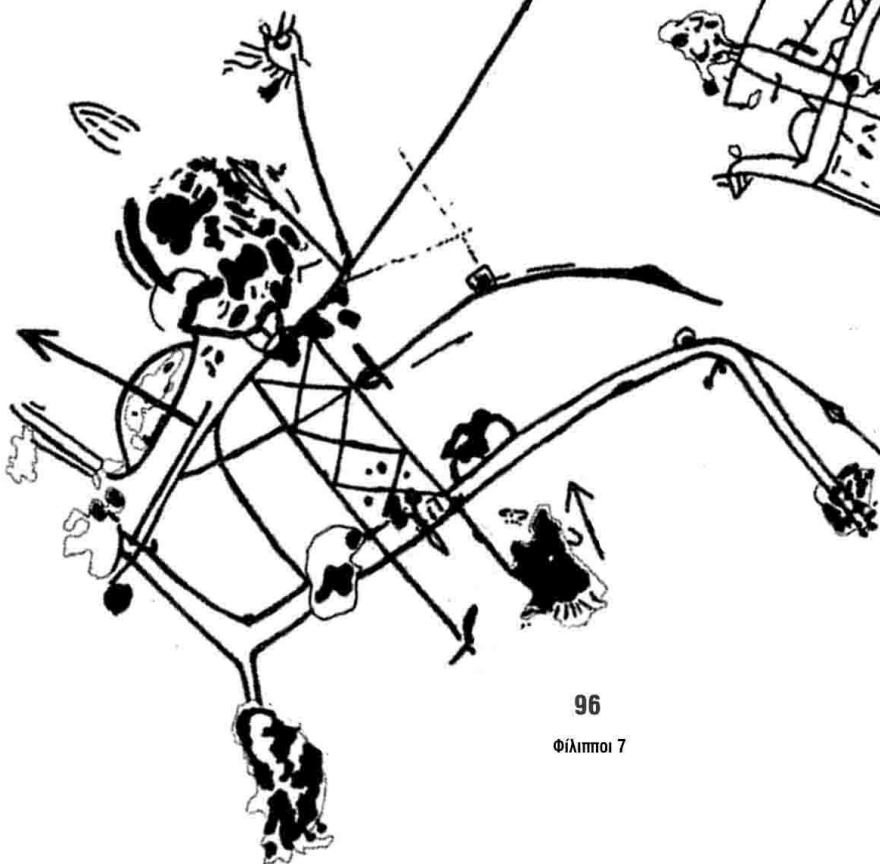
94

Φίλιπποι 7

95

Φίλιπποι 7

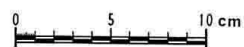
96

Φίλιπποι 7

97

Φίλιπποι 7

Εργαλεία - άροτρα 1

1

Φίλιπποι 2

2

Φίλιπποι 2

3

Φίλιπποι 2

4

Φίλιπποι - Κρυονέρι 3

5

Φίλιπποι (Φερτό)

6

Φίλιπποι (Φερτό)

7

Φίλιπποι (Φερτό)

8

Φίλιπποι (Φερτό)

9

Φίλιπποι (Φερτό)

10

Φίλιπποι (Φερτό)

11

Φίλιπποι (Φερτό)

12

Φίλιπποι 4

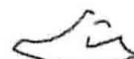
13

Φίλιπποι 5

14

Φίλιπποι 5

15

Φίλιπποι 5

16

Φίλιπποι 5

17

Φίλιπποι 5

18

Φίλιπποι 5

19

Φίλιπποι 5

20

Φίλιπποι 5

21

Φίλιπποι 5

22

Φίλιπποι 5

23

Φίλιπποι 5

24

Φίλιπποι 5

25

Φίλιπποι 5

26

Φίλιπποι 5

27

Φίλιπποι 6

28

Φίλιπποι 6

29

Φίλιπποι 6

30

Φίλιπποι 6

31

Φίλιπποι 5

32

Φίλιπποι 6

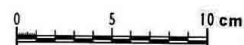
33

Φίλιπποι 6

34

Φίλιπποι 9

Εργαλεία - άροτρα 2

35

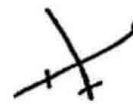
Φίλιπποι 6

36

37

Φίλιπποι 6

38

39

Αγγίτης (Συμβολή)

40

Π.Χορτοκόπι 1

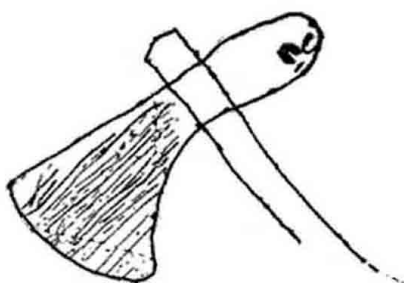
41

Π.Χορτοκόπι 1

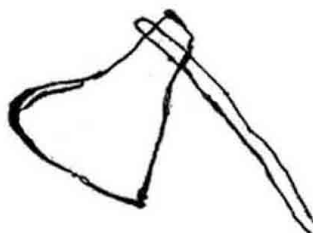
42

Π.Χορτοκόπι 1

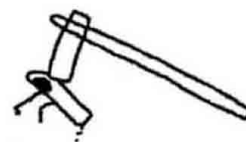
43

Π.Χορτοκόπι 1

44

Π.Χορτοκόπι 1

45

46

Π.Χορτοκόπι 1

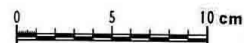
47

Π.Χορτοκόπι 1

48

Φίλιπποι 7

Εργαλεία - άροτρα 3

49

Π.Χορτοκόπι 5

50

Π.Χορτοκόπι 5

51

Π.Χορτοκόπι 5

52

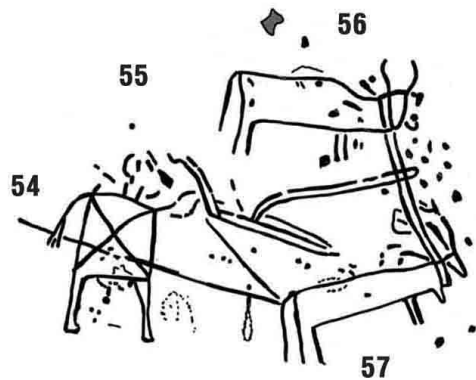
Π.Χορτοκόπι 5

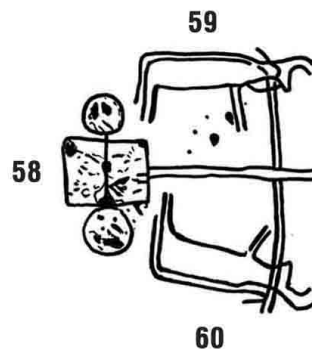
53

Π.Χορτοκόπι 5

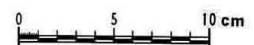
48

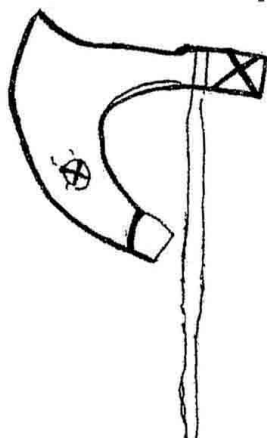
Π.Χορτοκόπι 5

Π.Χορτοκόπι 5

Εργαλεία - άροτρα 4

61
Φωλιά 1

62
Φωλιά 1

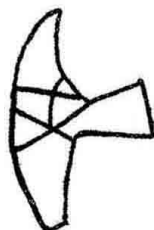
63
Φωλιά 2

64
Φωλιά 2

65
Φωλιά 2

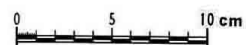
66
Φωλιά 1

67
Φωλιά 1

68
Κρυονέρι 2

Τόξα - δόρατα.1

1
Φίλιπποι 1

2
Φίλιπποι 2

3
Φίλιπποι 2

4
Φίλιπποι 2

5
Φίλιπποι 3

6

7
Φίλιπποι 3

8
Φίλιπποι 3

9
Φίλιπποι 3

10
Φίλιπποι 3

11
Φίλιπποι 3

12
Φίλιπποι 3

13
Φίλιπποι 3

14
Φίλιπποι 3

15
Φίλιπποι 3

16
Φίλιπποι 3

17
Φίλιπποι 4

18
Φίλιπποι 4

19
Φίλιπποι 4

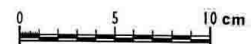
20
Φίλιπποι 4

21
Φίλιπποι 5

22
Φίλιπποι 5

Τόξα - δόρατα. 2

23
Φίλιπποι 6

24
Φίλιπποι 6

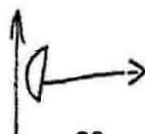
25
Φίλιπποι 6

26
Φίλιπποι 6

27
Φίλιπποι 6

28
Φίλιπποι 6

29
Φίλιπποι 6

30
Φίλιπποι 6

32

31
Φίλιπποι 6

32
Φίλιπποι 6

33
Φίλιπποι 6

36

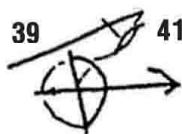

37

38

Φίλιπποι 6

37
Φίλιπποι 6

38
Φίλιπποι 6

39
Φίλιπποι 6

40
Φίλιπποι 6

41
Φίλιπποι 6

42
Φίλιπποι 6

43
Φίλιπποι 6

44
Φίλιπποι 6

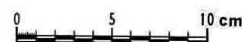
45
Φίλιπποι 6

46
Φίλιπποι 6

47
Φίλιπποι 6

Τόξα - δόρατα. 3

55
Φίλιπποι 6

56
Φίλιπποι 6

57
Φίλιπποι 6

58
Φίλιπποι 7

59
Φίλιπποι 7

60
Φίλιπποι 7

61
Φίλιπποι 7

62
Φίλιπποι 7

63
Φίλιπποι 8

64
Φίλιπποι 8

65
Φίλιπποι 8

66

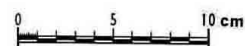
67
Φίλιπποι 8

69
Φίλιπποι 9

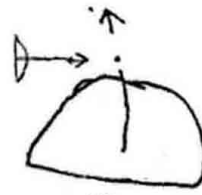
70
Αγγίτης (Κρηνίδα)

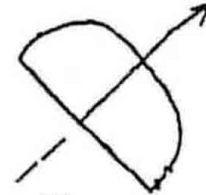
Τόξα - δόρατα. 4

71
Π.Χορτοκόπι 1

72
Π.Χορτοκόπι 1

73
Π.Χορτοκόπι 1

74
Π.Χορτοκόπι 1

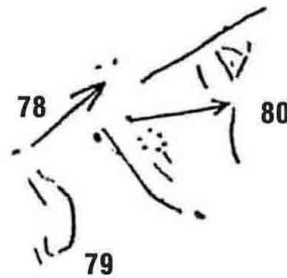
75
Π.Χορτοκόπι 1

76
Π.Χορτοκόπι 1

77
Π.Χορτοκόπι 1

78
Π.Χορτοκόπι 1

80
Π.Χορτοκόπι 1

82
Π.Χορτοκόπι 1

83
Π.Χορτοκόπι 1

84
Π.Χορτοκόπι 1

85
Π.Χορτοκόπι 1

86
Π.Χορτοκόπι 1

87
Π.Χορτοκόπι 1

88
Π.Χορτοκόπι 1

89
Π.Χορτοκόπι 1

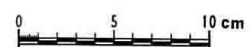
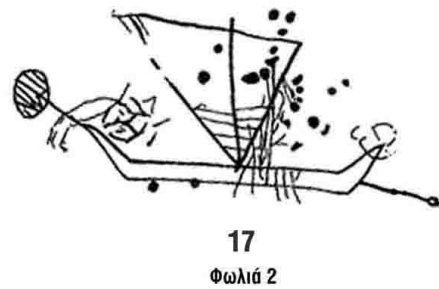
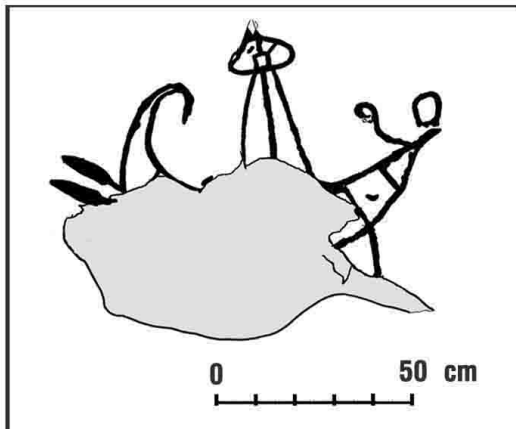
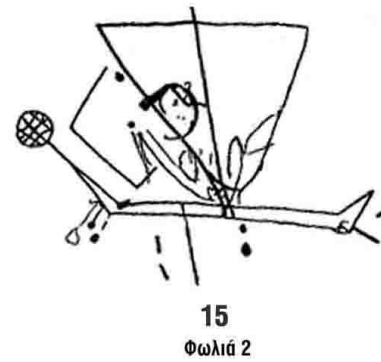
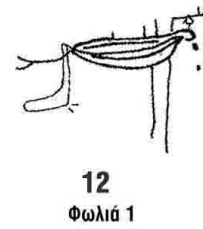
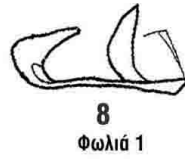
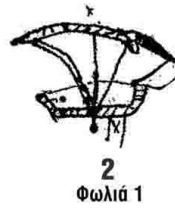
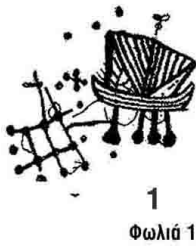
90
Π.Χορτοκόπι 1

91
Π.Χορτοκόπι 4

Πλοιάρια.1

Ιδεογράμματα-ανεξήγητα-αφηρημένα 1

1

Κρυονέρι 1

2

Κρυονέρι 1

3

Κρυονέρι 1

4

Κρυονέρι 1

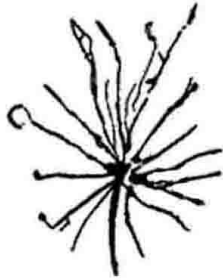
5

Κρυονέρι 1

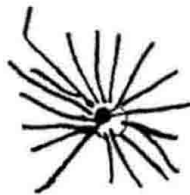
6

Κρυονέρι 1

7

Φίλιπποι 4

8

Φίλιπποι 4

9

Φίλιπποι 4

10

Φίλιπποι 5

11

Φίλιπποι 5

12

Φίλιπποι 6

13

Φίλιπποι 6

14

Φίλιπποι 6

15

Φίλιπποι 6

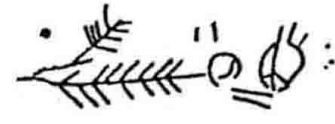
16

Φίλιπποι 6

17

Φίλιπποι 6

18

19

Φίλιπποι 6

20

21

Φίλιπποι 7

22

23

24

Φίλιπποι 7

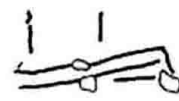
25

Φίλιπποι 7

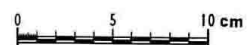
26

Φίλιπποι 7

27

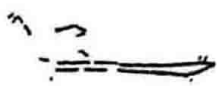
Φίλιπποι 7

Ιδεογράμματα-ανεξήγητα-αφηρημένα 2

28
Φίλιπποι 7

29
Φίλιπποι 7

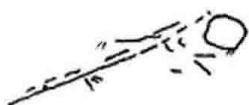
30
Φίλιπποι 8

31
Φίλιπποι 8

32
Φίλιπποι 8

33
Φίλιπποι 9

34
Αγγίτης (Συμβολή)

35
Αγγίτης (Συμβολή)

36
Αγγίτης (Συμβολή)

37
Αγγίτης (Συμβολή)

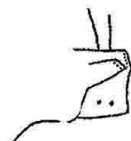
38
Αγγίτης (Συμβολή)

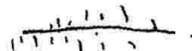
39
Αγγίτης (Συμβολή)

40
Αγγίτης (Κρηνίδα)

41
Αγγίτης (Κρηνίδα)

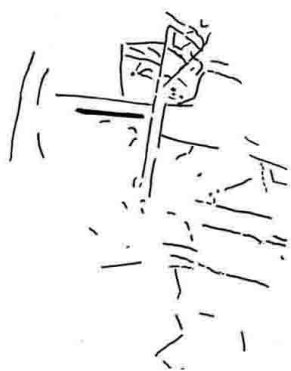
42
Αγγίτης (Κρηνίδα)

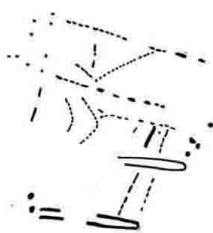
43
Αγγίτης (Κρηνίδα)

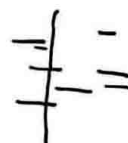
44
Αγγίτης (Κρηνίδα)

45
Π.Χορτοκόπι 5

46
Π.Χορτοκόπι 5

47
Π.Χορτοκόπι 5

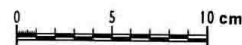
48
Π.Χορτοκόπι 5

49
Π.Χορτοκόπι 5

50
Π.Χορτοκόπι 2

Ιδεογράμματα-ανεξήγητα-αφηρημένα 3

51

Φωλιά 1

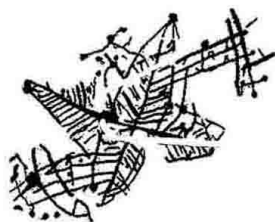
52

Φωλιά 1

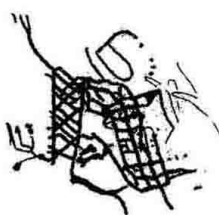
53

Φωλιά 1

54

Φωλιά 1

55

Φωλιά 1

56

Φωλιά 1

57

Φωλιά 1

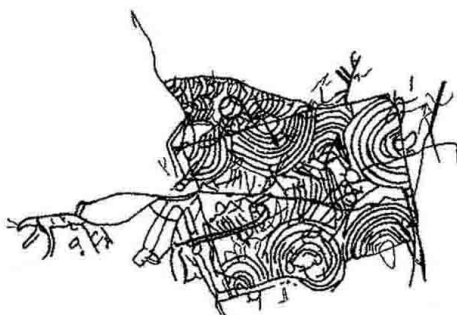
58

Φωλιά 1

59

Φωλιά 1

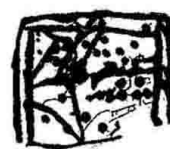
60

Φωλιά 1

61

Φωλιά 1

62

Φωλιά 1

63

Φωλιά 1

64

Φωλιά 1

65

Φωλιά 2

Ιδεογράμματα-ανεξήγητα-αφηρημένα 4

66
Φωλιά 1

67
Φωλιά 1

68
Φωλιά 1

69
Φωλιά 1

70
Φωλιά 1

71
Φωλιά 1

72
Φωλιά 1

75
Φωλιά 1

76

78
Φωλιά 1

80
Φωλιά 1

83
Φωλιά 1

86
Φωλιά 1

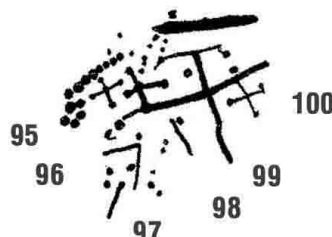
88
Φωλιά 1

90
Φωλιά 1

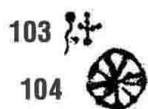
91
Φωλιά 1

95
Φωλιά 1

101
Φωλιά 1

103
Φωλιά 1

106
Φωλιά 1

107
Φωλιά 1

109
Φωλιά 1

110
Φωλιά 1

111
Φωλιά 1

112
Φωλιά 1

113
Φωλιά 1

115
Φωλιά 1

116
Φωλιά 1

117
Φωλιά 1

118
Φωλιά 1

119
Φωλιά 1

120
Φωλιά 1

121
Φωλιά 1

122
Φωλιά 1

123
Φωλιά 1

Εσώγλυφα.1

1
Ζυγός 1

2

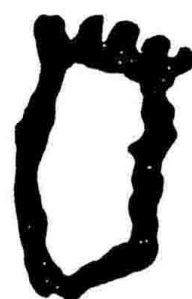
3
Ζυγός 1

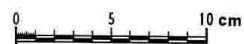
4
Ζυγός 1

5

6
Ζυγός 3

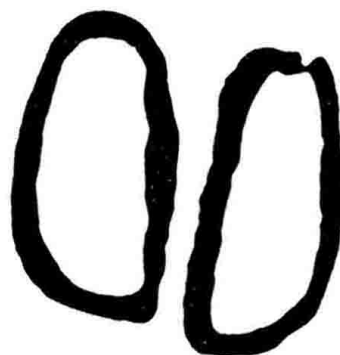

Εσώγλυφα. 2

7

Ζυγός 3

8

9

Ζυγός 4

10

Συμβολή (Αγγίτης)

11

Συμβολή (Αγγίτης)

Εσώγλυφα. 3

12

Φίλιπποι 4

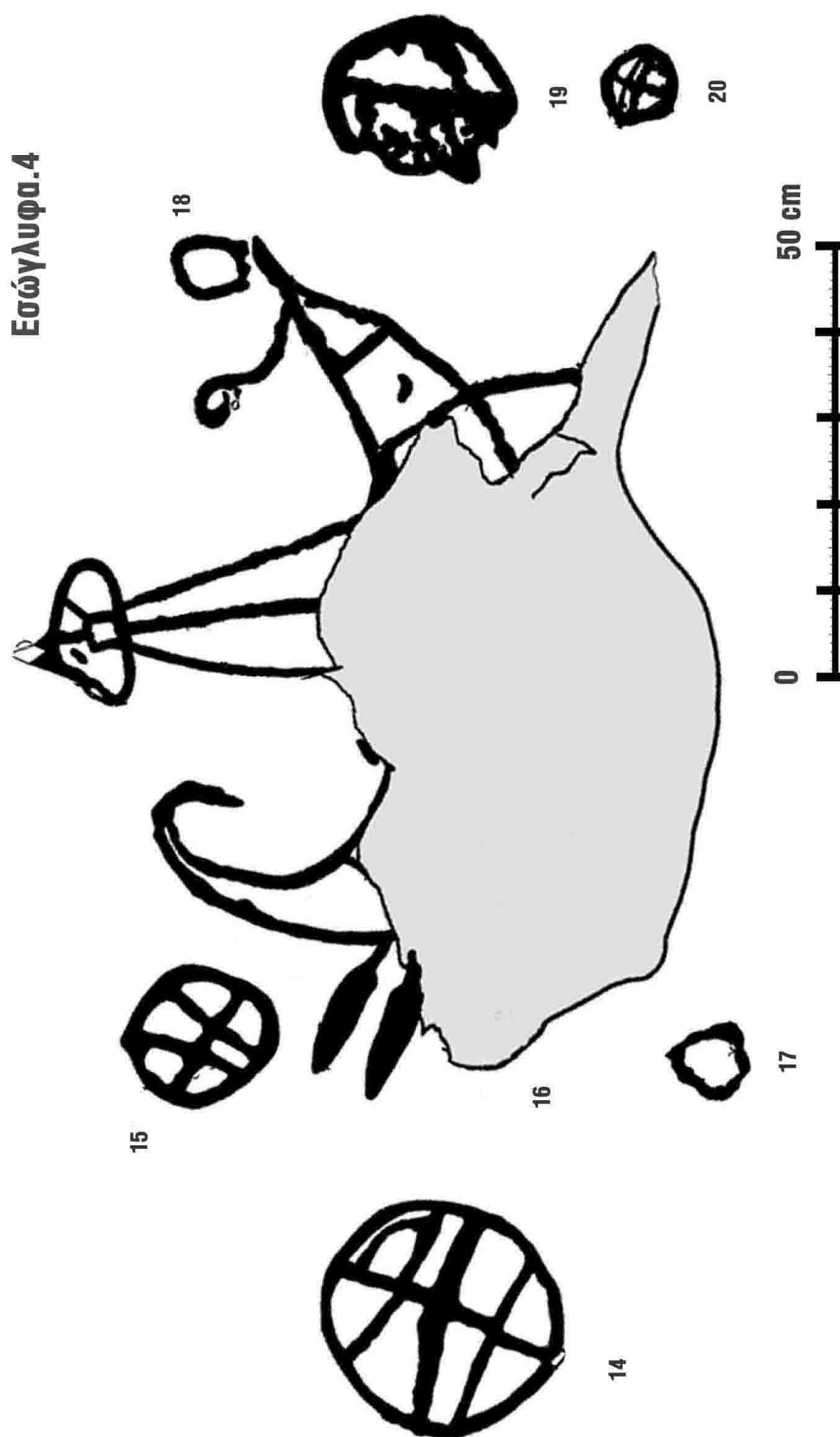

13

Φίλιπποι 4

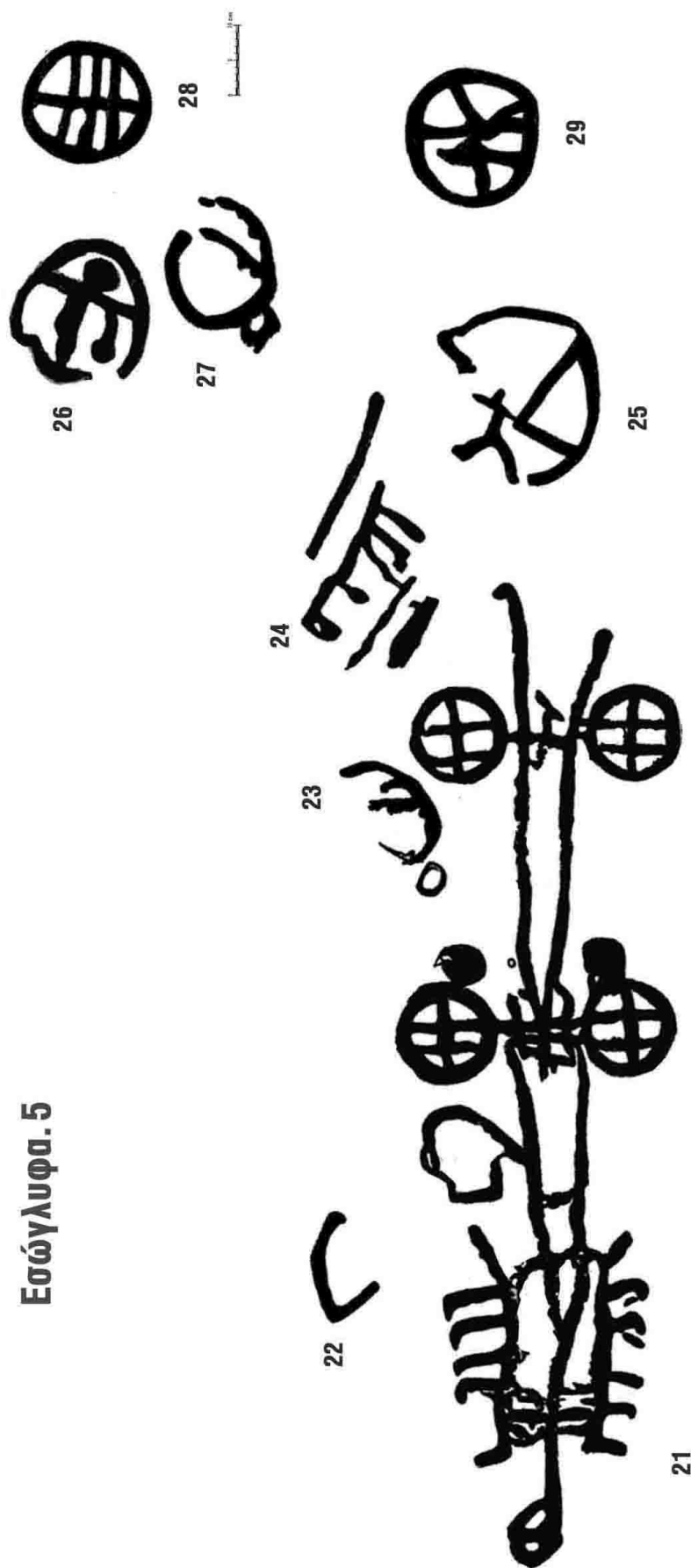

Εσώγλυφα.4

Περιοχή κάστρου Κρηγίδων Ν. Καβάλας

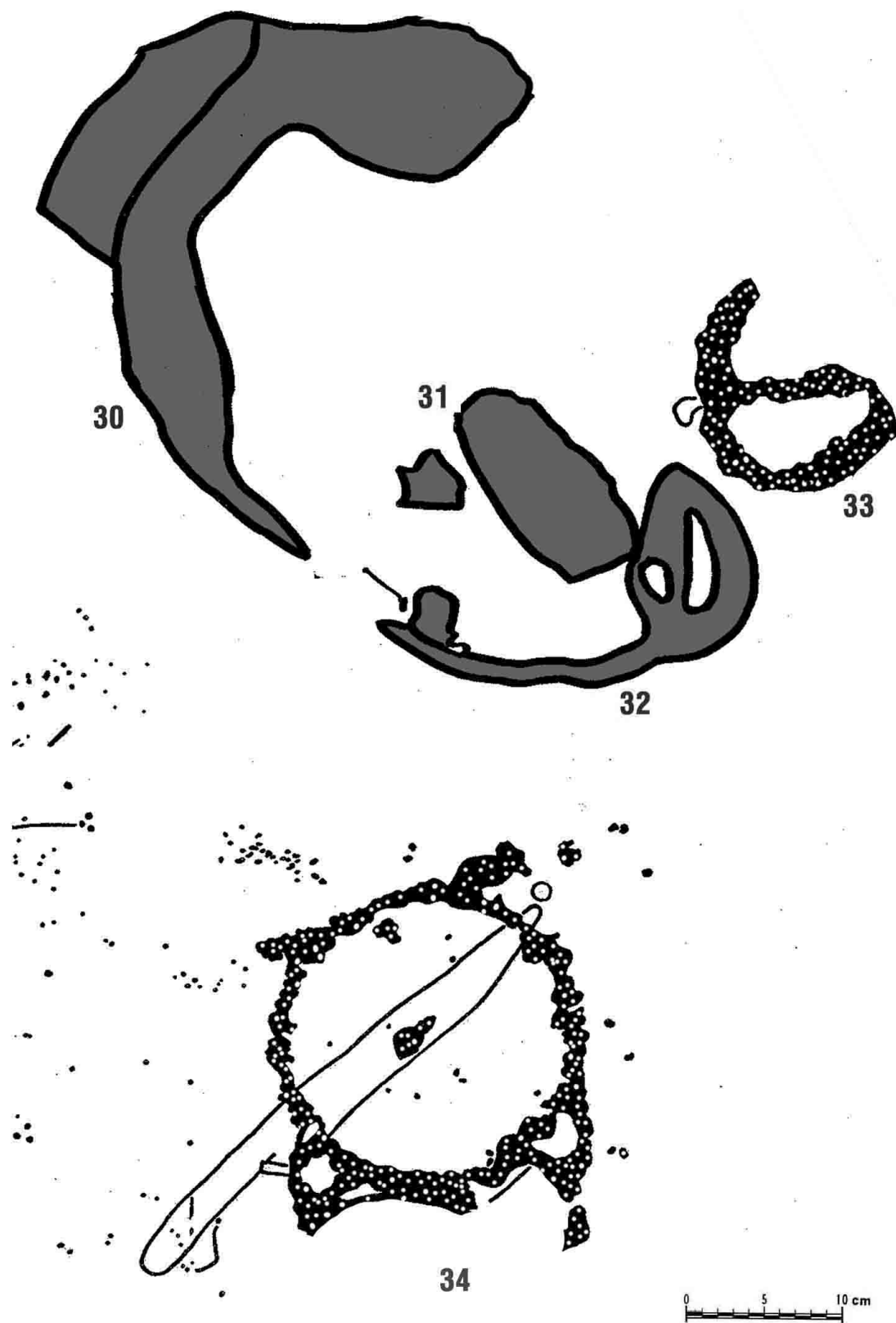
Εσώγλυφα.5

0 50 cm

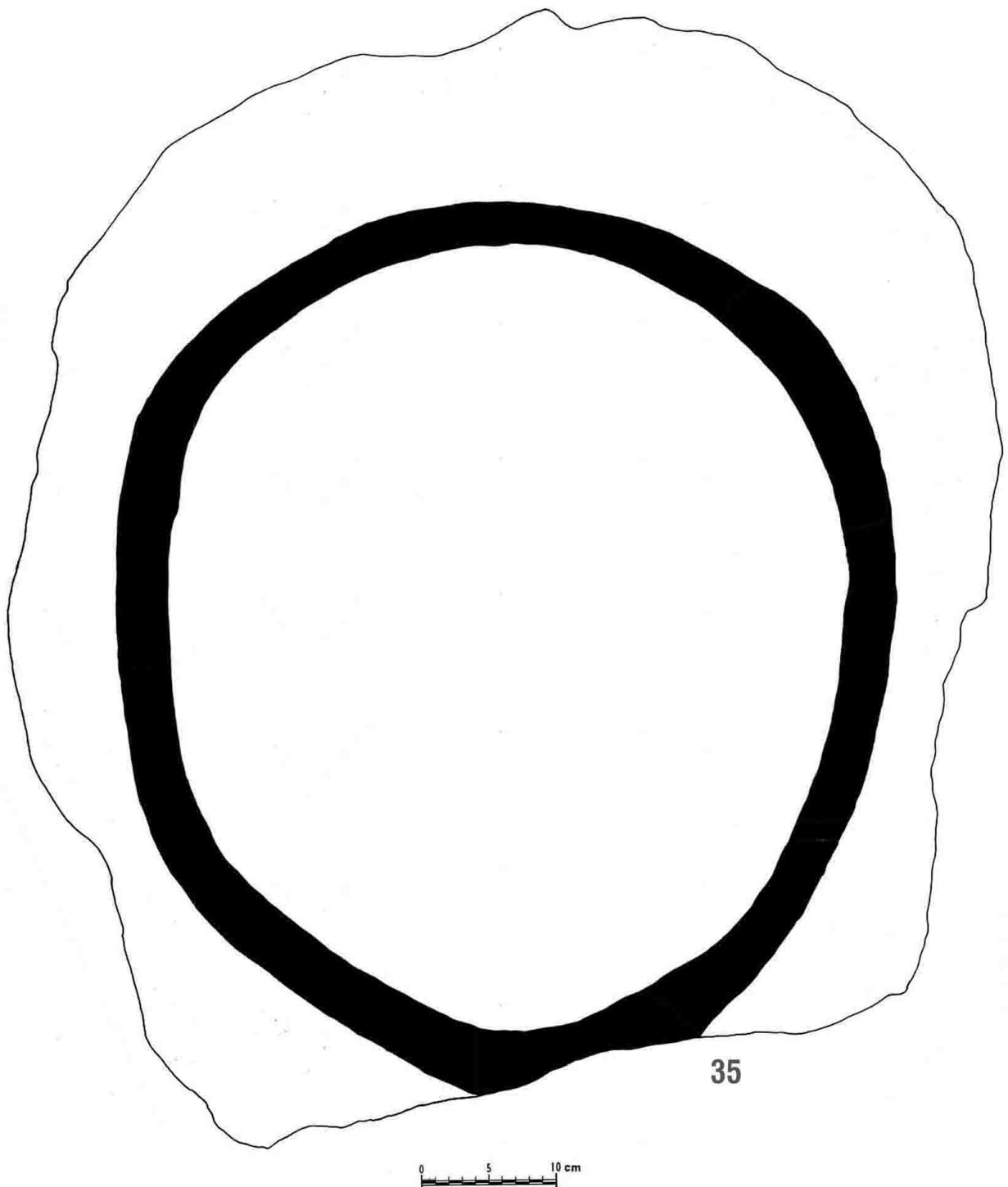
Περιοχή κάστρου Κρηνίδων Ν. Καβάλας

Εσώγλυφα. 6

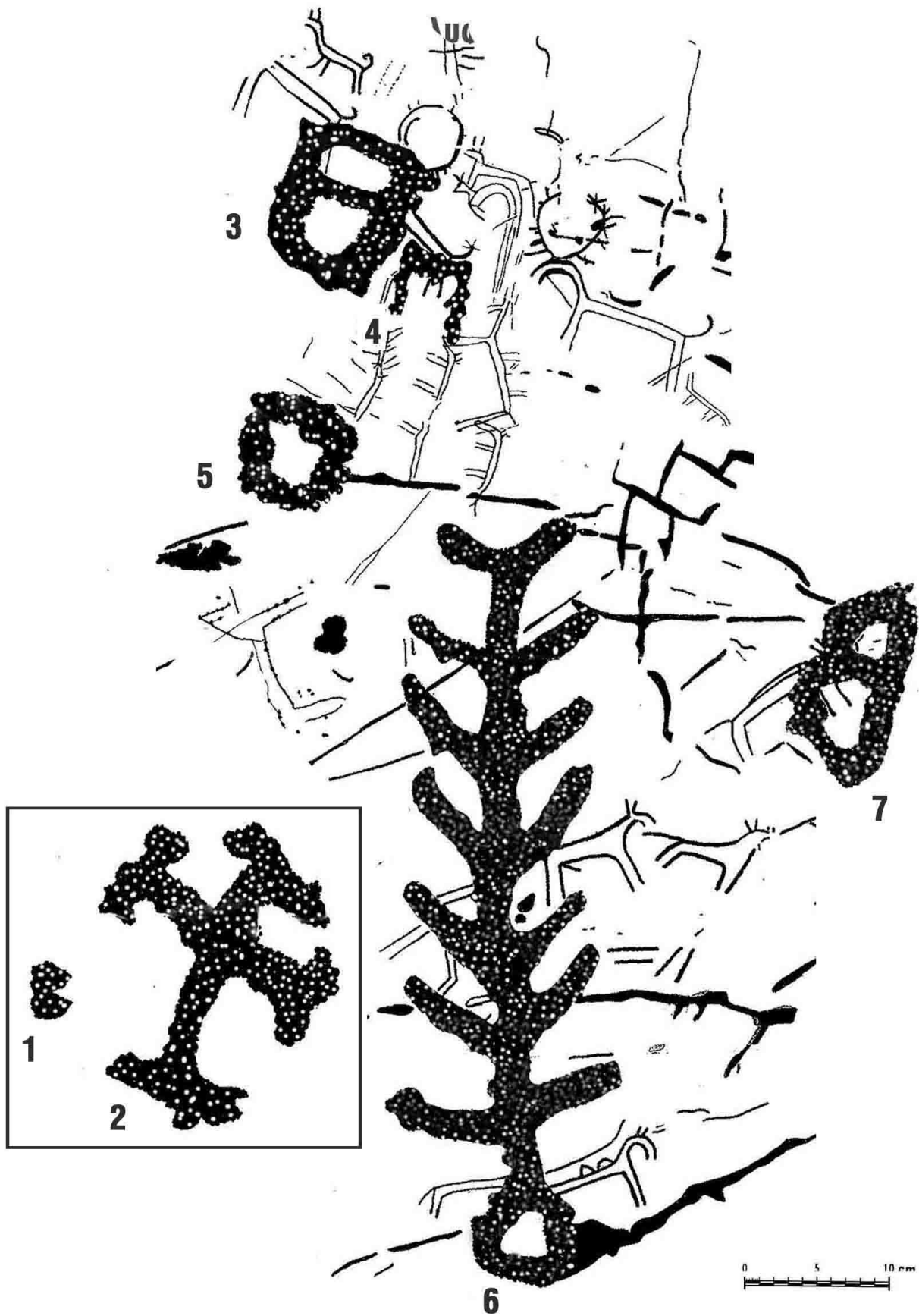
Τμήμα επιφάνειας βραχογραφημάτων Κρυονέρι 2

Εσώγλυφα. 7

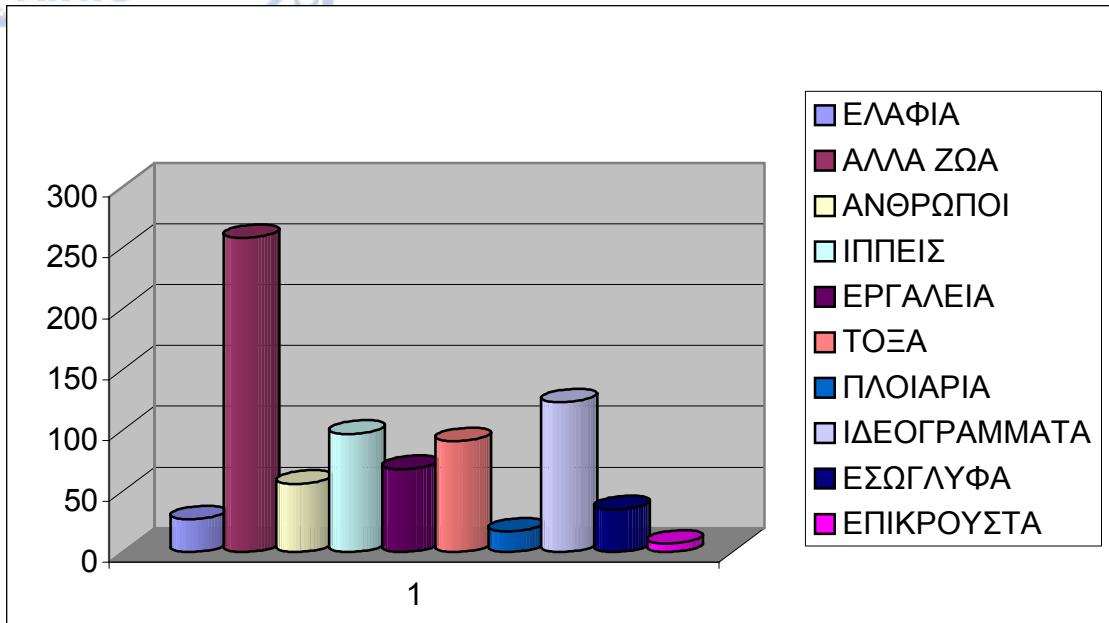
Σχιστολιθική επιφάνεια με λαξευμένο "λινό" από την πλαγιά
απέναντι από τις Ελευθερίδες νήσους της χερσονήσου Στρατονίκης.

Επίκρουστα επιδερμικά 1

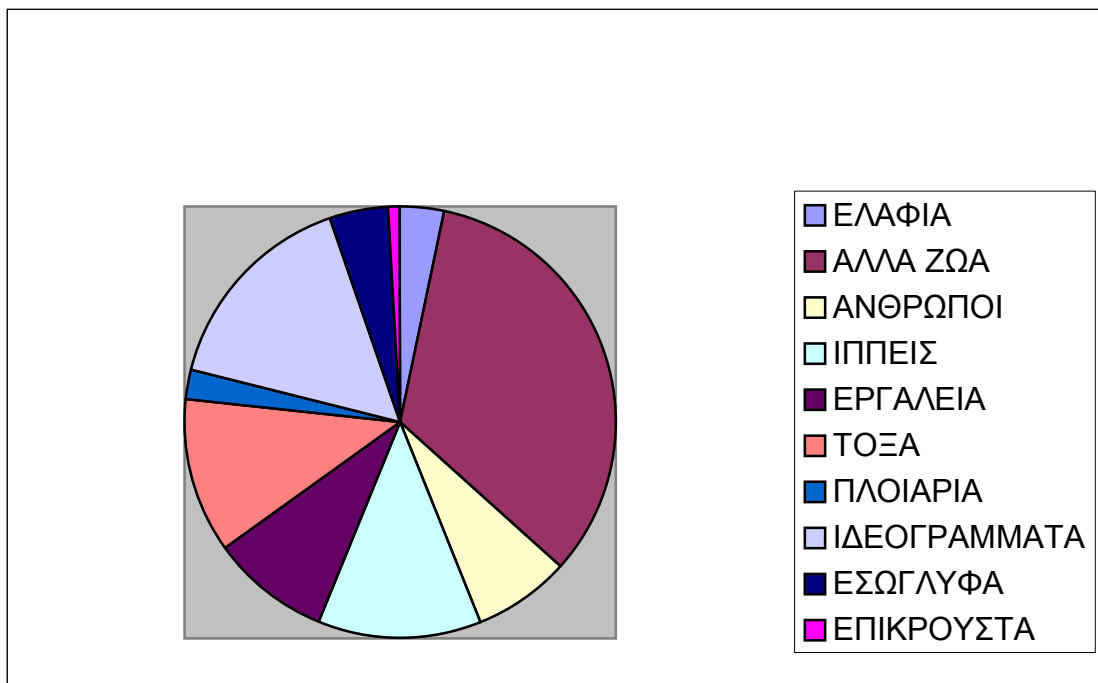

Τμήμα της επιφάνειας βραχογραφημάτων Αγγίτης (Κρηνίδα)

Γ.6.11. Γραφήματα των ταξινομημένων συνόλων των βραχογραφημάτων

Γράφημα με κυλίνδρους. Συντριπτικό το ποσοστό των ζώων συνολικά. Το ζώα είναι το άθροισμα των ελαφιών και των άλλων ζώων. Ακολουθούν οι παραστάσεις των ανθρώπων και οι ιππείς.

Γράφημα με « πίτα». Λιγότερα είναι, από τα θεματικά ταξινομημένα, βραχογραφήματα τα εσώγλυφα και τα επίκρουστα. Συντριπτικά είναι πάρα πολλά τα γραμμικά βραχογραφήματα.

Γ.6.12. Άλλα αρχαία βραχογραφήματα.

Συχνά πάνω σε μνημεία της αρχαιότητας σε συγκεκριμένους αρχαιολογικούς χώρους, είναι δυνατόν να υπάρχουν βραχογραφήματα της ίδιας χρονικής περιόδου με τα μνημεία. Μέσα στον αρχαιολογικό χώρο των Φιλίππων εντοπίζονται τέτοιες περιπτώσεις. Υπάρχει ένας αγκυλωτός σταυρός, ένας αετός, κάποια παιχνίδια της μορφής «τριάρας», ο ήλιος ή το οκτάκτινο αστέρι της Μακεδονίας κλπ. Εικ.137-142.

Εικ.137. Ο αγκυλωτός σταυρός βρίσκεται στο δάπεδο της αρχαίας αγοράς των Φιλίππων

Εικ.138. Ο αετός βρίσκεται στο δάπεδο της αρχαίας αγοράς των Φιλίππων.

Εικ.139. Τα λατινικά γράμματα S P C είναι Ρωμαϊκής περιόδου και βρίσκονται περί τα 5μ. πάνω από τον επαρχιακό δρόμο Κρυονερίου Φιλίππων στα νοτιοδυτικά της περιοχής Αμυγδαλιές του Κρυονερίου Καβάλας.

Εικ.140. Είναι το αρχαίο τείχος των Φιλίππων στα δυτικά του αρχαίου θεάτρου που αποκαλύφθηκε το 1999. Στη βάση της εικονιζόμενης γωνίας του τείχους αριστερά από την διάκλαση υπάρχει περίγραμμα σπιτιού με αρχαία ονόματα (ίσως των κατασκευαστών). Δεξιά από την διάκλαση υπάρχει ο ήλιος της Μακεδονίας (βλ. παρακάτω).

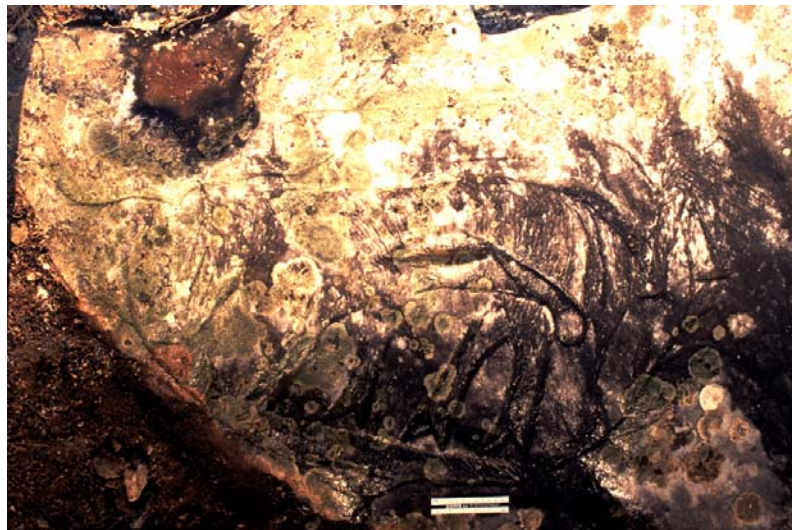
Εικ.141. Το περίγραμμα του σπιτιού με τα ονόματα από τη βάση του τείχους δυτικά του θεάτρου των Φιλίππων.

Εικ.142. Ο ήλιος ή το οκτάκτινο σύμβολο των Μακεδόνων βασιλέων από τη βάση του τείχους δυτικά του θεάτρου των Φιλίππων.

Γ.6.13. Βραχογραφήματα Αγίου Όρους.

Σύμφωνα με πληροφορίες πολλά βραχογραφήματα υπάρχουν σε περιοχές του Αγίου Όρους. Εντοπίστηκαν κάποια με τα δικά τους χαρακτηριστικά κοντά σε ασκηταριό στα δυτικά της μονής της Μεγίστης Λαύρας. Τα περισσότερα είναι βραχοανάγλυφα. Οι μοναχοί τα αποκαλούν ειδωλολατρικά χαράγματα. Στην πραγματικότητα όμως τα περισσότερα μάλλον είναι πρωτοχριστιανικά δημιουργήματα. Εικ.143 – 148.

Εικ.143. Απεικόνιση ταύρου δυτικά της μονής Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους.

Εικ.144. Απεικόνιση δισκοπότηρου δυτικά της μονής Μεγίστης Λαύρας Αγίου Όρους.

Στη θέση του ασκηταριού υπήρχε αρχαίος (ειδωλολατρικός κατά τους μοναχούς) ναός, όπου μετά κτίστηκε σε μία νύχτα το χριστιανικό ασκηταριό και πλέον «έφυγαν» τα κακά πνεύματα». Εκεί υπάρχουν και άλλα αρχαιολογικά ενδιαφέροντα. Συγκεκριμένα ένα λαξευμένο στο μάρμαρο μεγάλο ηλιακό ρολόι, ένα ευρηματικό μεγάλο πατητήρι σταφυλιών κλπ.

Εικ. 145. Μοιάζει με λαξευμένο ηλιακό ρολόι. Ίσως όμως να χρησίμευε σαν πατητήρι και αυτό αν κρίνουμε από τον διευρυμένο αύλακα γύρω του.
Δεξιά διακρίνεται η μονή Μεγίστης Λαύρας.

Εικ. 146. Διακρίνεται ένα πρόσωπο με αμυγδαλωτά μάτια και ίσως φωτοστέφανο γύρω από το κεφάλι. Ίσως πρόκειται για απεικόνιση Αγίου.

Εικ. 147. Απεικόνιση προσώπου με γένια και μαλλιά, μάλλον απεικονίζεται και ένδυση με σάκο.
Τα χέρια είναι σηκωμένα υπό μορφή δεήσεως. (Ανατολικά ασκηταριού Μεγίστης Λαύρας.)

Εικ. 148. Βραχοανάγλυφη παράσταση από το Σέρβικο μοναστήρι του Αγίου Όρους.
Ονομάζεται «Η χέρα».

Γ.6.14. Σύγχρονα βραχογραφήματα.

Η δημιουργία των βραχογραφημάτων είναι ένα διαχρονικό ανθρώπινο χαρακτηριστικό. Συχνά κοντά σε παλιά βραχογραφήματα βρίσκονται σύγχρονα, που εύκολα προδίδουν την ηλικία τους. Κάποιες φορές η μοναξιά των βοσκών ή και άλλων ανθρώπων στα βουνά γίνεται δημιουργική. Εικ.150.

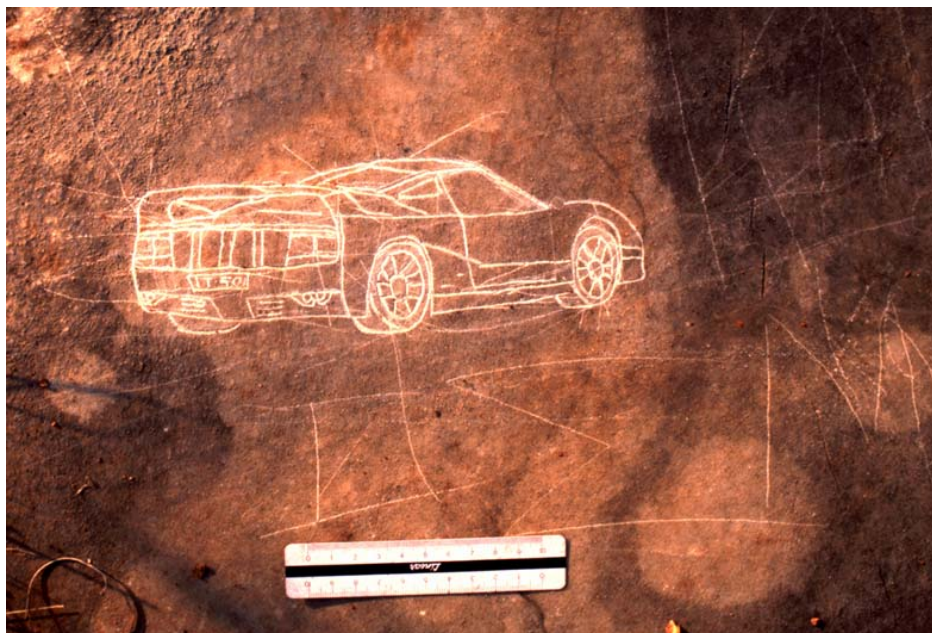
Εικ.149. Βρίσκεται κοντά στη θέση Κρυονέρι 1. Ο κατασκευαστής του «άφησε» την υπογραφή του (NX 1948).

Εικ.150. Βρίσκεται στα βόρεια των επιφανειών της Φωλιάς1 (βλπ, σχέδια Φωλιάς στο παράρτημα).

Εικ.151. Βρίσκεται κοντά στην επιφάνεια της θέσης Φίλιπποι 9. Στο μπροστινό μέρος του αλόγου οι χαραξίς είναι περισσότερο σύγχρονες από το πίσω μέρος.

Εικ.152. Βρίσκεται πίσω από τη θέση Αλιστράτη 1 κοντά στις σιδηροδρομικές γραμμές. Σχεδιάστηκε μάλλον το 1998 από ένα βοσκό Οσμάν. Οι χαραγές είναι εντελώς επιδερμικές στη γυψοποιημένη επιφάνεια του μαρμάρου. Είναι βέβαιο ότι μετά κάποια χρόνια δεν θα υπάρχει λόγω της διαβρωτικής ενέργειας των νερών .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ.

Δ.1. Σχετική ηλικία - παλαιότητα

Σε μερικά βραχογραφήματα, μεταξύ των χαραγών που τα σχηματίζουν και κυρίως έξω από αυτές, έχουν δημιουργηθεί φυσικές - λεπτές έως τριχοειδείς- μικρογραμμώσεις λόγω της επιφανειακής μικροροής του νερού μέσα στο «διάβα» του χρόνου. Στην δημιουργία των μικρογραμμώσεων αυτών, που είναι αποτελέσματα της επιφανειακής διάβρωσης, συνετέλεσε σε ένα βαθμό και η προϋπαρξη του χαραγμένου βραχογραφήματος. Στην παρακάτω γραμμική παράσταση του ελαφιού το νερό ρέει από το κεφάλι στην έξω γραμμή του λαιμού, στο έξω μπροστινό πόδι και μέχρι την οπλή, επειδή είναι ο πλέον προσιτός του δρόμος μέσω της κοίτης της χαραγμένης αυλακιάς.

Εικ.153. Είναι το ελάφι 5 της Θέσης Κρυονέρι 1. Από τα μπροστινά πόδια ξεκινάνε αντίστοιχα δύο, πλάγιες προς τα πόδια, παράλληλες γραμμές. Μία τέτοια γραμμή ξεκινάει επίσης από τα πίσω πόδια. Αντίστοιχες τέτοιες μάλλον υπάρχουν και στα κέρατα. Αυτές οι παράλληλες γραμμές είναι φυσικές και είναι αποτέλεσμα της διάβρωσης του νερού που προηγουμένως κυλούσε μέσα στις χαραγμένες αυλακίες της παράστασης. Οι φυσικές αυτές χαραγές είναι ενδείξεις παλαιότητας της παράστασης.

Από την οπλή του ελαφιού και μετά, το νερό μη έχοντας χαραγμένη αυλακιά για να κυλήσει, ακολουθεί την κλίση της επιφάνειας και διαβρώνοντάς την δημιουργεί φυσική αυλακιά, που έχει άλλη διεύθυνση από αυτήν του χαραγμένου ποδιού. Το ίδιο γίνεται και από την οπλή του δεύτερου

μπροστινού ποδιού αλλά και από τα πίσω πόδια που παροχετεύουν το νερό με μία (πλάγια) γραμμή. Αυτές οι μικρογραμμώσεις μπορεί να τέμνουν κάθετα ή υπό γωνία τα χαράγματα των παλιών βραχογραφημάτων. Τέτοιες μικρογραμμώσεις δεν υπάρχουν μεταξύ των νεωτέρων χαράξεων επειδή δεν «πρόλαβαν» να δημιουργηθούν. **Επομένως οι φυσικές μικρογραμμώσεις όταν υπάρχουν με μια σχέση ειδική με ένα βραχογράφημα είναι μία σοβαρή ένδειξη παλαιότητας του βραχογραφήματος.**

Υπάρχει η δυνατότητα σε μια επιφάνεια με αλληλοκαλυπτόμενα βραχογραφήματα να γίνει ο προσδιορισμός των παλαιότερων από τα νεώτερα χαράγματα των απεικονίσεων. **Οι χαραγές μιας νεώτερης απεικόνισης μπορεί να τέμνουν τις χαραγές μιας προϋπάρχουσας παράστασης. Οι χαραγές μιας παλιάς απεικόνισης έχουν ομαλοποιημένες όχθες σε αντίθεση με αυτές της νεώτερης, που οι χαραγές έχουν όχθες απότομες** (βλπ.Εικ,154).

Εικ.154. θέση Φωλιά 1. Το πλοιάριο (κέντρο - δεξιά) καθώς και τα κλαδιά φτέρης, τέμνονται από την έντονη νεώτερη χάραξη της λεπίδας του τσεκουριού.

Στα παλιά βραχογραφήματα το χρώμα του εσωτερικού της χαραγής (πατίνα) είναι ίδιο με το χρώμα της επιδερμίδας της επιφάνειας που είναι χαραγμένο. Αντίθετα σε νεώτερα χαράγματα το εσωτερικό των χαραγών έχει ανοιχτότερο χρώμα από την επιδερμίδα του βράχου.

Εικ.155.

Εικ.156

Εικ.155. Θέση Φίλιπποι 3. Οι χαραγές του τόξου (παλαιότερες) είναι περισσότερο έντονες από τις επιπόλαιες χαραγές του ανάποδου ζώου ή του σχήματος σαν σημαία.

Εικ.156. Θέση Κρηνίδα – Αγγίτη. Οι χαραγές του παλιού ελαφιού με χρώμα ίδιο με την επιφάνεια, τέμνονται από πολύ νεώτερο χάραγμα σε σχήμα γράμματος Μ, το χρώμα του οποίου είναι λευκότερο από την επιφάνεια.

Με αυτές τις μεθόδους εξάγουμε πληροφορίες για την σχετική χρονολόγηση των παραστάσεων μιας συγκεκριμένης επιφάνειας.

Ωστόσο η χρονική απόσταση ανάμεσα στις παρατάσεις της ίδιας επιφάνειας που χαρακτηρίστηκαν παλαιότερες από τις άλλες νεώτερες δεν είναι μετρήσιμη.

Δ.2. Απόλυτη χρονολόγηση.

Οι αναζητήσεις για απόλυτη χρονολόγηση των βραχογραφημάτων με τις διάφορες γνωστές μεθόδους των φυσικών επιστημών έδωσαν αποκαρδιωτικά αποτελέσματα. Δεν υπάρχουν κινητά αρχαιολογικά ευρήματα, που να έχουν σχέση με τον άνθρωπο και τις συμπεριφορές του, όπως μέταλλα, οστά, κεραμικά, γυαλιά, ξύλα που να μπορούν να χρονολογηθούν. Υπάρχουν οι επιφάνειες των βράχων και οι χαραγμένες ή οι λαξευμένες παραστάσεις ή οι δημιουργημένες παραστάσεις με κρούση της επιφάνειας, που συνήθως ξεπλένονται με όλες τις ατμοσφαιρικές κατακρημνίσεις εφ' όσον είναι υπαίθριες.

Οι γνωστότερες μέθοδοι απόλυτης χρονολόγησης είναι:

1. Η ραδιοχρονολόγηση με ραδιενεργό άνθρακα 14.
2. Οι μέθοδοι Καλίου – Αργού και Ουρανίου Θορίου.
3. Ο αρχαιομαγνητισμός.
4. Η θερμοφωταύγεια .
5. Η μέθοδος της ηλεκτρονικής στροφορμής «E.S.R.».
6. Η μέθοδος της φυσικής διάσπασης του Ουρανίου 238.

Με επανειλημμένες συζητήσεις με επιστήμονες¹ του εργαστηρίου αρχαιομετρίας του πυρηνικού κέντρου «Δημόκριτος» διατυπώθηκε η άποψη ότι είναι ένα πολύ ενδιαφέρον πρόβλημα η απόλυτη χρονολόγηση των βραχογραφημάτων, στο οποίο όμως δεν διαφαίνεται άμεση λύση. Η χρονολόγηση λειχήνων ή βρύων που βρίσκονται πάνω σε βραχογραφήματα αποκλείστηκε γιατί δεν θα έδινε ουσιαστική απάντηση. Η χρονολόγηση ασβεστιτικών ιζημάτων από χαραγές των βραχοσκεπών του Αγγίτη δεν προχώρησε, επειδή ακόμη και σήμερα αποτίθενται σταλακτιτικά ιζήματα στις χαραγές, επομένως το αποτέλεσμα δεν θα ήταν αντικειμενικό.

Δ.3. Παράμετροι χρονολόγησης

Οι προτάσεις για την χρονολόγηση των βραχογραφημάτων μπορεί να προκύψουν από τις παρακάτω παραμέτρους:

- Με συγκρίσεις από τα ανάλογα ελληνικά και διεθνή κυρίως βραχογραφήματα, τα οποία είναι χρονολογημένα με άλλους τρόπους.

¹ κ.κ Ιωάν. Μανιάτης & Ιωάν, Μπασιάκος

- Από την τεχνική χάραξης ή δημιουργίας των βραχογραφημάτων, την λεπτομερειακή εξέταση των τοιχωμάτων του χαράγματος, την μελέτη της επιδερμίδας του βράχου και την διάβρωσή της .
- Από την θεματολογία των βραχογραφημάτων.
- Από την γεωγραφική θέση, ή την μελέτη του αρχαιολογικού περιβάλλοντος και την συσχέτιση της ενδεχόμενης παρουσίας άλλων αρχαιολογικών στοιχείων.

Δ.4. Προτάσεις χρονολόγησης των βραχογραφημάτων της Β. Ελλάδας.

Χρονολόγηση δεν σημαίνει διαπίστωση μόνο της παλαιότητας αλλά κυρίως ένταξη σε μια πολιτισμική περίοδο.

Είναι γεγονός ότι η δημιουργία των βραχογραφημάτων από τους ανθρώπους είναι ένα διαχρονικό φαινόμενο. Σε διάφορα μέρη του κόσμου αποδειγμένα ξεκίνησε από την ανώτερη παλαιολιθική εποχή και συνεχίζεται ακόμη και σήμερα. Βέβαια διαφορετικές είναι κάθε φορά οι απεικονίσεις του ανθρώπου γιατί διαφορετικές είναι οι ανάγκες, ή προσδοκίες του στη κάθε χρονική περίοδο που βιώνει.

Τα βραχογραφήματα της Νάξου ο καθηγητής Αρχαιολογίας ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ τα τοποθετεί χρονικά στην εποχή του χαλκού. Τα βραχογραφήματα Ασφέντου Κρήτης ο καθηγητής ΠΩΛ – ΦΩΡ τα τοποθετεί χρονικά μεταξύ 2000 –1500 π.Χ. Τα ίδια βραχογραφήματα ο αρχιτέκτονας ΧΗΣΤΟΣ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ τα θεωρεί μεσολιθικά, ενώ κάποια νεώτερα από την ίδια επιφάνεια Μινωικά. Τα βραχογραφήματα της Θράκης ο αρχαιολόγος ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ τα τοποθετεί μεταξύ 13^{ου} και 12^{ου} π.Χ. αιώνα. Ο καθηγητής ΝΙΚ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ θεωρεί ότι κάποια βραχογραφήματα του Δυτ. Παγγαίου είναι μεσαιωνικά ενώ τα περισσότερα είναι χρονικά παλαιότερα. Ο ίδιος θεωρεί ότι το ακιδογράφημα της Χειμαδίτιδας έχει την ηλικία που προσδιόρισε για την Ρούσα ο Δ. Τριαντάφυλλος (13^{ος} - 12^{ος} αιώνας). Ο καθηγητής παλαιοντολογίας ΝΙΚ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ για κάποιες απεικονίσεις ζώων της Αλιστράτης δίδει ηλικία εποχής ορειχάλκου ενώ οι απεικονίσεις ιππέων χρονικά τοποθετούνται στον 5^ο με 6^ο αιώνα μ.Χ.

Ο τρόπος δημιουργίας, η τυποποίηση και η θεματολογία των περισσότερων βραχογραφημάτων της παρούσας εργασίας δηλώνουν εκφράσεις της

προϊστορικής εποχής, που ανάλογα εμφανίζονται σ όλο τον κόσμο (Σκανδιναβία, Ιρλανδία, Νότια Ευρώπη, Βορ. Αφρική , Εγγύς Ανατολή, αλλά και στην Βουλγαρία και στην Ελλάδα).

Πάρα πολλές ομοιότητες έχουν τα βραχογραφήματα της Ελλάδας με αυτά των περιοχών γύρω από τις Άλπεις² αλλά και άλλων περιοχών της Ιταλίας και της Γαλλίας.

Εικ.157

Βορειοδυτική Ιταλία. Valcenischia. (Εποχή σιδήρου)

Εικ. 158

Βορ, Ελλάδα. Π. Χορτοκόπι (όργωμα).

Απόδοση ανθρώπινων μορφών με σχήμα τετράγωνο, το σώμα γεμίζει με τεμνόμενες χαραξίεις.

Εικ.159.

Βορειοδυτική Ιταλία. Valchiusella. (Εποχής χαλκού)

Εικ.160.

Βορ, Ελλάδα. Κρυονέρι Καβάλας.

Οι παραπάνω παραστάσεις της Ιταλίας και της Ελλάδας βρίσκονται σε υπαίθριες επιφάνειες

Εικ. 161.

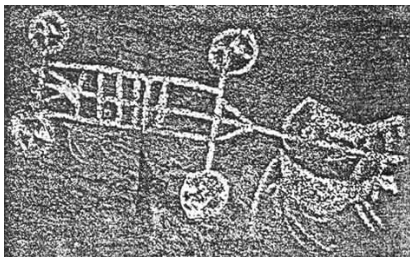
Βόρεια Ιταλία. Valcamonica Capo di Ponte
(Εποχή χαλκού). Ζώα ζεμένα σε άμαξα
και σε άροτρο.

Εικ. 162.

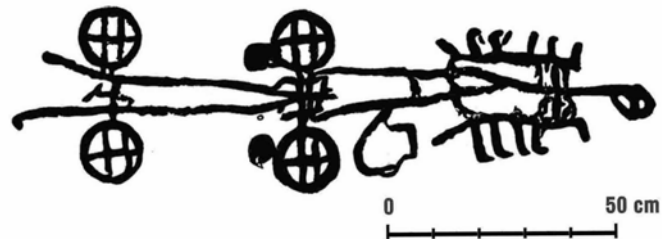
Βόρεια Ελλάδα. Π. Χοτοκόπι Καβάλας
Ζώα ζεμένα σε δίτροχη άμαξα.

Τετράτροχες άμαξες με δύο ζεμένα ζώα από Ιταλία και Ελλάδα.

Εικ. 163.

Βόρεια Ιταλία. Valcamonica Capo di Ponte
(Εποχή σιδήρου)

Σχ. 57.

Βόρεια Ελλάδα. Κρηνίδες Καβάλας.
(Μέσο 1^{ης} π.Χ. χιλιετίας)

Σημαντικές ομοιότητες με τα βραχογραφήματα της Βόρ. Ελλάδας και της Κρήτης παρουσιάζουν τα βραχογραφήματα της Βουλγαρίας των περιοχών Καραγκούϊ του Πλεβέν και Λοβτσάν του Τρογιάν. Ιδιαίτερες ομοιότητες υπάρχουν με τις κοιλότητες της Φωλιάς 1, καθώς και με τα ελάφια και τα άλλα ζώα του Παγγαίου. Τα βραχογραφήματα της Βουλγαρίας ο Βούλγαρος προϊστοριολόγος Β. ΜΙΚΟΒ χρονικά τα τοποθετεί στα τέλη της Νεολιθικής εποχής είτε στην εποχή του χαλκού.

Πολύ κοντά στις θέσεις των βραχογραφημάτων της Ανατ. Μακεδονίας, ή το πολύ σε μια απόσταση μέχρι πέντε ή δέκα χιλιόμετρα υπάρχουν προϊστορικοί οικισμοί, ίσως άγνωστοι στις αρμόδιες υπηρεσίες ή και γνωστοί όπως Φίλιπποι (Ντικιλί Τας), Καλαμπάκι, Σιταγροί, Καλός Αγρός, Φωτολείβος, Πετρούσα,

² βλπ. internet <http://rupestre.net/alps/ssaver/intex.htm>

Μεγαλόκαμπος, Ξηροπόταμος, Νέο Σούλι, Γαληψώς, Κρυονέρι Σερρών, Αμφίπολη. Ακόμη δεν προσδιορίστηκε κάποια άμεση σχέση με τους παραπάνω προϊστορικούς οικισμούς. Κάποιες μορφές ζώων όμως, όπως αλεπούδες που εντοπίστηκαν απεικονισμένες σε νεολιθική κεραμική του οικισμού Κρυονερίου Σερρών³, είναι πανομοιότυπες με τις αντίστοιχες χαραγμένες σε βράχια των Φιλιππων ή του Παγγαίου και του Αγγίτη.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αρχαιότερα βραχογραφήματα είναι αυτά που εικονίζουν κάποια ελάφια και άλλα ζώα, ιδιαίτερα των σπηλαίων του φαραγγιού Αγγίτη (Κρηνίδα) και των υπαίθριων βράχων του Παλιού Χορτοκοπίου, τα τόξα με τα βέλη των Φιλιππων και του Π. Χορτοκοπίου. Τέτοια είναι τα ελάφια 16,17,18,19 ,20,21,22,23,24,26 τα τόξα της θέσης Φίλιπποι 3 (τόξα 5 - 15) και του Π. Χορτοκοπίου (τόξα 71-91).

Για τα αρχαιότερα αυτά βραχογραφήματα με δισταγμούς και επιφυλάξεις προτείνεται η χρονική τοποθέτησή τους στα τέλη της Νεολιθική εποχής. Για τις παραστάσεις του οργώματος και τα αλέτρια του Π. Χορτοκοπίου προτείνεται η ηλικία της εποχής του χαλκού. Ένα μεγάλο σύνολο των παρουσιαζομένων στην εργασία αυτή βραχογραφημάτων θα πρέπει να τοποθετηθεί στην πρώιμη εποχή του σιδήρου.

Αρκετά από τα άλογα έχουν στις ράχες τους εξάρσεις μεταξύ των οποίων κάθετα ο αναβάτης. Εάν αυτές συμβολίζουν σέλα, τότε επειδή ακόμη στην κλασική αρχαιότητα η ιππευση γινόταν χωρίς σέλα, οι παρατάσεις αυτές των ιππέων είναι νεότερες, ίσως βυζαντινές ή μεσαιωνικές αν κρίνουμε από το είδος των όπλων και της θωράκισης των ανθρώπων. Τα πλοιάρια της Φωλιάς (1-5) μάλλον είναι από τις αρχαιότερες παραστάσεις της επιφάνειας, για την οποία είναι τεκμηριωμένη η διαχρονική της χάραξη. Τα λαξευμένα πόδια και χέρια (εσώγλυφα 1-9) ίσως είναι δημιουργήματα των αρχαϊκών μεταλλωρύχων της περιοχής Κρυονερίου - Ζυγού Καβάλας.

Παρακάτω παρατίθεται ένας πίνακας του Ιταλού καθηγητή ΕΜ. ΑΝΑΤΙ, που παρουσιάζει περιληπτικά, τις κατηγορίες και τη σχετική ηλικία που εντάσσει τα βραχογραφήματα του κόσμου ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους. Τα περισσότερα βραχογραφήματα της χώρας μας μάλλον εντάσσονται στην Γ' κατηγορία, ενώ άλλα εντάσσονται στην Β' και άλλα στην Δ'.

³ Ανακοίνωση της κας Δήμητρας Μαλαμίδου 12-2- 1998, ΑΕΜΘ, Θεσ/νίκη.

Δ.5. ΚΥΡΙΑΡΧΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ⁴

ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ	Α. ΑΡΧΑΪΚΟΙ ΚΥΝΗΓΟΙ	Β. ΕΞΕΛΙΓΜΕΝΟΙ ΚΥΝΗΓΟΙ	Γ. ΠΟΙΜΕΝΕΣ / ΕΚΤΡΟΦΕΙΣ	Δ. ΣΥΝΘΕΤΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΘΕΜΑΤΙΚΑ	Ιδεογράμματα, ψυχογράμματα, πικτογράμματα. Φιγούρες μεγάλων αγρίων ζώων. Ανθρωπομορφικά & ζωομορφικά σχήματα. Ανθρώπινες φιγούρες συχνά με μάσκα.	Πικτογράμματα, ανθρώπινες φιγούρες. Λίγα ιδεογράμματα. Σπάνια ψυχογράμματα. Συνεχής παρουσία φανταστικών όντων.	Πικτογράμματα & εξημερωμένα ζώα & ανθρωπομορφικές φιγούρες. Σχήματα καλυβών & άλλων κατασκευών. Σποραδικά ιδεογράμματα. Απουσία ψυχογραμμάτων	Ανθρωποι, ζώα, κατασκευές, εργαλεία, όπλα. Σχήματα & ιδεογράμματα. Πικτογράμματα πιο ποικίλα από προηγούμενες κατηγορίες. Ψυχογραφήματα μόνο σε κάποιους πολιτισμούς.
ΣΥΣΧΕΤΙΣΤΙΚΑ	Απλές συσχετίσεις. Πολύπλοκες συνθέσεις υπάρχουν αλλά είναι σπάνιες. Ερμητική & συνθετική σύνταξη. Οι σκηνές είναι σπάνιες	Περιγραφικές & ανεκδοτικές σκηνές διαδομένες. Απλή σύνταξη που καθορίζεται από την συσχέτιση των σκηνών και των συνθέσεων.	Σκηνές & συνθέσεις. Γενίκευση περιγραφικών & ανεκδοτικών σκηνών.	Συνθέσεις & σκηνές. Πολύπλοκη σύνθεση με ντόπια / τοπικά χαρακτηριστικά.
ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΑ	Γενικευμένες νατουραλιστικές φιγούρες & ιδεογραφικές αλληλουχίες.	Νατουραλιστικά & ρεαλιστικά σύνολα.	Ρεαλιστικές ομάδες με συχνή τάση στη γενίκευση. Εξιδανίκευση των μορφών.	Σχηματικά & αφηρημένα γραφήματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην λεπτομέρεια. Τεράστια χρήση μεταφορικών απεικονίσεων.
ΤΕΧΝΙΚΑ	Γενίκευση της ζωγραφικής πάνω στις χαράξεις. Μονοχρωματικά σύνολα. Η πολυχρωμία περιορίζεται σε συγκεκριμένα τοπικά φαινόμενα.	Γενικευμένη ζωγραφική & επίσης πολλά χαρακτηριστικά. Οι πιο πολλές ζωγραφίες στην εργασία είναι μονοχρωματικές. Η πολυχρωμία είναι εξαπλωμένη στην Αφρική & Ν. Αμερική.	Μπορεί να είναι ζωγραφική ή χαρακτηριστική. Ποικίλει από ζώνη σε ζώνη.	Η χαρακτηριστική υπερισχύει αλλά σε μερικές ζώνες προτιμάται η ζωγραφική.
ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	Φυσιολογικά σε κάθετες επιφάνειες & σε οροφές με εξαιρέσεις.	Φυσιολογικά σε κάθετες επιφάνειες	Σε κάθετες ή πλάγιες επιφάνειες	Σε οριζόντιες, κάθετες ή πλάγιες επιφάνειες. Η τοποθεσία ποικίλει περισσότερο από τις άλλες κατηγορίες

⁴ Κατά τον ANATI, E., (1994) : World Rock Art. The Primordial Language. Valcamonica, Italy

ΚΕΦΑΛΑΙΟ. Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.

Δεν προσδιορίστηκε το μέσο χάραξης ή δημιουργίας των βραχογραφημάτων. Ο προσδιορισμός θα έδινε χρονολογικά στοιχεία. Οι απόπειρες που έγιναν να σχεδιαστούν γραμμικές χαραγές με ατσαλένιο μαχαιράκι σε επιφάνειες των βραχογραφημάτων δεν έφεραν αποτέλεσμα. Η σκληρή επιδερμίδα του μαρμάρου έμενε αχάρακτη, ενώ «στόμωνε» το σύγχρονο εργαλείο. Ο απλός πειραματισμός έδειξε ότι η χάραξη είναι πολύ δύσκολη και ότι ακόμη δυσκολότερη είναι δημιουργία παράστασης όπως τις απεικονιζόμενες με τη συγκεκριμένη καλλιτεχνία. Η ασφάλεια, η σιγουριά και η άνεση που χαρακτηρίζει τις περισσότερες νηματογραφικές χαραγές των βραχογραφημάτων δείχνει μια γενική εξοικείωση με το υλικό. Ο δημιουργός των βραχογραφημάτων ξέρει να δουλεύει την πέτρα σε καθημερινή βάση. Ίσως επειδή κατασκευάζει εργαλεία, αξίνες, ξύστρες, αιχμές βελών, μαχαίρια, δρεπάνια από σκληρή πέτρα.

Κάποια βραχογραφήματα επιφανειών όπως εμφανίζονται σήμερα, είναι αποτέλεσμα αλληπάλληλων φάσεων εγχάραξης, που ίσως έγιναν διαρκούντος των περιόδων πολλών γενεών που απέχουν μεταξύ τους δεκάδες ή εκατοντάδες ή και χιλιάδες χρόνια. Έτσι ακόμη και γειτνιάζουσες και φυσικά αλληλοκαλυπτόμενες παραστάσεις δεν έγιναν από τον ίδιο καλλιτέχνη δημιουργό. Αντίθετα αν και παραστάσεις της ίδιας επιφάνειας ή γειτονικών επιφανειών ή ακόμα και διαφορετικών θέσεων που απέχουν μεταξύ τους πολλά χιλιόμετρα έχουν πολύ σημαντικές ομοιότητες, παρά ταύτα είναι σαφής η διάκριση της δημιουργίας τους από διαφορετικό και έμπειρο χέρι. Έτσι μπορεί να έχουν διαφορετική υφή οι χαραγές των παραστάσεων από την ίδια επιφάνεια και κυρίως από τις διαφορετικές θέσεις.

Άλλες χαράξεις είναι λεπτές, άλλες φαρδιές, άλλες βαθιές και άλλες επιπόλαιες. Αυτό οφείλεται, προφανώς, στο γεγονός του διαφορετικού δημιουργού, της διαφορετικής περιόδου χάραξης και των διαφορετικών εργαλείων. Υπάρχουν όμως κάποια πολύ σημαντικά γενικά χαρακτηριστικά, όπως παράλληλες γραμμές, που αποδίδουν το σώμα και τα πόδια των ζώων ή των ανθρώπων. Υπάρχουν ανάλογες θεματικές απεικονίσεις όπως ελαφιών, άλλων ζώων μηρυκαστικών ή σαρκοφάγων χωρίς περιττές

λεπτομέρειες με σταθερή χάραξη και με έκδηλη τη ζωντάνια και την κίνηση. Διαφορετικοί άνθρωποι χαράζουν ή δημιουργούν με τον ίδιο τρόπο ανάλογα θέματα. Παρατηρείται επομένως μια τυποποίηση των βραχογραφημάτων, η οποία δηλώνει γνώση του αντικειμένου, που επαναλαμβάνεται. Η τυποποίηση σε συνδυασμό με τον μεγάλο αριθμό των παραστάσεων δηλώνουν διαδεδομένο πολιτισμικό φαινόμενο¹.

Ο άνθρωπος από την φύση του έχει την τάση να δημιουργεί. Δημιουργώντας παράγει πολιτισμό.

1) Το υλικό δεν εξαντλείται με την παρούσα έρευνα. Είναι φρόνιμο να ομολογηθεί με ειλικρίνεια η αδυναμία, ή η άγνοια που υπάρχει. Επομένως είναι, μάλλον, μακρύς ο δρόμος που θα οδηγήσει σε μια τελική τεκμηριωμένη άποψη².

2) Ενδεχόμενες αξιοποιήσεις άλλων τεχνικών επεξεργασίας του υλικού και άλλων τεχνολογικών μεθόδων χρονολόγησης θα δώσουν νέες διεξόδους και απαντήσεις στα υπάρχοντα προβλήματα και ερωτήματα.

3) Τα βραχογραφήματα συνιστούν παραδοσιακό τρόπο έκφρασης, που είναι δυνατόν να παίρνουν μέρος και να υποβοηθούν την επικοινωνία.

Ο «έμφρων» άνθρωπος (homo sapiens), από την ανώτερη παλαιολιθική εποχή, για κάθε ζώο, πρόσωπο, αντικείμενο, ή ιδέα χρησιμοποιούσε τη ζωγραφική ή τη χαρακτηριστική – γλυπτική για να τα απεικονίσει. Ζωγράφιζε ή σχεδίαζε τις σκέψεις του ή τη φαντασία του. Στη συνέχεια προέκυψαν και ξεκίνησαν οι γραφές, που αρχικά ήταν με εικόνες (σφηνοειδής). Οι πολλές εικόνες – σύμβολα στην πορεία λιγόστεψαν και παρέμειναν στην ουσία για το σήμερα 20 – 30 στοιχεία, που αποτελούν τα γράμματα των σύγχρονων αλφάβητων του κόσμου.

Τα βραχογραφήματα μπορούν να θεωρηθούν ως τα εναπομείναντα πρώτα εργαλεία σκέψης, ή τα μέσα συσσώρευσης της γνώσης, κάτι που εξελικτικά ήταν οι διάφορες γραφές (όπως αναφέρθηκε παραπάνω). Οι

¹ G. Childe « Τα όμοια πράγματα συνιστούν τον πολιτισμικό χαρακτήρα ενός λαού».

² Ο θυμόσοφος λαός λέει: «Αν θελήσω να πω ότι εξάντλησα το θέμα, θα ήταν σαν να καυχόμουν πως μπόρεσα να κλείσω την απεραντοσύνη της θάλασσας σε ένα ασκί.»

γραφές γράφονταν αρχικά στα κεραμικά³, στα ξύλα, ή στα μάρμαρα και στους παπύρους. Αργότερα γράφονταν στις περγαμηνές, στα χειρόγραφα βιβλία και πιο αργότερα στα έντυπα βιβλία.

Σήμερα τα κύρια εργαλεία σκέψης και τα κύρια μέσα συσσώρευσης της γνώσης είναι οι Ηλεκτρονικοί υπολογιστές⁴.

Μπορεί σήμερα ο ηλεκτρονικός υπολογιστής να είναι το τελειότερο εργαλείο του ανθρώπου. Το πρώτο όμως εργαλείο του ανθρώπου, που στην ουσία ήταν η μητέρα των εφευρέσεων ήταν φτιαγμένο από πέτρα και κατασκευάστηκε στην παλαιολιθική περίοδο.

Η απεικόνιση σχεδίων πάνω στις επιφάνειες βράχων με μια αισθητική προσωπική, δεν είναι απλά μια εικαστική διάθεση, αλλά είναι μια ανάγκη για επικοινωνία για θύμηση ή μνήμη. Μπορεί να είναι ένα πάθος ή μια λαχτάρα του ανθρώπου για να πάρει κάποιες ικανοποιήσεις ψυχικές και να φτάσει κάπου ψηλότερα. Ακόμη μπορεί τα κίνητρά του να ήταν οικονομικά. Ένα απεικονισμένο ελάφι με κάποιο βέλος τόξου κατευθυνόμενο πάνω στο σώμα του, ίσως με ένα μαγικό τρόπο να γινόταν αργότερα πράξη, δηλαδή να θανάτωνε ο δημιουργός της παράστασης ή οι κυνηγοί σύντροφοί του ένα ελάφι.

Με τα βραχογραφήματα ο κάθε ερευνητής μπορεί να κάνει τις δικές του προσεγγίσεις. Γίνονται κάποιες υποθέσεις για τον ψυχισμό των ανθρώπων δημιουργών, που γνώρισαν και εκείνοι το κρύο και τη ζέστη, τον πόνο και το φόβο, τη χαρά και την αγάπη.

4) Είναι δυνατόν με ένα άλλο είδος μελέτης, να αποκομίσει ένας ερευνητής περισσότερες συγκεκριμένες πληροφορίες για το είδος του πολιτισμού, στο οποίο εντάσσονται τα βραχογραφήματα.

Τα βραχογραφήματα αποτελούν μια σημαντική σελίδα της ιστορίας του ανθρώπου. Ξαναζωντανεύουν χαμένη μνήμη. Είναι μια ειδική, χωρίς ήχο, φωνή της επιδερμίδας των βράχων της γης. Αν μάθουμε να την ακούμε, φωτίζουμε με λεπτές χαραμάδες ένα άγνωστο παρελθόν. (Το παρελθόν όμως είναι ατελείωτο ..., σταματάει στην προηγούμενη στιγμή ...)

³ **GODART, L., (1995):** Ο Δίσκος της Φαιστού. Το αίνιγμα μιας γραφής του Αιγαίου. σ. 170. εκδ. ΙΤΑΝΟΣ, Αθήνα.

Κάθε επιφάνεια με παραστάσεις είναι και ένα ταξίδι γεμάτο με ενδιαφέροντα για τον τυχαίο παρατηρητή. **Συχνά είναι συγκλονιστικά τα βραχογραφήματα που δημιουργήθηκαν σε λίγο χρόνο... πριν από πολύ χρόνο... και φυλακίστηκαν στο χρόνο.** Έτσι μια παρατήρηση μιας επιφάνειας με σχεδιαγράμματα μπορεί να γίνει μια αξέχαστη εμπειρία...

⁴ Όλες οι δυνάμεις της τεχνολογίας και όλα τα τεχνικά μέσα είναι «κούφια» πράγματα, αν δεν υπάρχουν οι ανθρώπινες αξίες, που δίνουν την ουσία.

Βιβλιογραφία

- ANATI, E., (1974)** : Lo Stile Sub-naturalistico camuno e l'origine dell'arte rupestre Alpina. p.59-84,f.5-18, Bolletino del Cento Camuno di Studi Preistorici. Capo di Ponte, Italia.
- ANATI, E., (1975)** : « Capo Di Ponte » . p.60, f.44, Valcamonica, Italy.
- ANATI, E., (1994)** : World Rock Art. The primordial Language. p.162, f.162, Cento Camuno di Studi Preistorici. Capo di Ponte, Italia.
- ANATI, E., (1995)** : Brescia Preistorica. World Rock Art. p.162, f.149, Cento Camuno di Studi Preistorici. Capo di Ponte, Italia.
- ANDREOU, S., FOTIADIS, M., KOTSAKIS, K. (1996)**: Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, American Journal of Archaeology 100 p. 537 – 597.
- ΑΝΔΡΕΟΥ, Σ., (1987)**: Μεταβολές στην κατανομή και την χρήση μεταλλικών αντικειμένων στις πρώιμες Μινωικές κοινότητες, Ανθρωπολογικά 9,
- ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Μ., (1993)**: Ελληνικός Θησαυρός, (Καστανιώτη) Αθήνα.
- ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Μ., (1997)**: Το χρονικό της Βεργίνας, (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης) Αθήνα.
- ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ, Μ., ΓΙΑΛΟΓΛΟΥ, Γ., WAGNER G.A., ΜΕΛΦΟΣ, Β. (1996)**: «Σκαπτή ύλη» Ένα αρχαίο μεταλλείο χρυσού στην τοποθεσία Μάνδρα Καρή, Παλιάς Καβάλας. Πρακτικά Β΄ Συμποσίου Αρχαιομετρίας, σ.23-35, Θεσσαλονίκη.
- ΒΑΒΕΛΙΔΗΣ, Μ., (1999)**: Αρχαιομετρικές έρευνες για την προέλευση χρυσού αρχαιολογικών ευρημάτων της Μακεδονίας, που χρονολογούνται από τη Νεολιθική έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Έκθεση ΠΕΝΕΔ, 96-A/A 1163.
- ΒΑΒΛΙΑΚΗΣ, Ε., (1989)**: Τα συστήματα Qanat (κανάτ) στην Ελλάδα. Θεσσαλονίκη.
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Β., (1994)**: Αναγραφές τον 4^ο αιώνα στη “Χρυσοσπηλιά” Φολεγάνδρου. Δελτ. Ελ.Σπηλ. Εταιρ. τ. XXI σ.363-369. Αθήνα.
- ΒΕΡΤΣΕΤΗΣ, Β., Α., (1985)**: Παλαιολιθικοί και Μεσολιθικοί Πολιτισμοί. και Μέθοδοι χρονολόγησης Προϊστορικών Αντικειμένων, σ.96, Αθήνα.
- BERNDT, M., R., BERNDT, H., C., STANTON, E., J. (1992)**: Aboriginal

Australian art. p.176, f.153, Melbourne.

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Γ. (1996) : “Οι βραχογραφίες του Παγγαίου αποκαλύπτουν”

σ.136, διαστ.14cm X 20 cm. Θεσσαλονίκη.

ΓΚΗΤΑΚΟΣ, Μ. (1956) : “Συμβολή εις την μελέτην και ερμηνείαν των

ακιδογραφημάτων”. σ. 38, Αθήναι.

GODART, L., (1995): Ο Δίσκος της Φαιστού. Το αίνιγμα μιας γραφής του

Αιγαίου. σ. 170. εκδ. ΙΤΑΝΟΣ, Αθήνα.

ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗΣ, Μ. (1998): “Αναζητώντας τους προγόνους μας”, σ.320,

Αθήνα.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ, Ν., (1987): Εθνοαρχαιολογικές έρευνες στους ορεινούς

οικισμούς της Ροδόπης. ΑΕΜΘ. 1,481, Θεσσαλονίκη.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ, Ν., (1988): Η ανασκαφή μιας γεωργοκτηνοτροφικής θέσης της

εποχής του σιδήρου στην ορεινή Θράκη. ΑΕΜΘ. 2, 517, Θεσσαλονίκη.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ, Ν., (1992): Εθνοαρχαιολογία. Συμβολή στην προϊστορική

έρευνα της Θεσσαλίας, στο: Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία

Θεσσαλία, στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Δημοσιεύματα του

Αρχαιολογικού Δελτίου, Αρ. 48, (Τ.Α.Π.Α.), 136 – 142, Αθήνα.

ΖΩΗΣ, Α., Α., (1982): Προϊστορική και πρωτοϊστορική Αρχαιολογία. 2^η σειρά

Παν/κών μαθημάτων. Σ.298,πιν.42, Ιωάννινα.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γ., (1989): Σπήλαιο Σκορδο(υ)λάκια Ασφένδου Σφακιών

Κρήτης, Δελτ. Ελ. Σπηλ. Εταιρ. τ. ΧΙΧ, σ. 39-42, Αθήνα.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ρ. Δ., (1960): “Ανασκαφαί εν Ιωλκώ”. Πρακτικά της εν Αθήναις

Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΠΑΕ). Απόσπασμα έτους 1960, σ. 49-59,

πιν. 35-39, Εν Αθήναις 1965.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ρ. Δ., (1970): Η Ελλάς στον Μεσογειακό χώρο και την Εγγύς

Ανατολή, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Α', 18 – 28.Αθήνα.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ρ. Δ., (1970): Η εποχή του λίθου στην Ελλάδα, Ιστορία του

Ελληνικού Έθνους, Α', 32 – 70, Αθήνα.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ρ. Δ., (1970): Πρωτοελλαδικός πολιτισμός, Ιστορία του

Ελληνικού Έθνους, Α', 88 – 97, Αθήνα.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ρ. Δ., (1970): Σύνθεση των δεδομένων της πρώιμης

χαλκοκρατίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Α', 122 – 125, Αθήνα.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ρ. Δ., (1970): Σύνθεση των δεδομένων της μέσης

χαλκοκρατίας, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Α', 160 - 163

ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Ρ. Δ., (1973): Νεολιθική Ελλάδα (Εθνική Τράπεζα) (σε συνεργασία με τους S. Bökönyi, J. M. Renfrew, C. Renfrew, I. A. Σακελλαράκη και Γ. Χουρμουζιάδη) , Αθήνα.

ΘΕΟΧΑΡΗ, Δ., Μ., (1992): Το επιστημονικό έργο του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, σ. 22 - 25, στο: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, Αρ. 48, (Τ.Α.Π.Α.) Αθήνα.

ΙΩΑΝΝΟΥ, Ι.(1963): “Νεολιθικά σκαλίσματα στην Νάξο“, περ. Εικόνες, τ.381 8-2-1963, σ.24-25. Αθήναι.

ΙΩΑΝΝΟΥ, Ι.(1963): “Σπήλαια και πελεκημένες πέτρες στη Νάξο“, περ. Ελλάδα, τ.2, Μάιος 1963, σ.12-15.

ΙΩΑΝΝΟΥ, Ι.(1963): “Προϊστορική τέχνη σε όλο τον κόσμο“, ανάπτυπο από το περ. Περιηγητική, τ.57, Σεπτέμβριος 1963, σ.36-41.

ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ,Β.,Γ., (1984): «Παλαιολιθική Κεφαλονιά» Εκδ.Φυτράκη. Αθήνα.

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Α., (1972): Ναυτικά θέματα στην Μεταβυζαντινή Τέχνη και στην Δυτική Χαρακτική. σ. 233 – 241,Ελληνική εμπορική Ναυτιλία, Εκδ. Εθνικ. Τράπεζας. Αθήνα.

ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Α., (1932): Ανασκαφαί και έρευναι εν τη άνω Μακεδονία, Αρχαιολογική Εφημερίς,

ΚΟΥΚΟΥΛΗ – ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Χ. (1990): Τα μέταλλα της Θασιακής Περαίας. Ελληνο - Γαλλικές έρευνες,1,493 – 514.

ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ, Α. (1995;): “ Προϊστορική έρευνα στη Νίψα Νομού Έβρου”. Υπό έκδοση στη “Θρακική επετηρίδα” τ.9, σελ.1-21, φωτ.25, σχ. 6, Κομοτηνή.

ΚΟΥΚΟΥΛΗ – ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Χ., ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ,Χ. (1995-7): Φίλιπποι. σ.98, εικ.82. Αθήνα.

ΚΟΥΡΤΕΣΗ –ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ, Γ.,(1996): Η (Παλαολιθική) Τέχνη, περιοδ. «Αρχαιολογία & Τέχνες» Μάρτιος 1996, σ. 82- 89, Αθήνα.

ΚΟΡΟΜΗΛΑ, Μ., (1991): Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20ου αιώνα, δ' ανατύπωση, (Πολιτιστική Εταιρεία «Πανόραμα») Αθήνα.

ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Κ.(1992): «Ο νεολιθικός τρόπος παραγωγής. Ιθαγενής ή άποικος», σ. 120 - 134, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεθνές Συνέδριο για

την αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, Αρ. 48, (Τ.Α.Π.Α.) Αθήνα.

ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Κ., (1983): Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση, Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής εποχής του Σέσκλου, Διδακτορική Διατριβή, (ΑΠΘ) Θεσσαλονίκη.

KOTSAKIS, K., (1991): The Powerful Past: Theoretical Trends in Greek Archaeology, in: Ian Hodder (ed.), *Archaeological Theory in Europe. The last three decades*, (Routledge), 65 –90, London & New York.

ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Κ., (1992): Ο νεολιθικός τρόπος παραγωγής, Ιθαγενής ή άποικος, σ. 120 - 134, Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, Αρ. 48, (Τ.Α.Π.Α.) Αθήνα.

KOTSAKIS, K., (1998): The past is ours: images of Greek Macedonia, in Meskell, Lynn (ed.), *Archaeology Under Fire: Nationalism, politics and heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, (Routledge), 44 – 67, London.

ΚΩΤΣΑΚΗΣ, Κ., (1998): Ορατοί άνθρωποι, αόρατες ιδέες: Οικήματα και πρακτικές στο Νεολιθικό Σέσκλο, Συμπόσιο: Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: Θεωρητικοί και Μεθοδολογικοί προβληματισμοί / Καστοριά, 26 - 28 Νοεμβρίου, Θεσσαλονίκη.

KRONBER, P., MEYER, W., PILGER,A. (1970): Geologie der Rila– Rhodope -Masse Zwischen Strimon und Nestos. *Geol.Jd.Beih.*,88,133-179.

CLARK,GR., PIGGOT,ST.,(1980): Προϊστορικές κοινωνίες. (Prehistoric Societies,1965), σ.458 εικ.95, Εκδόσεις ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ, Αθήνα.

COLLART, PA. et DUCREY, PI. (1975) : “ Phillippe I, Les reliefs rupestres”, *Bulletin de Correspondance hellenique*, Supplement II. p.268, fig215, Paris.

CHILD, V. G., (1925): The Dawn of European Civilisation, (Kegan Paul) London.

LAZARIDIS, D. (1971) : Tsasos and its Peraia. *Ansient Cites*, 5.100 p.

ΛΑΖΟΣ, Χ., (1993): Μηχανική και Τεχνολογία στην Αρχαία Ελλάδα. Εκδ. ΑΙΟΛΟΣ, σ.130, εικ. 110, Αθήνα.

LEFEBVRE G., e L.,(1963): Corpus des Gravures et des Peintoures Rupestres de la Region De Constantine (Algerie). p. 284, f.204, pl.24, Paris.

LOMMEL A., (1976): Προϊστορικός και πρωτόγονος άνθρωπος. Παγκόσμια Ιστορία Τέχνης. Μεταφρ. Ε. Κανδρή. Εκδοτ. ΧΡΥΣΟΣ ΤΥΠΟΣ. Αθήναι.

LUMLEY, H., (1992): Le mont Bego. Guides archeologiques de la France, p. 170, Nice

ΜΑΡΙΟΛΑΚΟΣ, Η. (1976): Γεωλογία Ελλάδος. σ. 1-200, Αθήνα.

ΜΙΚΟΝ, Β. (1929): Gravures rupestres en Bulgarie. Δελτίο του Βουλγάρικου Αρχαιολ. Ινστιτούτου, τόμ. V, (1928/1929) σ. 291 – 308, πιν. 5, Sofia.

MICHELL, J., (1982): Megalithomania. Thames & Hudson. 170. f. 228, London

ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Γ. (1940): «Θρακικά χαράγματα. Εκ του παρά την Αμφίπολιν φράγματος του Στρυμόνος» ΘΡΑΚΙΚΑ 13, σ. 5-32. Αναδημοσίευση από ΑΠΘ, ΟΙΝΟΣ ΙΣΜΑΡΙΚΟΣ τιμητικός τόμος για Γ. Μπακαλάκη. Θεσσαλονίκη, 1990

MAIS, K.- SEEMAN, R.- ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Ν. (1978): "Βραχογραφίες σε σπήλαια της περιοχής Αλιστράτης Σερρών". Δελτ. Ελλ. Σπηλαιολ. Εταιρίας XV – 1, σ. 71-77, Αθήνα.

ΜΠΑΡΔΑΝΗ, Μ. (1966) : "Στοιχεία από τις αστρονομικές γνώσεις των προϊστορικών Κυκλαδίων", ανάπτυξη από το Δελτίον της Βιβλιοθήκης Ν.Ν. Γλέζου, τ. Β' 1966-67, Δελτίο 7, σ. 71-80. φωτ. 13

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. (1969): "Τα ακιδογραφήματα του Παγγαίου". σ. 8, Πίν. Α' – Η', σχ. 1 – 44, Αθήνα.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. (1995) : "Νεολιθικό ακιδογράφημα στις όχθες της Χειμαδίτιδας λίμνης και το δίδυμο μενχίρ του Πελεκάνου", περιοδ. «Αρχαιολογία», τ. 56, Σεπτ. 1995, σ. 39-45.

ΝΤΟΥΜΑ, Χ. (1966) : "Κορφή τ' Αρωνιού, Μικρά ανασκαφική έρευνα εν Νάξω", Αρχαιολογικό Δελτίο, τ. 20 (1965), σ. 41-64, πιν. 26-41, σχ. 1-13. Αθήναι.

ORPEN WILLIAM, SHIPP, H., (1950) : The outline of art. p. 850, London.

OSTERREITH, MARTINE van BERG, (1974): Hashes de la fin deuxieme age du fer naquane (**Valcamonica**) :Representations filiformes des roches N.62 et.44. Bolletino del Cento Camuno di Studi Preistorici. Vol. XI, p. 85-118, f. 19-30. Capo di Ponte, Italy.

ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ - ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΥ, Α. και Α. ΠΙΛΑΛΗ - ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ, (1997): Οδοιπορικό στην προϊστορική Μακεδονία, (Παρατηρητής) Θεσσαλονίκη.

ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., (1925): Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., (1976): «Το Πρωτοελλαδικό ναυάγιο της νήσου Δοκού», Α.Α.Α., ΙΧ, τευχ. 1, σ.17-23, Αθήνα.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΒΗΧΟΣ, Ι., ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Ε., ΛΩΛΟΣ, Ι., (1990): Δοκός. Ανασκαφική περίοδος 1990, «ΕΝΑΛΙΑ», τ.ΙΙ, τευχ.3/4, σ. 6-24, Αθήνα.

ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ, Α. – ΙΩΑΝΝΟΥ, Ι. (1962): “Το σπήλαιον Καλορίτσας Νάξου”, Δελ. Ελ. Σπηλ. Εταιρείας Ιούλ.-Δεκέμβριος 1962, τ. VI, τ.7-8, σ.43-48. Αθήναι.

ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ, Α. (1978) : “Η πρώτη γλυπτική εξέλιξη στην Ελλάδα”. Δελτίο Ελλ. Σπηλαιολ. Εταιρείας XV-1, σ. 112-126, Αθήναι.

ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ, Χ. (1971) : “Οι βραχογραφίες στ’ Ασφέντου των Σφακιών”. Άρθρο-ανακοίνωση στην εφημ, “Το Βήμα” της 31 –10-1971, σελίδα 12.

ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ, Χ. (1972) : “Οι βραχογραφίες στ’ Ασφέντου των Σφακιών”. Περ. “Κρητικά Χρονικά”, σ.107-139, φωτ. 4, σύνολα σχεδίων 11.

ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ, Χ. (1973): “Νέες απόψεις για τις βραχογραφίες στο Μακεδονικό χώρο.” Β’ Διεθνές συμπόσιο για την αρχαία Μακεδονία, σ.33-76, 19-24 /8/ 1973, Θεσσαλονίκη.

PILALI, - PAPASTERGIOU, A., (1989): Social evidence from the interpretation of Middle Minoan figurines, in: I. Hodder (ed.), The Meaning of Things: Material Culture and Symbolic Expression, (Unwin Hyman) London.

ΣΚΟΥΡΑΣ, Θ., (1991): Τα δρακόσπιτα της Εύβοιας. Χαλκίδα.

ROMAIN, O., (1979): Les gravures du Mont Bego. Etude des gravures d’armes : typologie, attribution culturelle et datation. These de doctorat. Institut de paleontologie humaine, p.246, f.80, t.63, Paris.

SANSONI, U., e GAVALDO, S., (1995) : L’arte pupestre del Pia D’ Ort la vicenda di un santuario preistorico Alpino. p.200, f.181, Cento Camuno di Studi Preistorici. Capo di Ponte, Italia.

SHANKS, M. , (1996): Classical Archaeology of Greece, (Routledge) London

SHANKS, M. and TILLEY, C., (1987): Re - Constructing Archaeology: Theory and Practice, (Routledge) London.

SIMONSEN, P., TROMSOE, (1974): The rock art of arctic Norway. p. 128-150, f.34-48, Bolletino del Cento Camuno di Studi Preistorici. Capo di Ponte, Italy.

SKIRA, A., (1986): La peinture préhistorique **Lascaux** ou la naissance de l'art. P.150, Geneve

SCARRE, C. (1993) : Timelines of the Ancient World. p. 260, London.

SÜS, EMAN. (1954): "Rock carvings in the Valcamonica". p. 105, εικ. 95, Milan, Italy.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Δ. (1973): "Μεγαλιθικά μνημεία (Dolmen) και βραχογραφία εις την Δυτικήν Θράκην", «Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ Αθηνών» τομ. 6, τεύχ. 2, σ. 241-255, εικ. 1-20, σχ. 1. Αθήνα.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Δ. (1981) : "Τα μεγαλιθικά μνημεία της Δυτικής Θράκης", «Θρακικά Χρονικά», σ.61-69, εικ.26, τ. 36, Ξάνθη.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Δ. (1984) : "Η προϊστορία στο χώρο της Δυτικής Θράκης", περ. Αρχαιολογία, τ.13, σ.10-19, Αθήνα.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Δ. (1986) : "Υπαίθρια ιερά στην χώρα των Κικόνων", «Θρακικά Χρονικά», σ.57-66, εικ.20, τ. 41, Ξάνθη.

TRIANDAPHYLLOS, D. (1990): "Arcaedastronomikal and ethnoastronomikal researches in Aegean Thrace ", Archeologiceski institut I Muzejna Ban, izsledvanija, XVII, p.131-140, pic. 7

TRIGGER, B., (1994): Childe's relevance to the 1990s, pp. 9 - 34, in: Harris, David R. (ed.), The Archaeology of V. Gordon Childe, Contemporary perspectives, London (University College London)

ΤΣΑΪΛΑΝΤ, Β. ΓΚΟΡΤΟΝ, (1973): Ο άνθρωπος πλάθει τον εαυτό του, σ.346, Μετάφραση: Λουκάς θεοδωρακόπουλος, (Εκδόσεις Ράππα), Αθήνα.

ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Χ., (1908): Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήνα.

YOUNG, JANE, (1992): Signs from the Ancestors. Zuni cultural symbolism and perceptions of rock art. p. 310, f.90, University of New Mexico.

FAURE, P. (1971) : "Αι εγχάρακτοι βραχογραφίαι του σπηλαίου Ασφένδου Σφακιών". σ.277-283, περιοδ. «ΑΜΑΛΘΕΙΑ» Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1971, Άγιος Νικόλαος Κρήτης.

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Λ. (1981) : "Βραχογραφίες Κρυονερίου Καβάλας" (προκαταρκτική ανακοίνωση) στο 1ο Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συμπόσιο, Δεκ. 1981. Δελτίο Ελλην..Σπηλαιολ. Εταιρείας, τ.18, τ.1-2, σ. 346-366, Αθήνα.

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Λ. (1982) : "Στην εποχή του Ομήρου ήξεραν να

ιππεύουν οι Έλληνες", άρθρο στην εφ/δα "Θεσσαλονίκη" της 5-1-1982.

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Λ. (1982) : "Ανακάλυψη βραχογραφιών στο Κρυονέρι και Φιλίππους", άρθρο στην εφ/δα "ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ" 6-7-1982.

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Λ. (1982) : "Τι μυστικά κρύβουν οι βραχογραφίες", άρθρο στην εφ/δα "ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΒΟΡΡΑΣ" της Κυριακής 11-7-1982.

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ι. Λ. (1982) : "Οι καβαλάρηδες που ήλθαν στη Μακεδονία από την προϊστορία" άρθρο στο περιοδικό «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΖΩΗ» Τ.196, σελ.26-33, ολοσέλιδα έγχρωμα εξώφυλλα και 8 έγχρωμες φωτογραφίες στο «σαλόνι». Σεπτέμβριος 1982, Θεσσαλονίκη.

ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Ι. Λ. (1988) : " Βραχογραφίες- ακιδογραφήματα Ανατολ.Μακεδονίας, σ.85-88,σχ.14, Περιοδ. «Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα» τομ.49, τευχ. 1, Αθήνα.

ΧΟΟΥΚΣ ΤΖΑΚΕΤΑ, ΓΟΥΛΛΕΪ ΛΕΟΝΑΡΤ, (1963): Η προϊστορία και οι αρχές του πολιτισμού. τ. Α. από «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ» της UNESCO, εκδ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ. Αθήναι.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Γ. (1985) : "Η τελευταία λέξη για τα βραχογραφήματα δεν έχει ειπωθεί ακόμη" συνέντευξή στην εφ/δα «Πανεπιστημιακά Νέα», φύλλο 29, Μάιος 1985, σ.11 και σ.14, Θεσσαλονίκη

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1986): Περί του αρχαιολογικού μνημείου γενικά, *Αμητός*, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, 981 - 989 Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1990): Η ελληνική αρχαιολογία ανάμεσα στο μονόδρομο του παρελθόντος και στο λαβύρινθο του μέλλοντος, μια σύντομη αλλά απαισιόδοξη κριτική, στο: Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και Χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9 - 11 Μαΐου 1986, (Υπουργείο Πολιτισμού, Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, Ecole Francaise d' Athenes), 719 - 725. Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1992): *Θεοχάρης ο πρωτοπόρος*, Υπουργείο Πολιτισμού, Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, Αρ. 48, (Τ.Α.Π.Α.), 29 –37, Αθήνα.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1993): Το νεολιθικό Διμήνι, σ.260, εικ.19, πιν.41,

(Βάνιας), Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1994): Τα νεολιθικά Ειδώλια, σ.350, εικ.27, πιν.105, (Βάνιας), Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1995): Die Spezialisierung im Neolithikum, Αναλογίες, (Βάνιας), 97 – 109 , Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1995): Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής, Αναλογίες (Βάνιας), 111 - 165, Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1995): Εισαγωγή στις ιδεολογίες της ελληνικής προϊστορίας, Αναλογίες (Βάνιας), 167 - 204, Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1995): Σχόλια στην ελληνική Μουσειολογία, Αναλογίες, (Βάνιας), 205 - 216 Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1995): Ο περιβολάρης και ο διαβάτης. Πρόταση για μια διαλεκτική προσέγγιση της αρχαίας τεχνολογίας, Αναλογίες, (Βάνιας), 217 - 236 Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1995): Ένας παραγωγός χωρίς αγορά 4500 +- 150 π.Χ., Αναλογίες, (Βάνιας), 237 - 248 Θεσσαλονίκη.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, Χ.,Γ., (1996): Το Δισπηλιό Καστοριάς, Θεσσαλονίκη

ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ,Γ. (1998): «Το χρυσάφι του κόσμου», σ.388, εικ.481, Εκδόσεις ΚΑΠΟΝ, Αθήνα.

HODDER, I., (1996): Theory and Practice in Archaeology, (Routledge) London.

HOOD SINCLAIR, (1993) : Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα. 3^η Εκδ. Καρδαμίτσα. Μεταφρ. Μ. Παντελίδου & Θ. Ξένου, «The Arts in Prehistoric Greece, 1978» σ.406, φωτ. 237, Αθήνα.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, ΧΡ. (1983) : “Ανθρωπάκια στους βράχους της Καβάλας”, άρθρο στη εφ/δα “ΤΟ ΒΗΜΑ” (σελίδα,15, ΕΒΔΟΜΑΔΑ), Αθήνα.

Περίληψη.

Στην Ελλάδα εντοπίστηκαν και μελετούνται βραχογραφήματα. Κρίνοντας από την τεχνική τους δημιουργήθηκαν είτε με χάραξη, είτε με λάξευση, είτε με κρούση της επιφάνειας του βράχου με σκληρά, λεπτά και αιχμηρά αντικείμενα. Η παρούσα διατριβή αναφέρεται στις χιλιάδες, πολλές φορές αλληλοκαλυπτόμενες παραστάσεις, που εντοπίστηκαν κυρίως στην ύπαιθρο αλλά και κάτω από βραχοσκεπές και μέσα σε σπήλαια της Βορ. Ελλάδας και ιδιαίτερα σε περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας. Στην Ελλάδα δεν βρέθηκαν βραχογραφήματα ζωγραφισμένα με φυσικά χρώματα όπως σε άλλες χώρες.

Οι περισσότερες παραστάσεις είναι γραμμικά χαραγμένες και παρουσιάζουν χαρακτηριστική τυποποίηση που δηλώνει διαδεδομένο πολιτισμικό φαινόμενο. Έχουν διαστάσεις μερικά cm μέχρι 1m. Ταξινομήθηκαν σε ιδιαίτερες θεματικές ενότητες π.χ. ελάφια, άνθρωποι, άλλα ζώα, ιππείς – κυνηγοί, τόξα – δόρατα, εργαλεία, πλοία κλπ.

Η δημιουργία των βραχογραφημάτων ικανοποιούσε ανάγκες του ανθρώπου, όπως αυτήν της επικοινωνίας και άλλες. Τα βραχογραφήματα συνιστούν πρώιμο τρόπο έκφρασης και μπορούν να θεωρηθούν ως τα εναπομείναντα πρώτα εργαλεία σκέψης.

Για το μεγαλύτερο σύνολο των βραχογραφημάτων προτείνεται η χρονική τοποθέτησή τους στα τέλη της Νεολιθικής εποχής μέχρι την πρώιμη εποχή του σιδήρου.

Σκοπός της διατριβής είναι να αποτελέσει ένα πρώτο ερέθισμα, αλλά και μία πηγή πληροφόρησης για μια ουσιαστική γνωριμία με τα ελληνικά βραχογραφήματα, καθώς και η προστασία τους, η οποία έπεται της γνώσης για την ύπαρξή τους και κυρίως της γνώσης για την αξία τους ως μνημείων πολιτισμικών.

Pre historic rock engraving in North Greece.

By Lazaros I. Chatzilazaridis.

Summary.

“Rock engraving” or “rock carvings” have been located and are under study, in Greece. Commenting on their technique they were created either by scratching or chiselling or even by impacting on the surface of rocks with thin, hard and sharp objects. This doctoral thesis deals with the thousands of the depictions, (many covering each other) that were discovered in the open air as well as under rock – formed shelters and in caves of Northern Greece and especially in regions of Eastern Macedonia. There is no painted rock art found, coloured with natural paint, as it happened in other countries.

Most of the depictions are engraved in a linear way and introduce a typical standardisation which shows a wide spread cultural phenomenon. Their dimensions vary from some centimetres to one metre. They are classified in units according to their theme e.g. deer, humans, other animals, riders - hunters, tools, bows - spears e.t.c.

The creation of rock carvings satisfied the needs of the early people such as the need for communication and others. Therefore, rock engravings suggest an early way of expressing one' s self and can be considered as the remains of the first tools of thought.

It is suggested, for the best part of the rock engravings, to date them at the late Neolithic period up to the early Iron era.

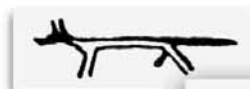
The aim of the present doctoral thesis is to give a first incentive and to become a source of information in order people to have a better familiarisation, with the Greek rock engravings, as well as their protection, which will follow the knowledge of their existence and above all, their evaluation as cultural monuments.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΛΑΖΑΡΟΣ Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΣΤΗ Β.ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ II (Παράρτημα- Σχέδια επιφανειών)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2000

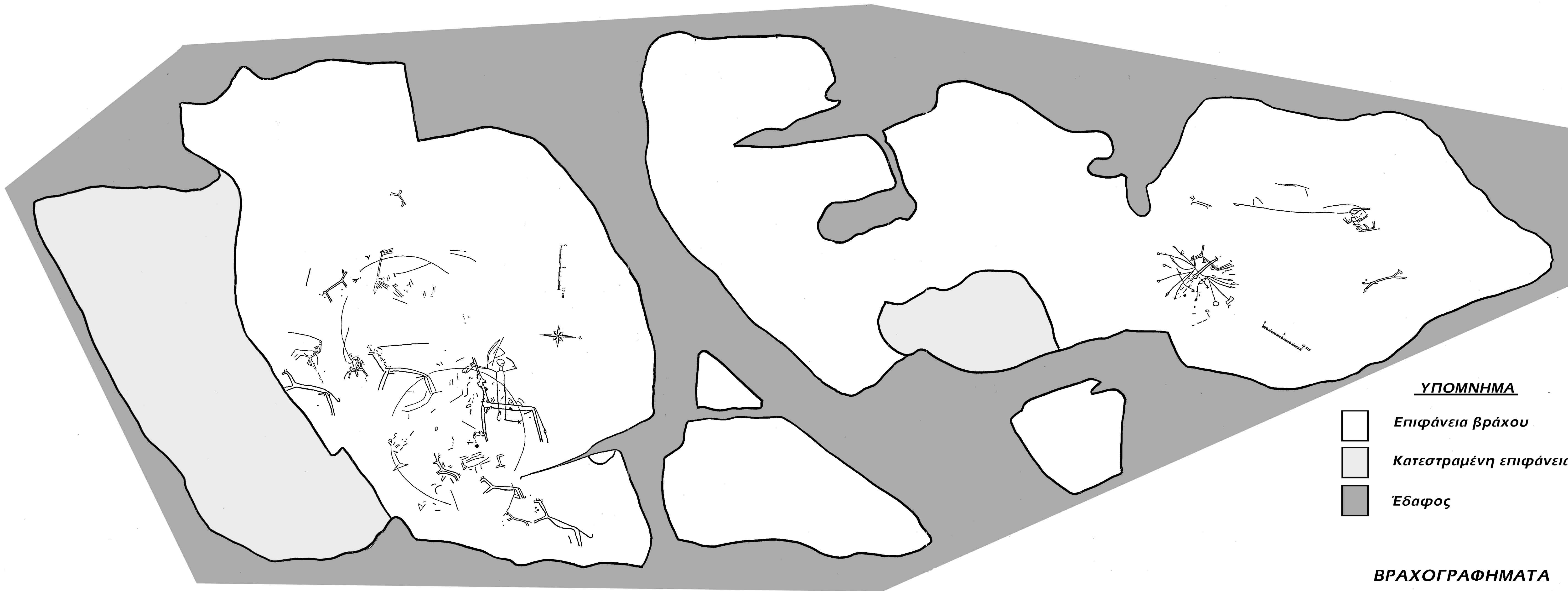
	Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα
	<i>Κατεστραμμένη επιφάνεια</i>
	Διακλάσεις-ασυνέχειες-άλλες επιφάνειες
	Παραστάσεις δημιουργημένες με κρούση

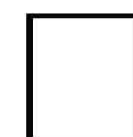
ΑΓΓΙΤΗ- ΚΡΗΝΙΔΑΣ

N. ΣΕΡΡΩΝ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Επιφάνεια βράχου

Κατεστραμένη επιφάνεια

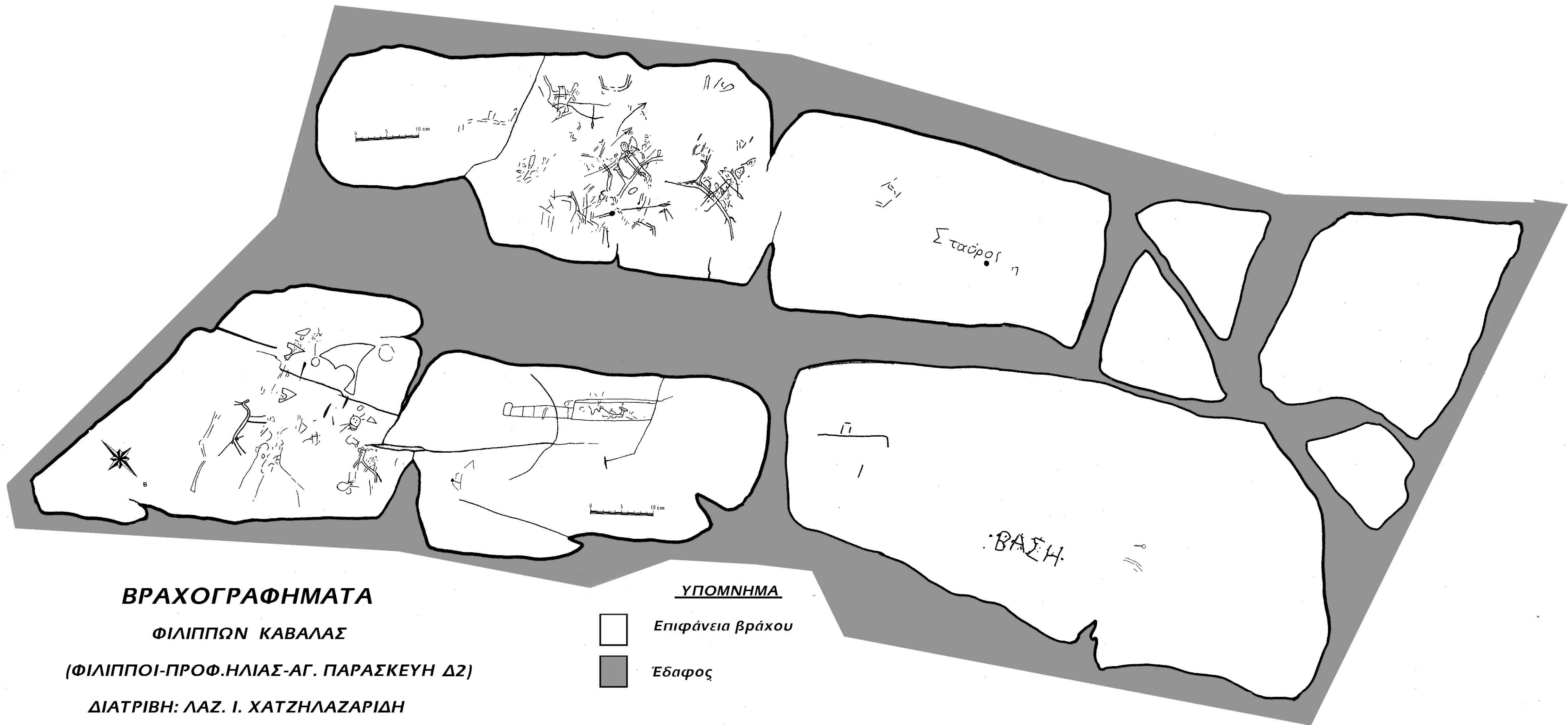
Έδαφος

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ

(ΦΙΛΙΠΠΟΙ-ΠΡΟΦ.ΗΛΙΑΣ-ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

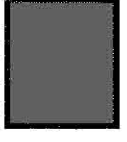
**ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ**

(ΦΙΛΙΠΠΟΙ - ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ, Δ3)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ
(ΦΙΛΙΠΠΟΙ - ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ, Δ4)
ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

- ΥΠΟΜΝΗΜΑ
- Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα
 - Κατεστραμένη επιφάνεια
 - Έδαφος - καρστικές τρύπες

**ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ**

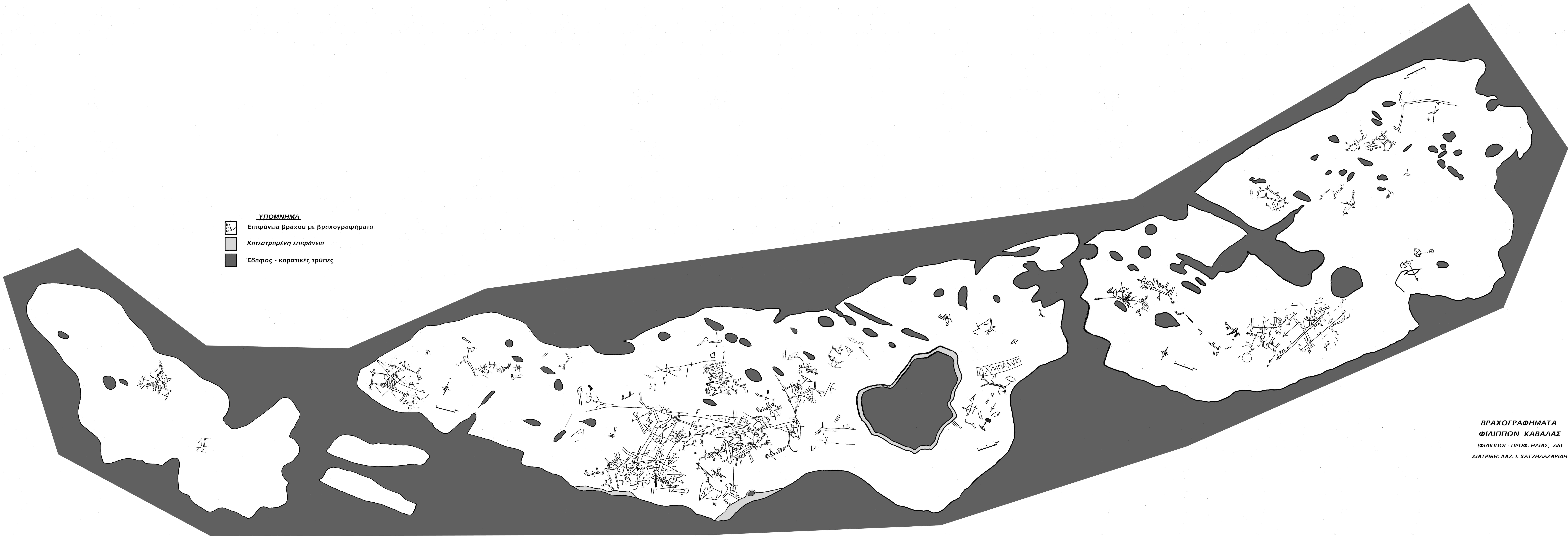
(ΦΙΛΙΠΠΟΙ - ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ, Δ5)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

- ΥΠΟΜΝΗΜΑ
- Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα
 - Έδαφος-καρστικές τρύπες
 - Απροσδιόριστα όρια επιφανειών βράχων

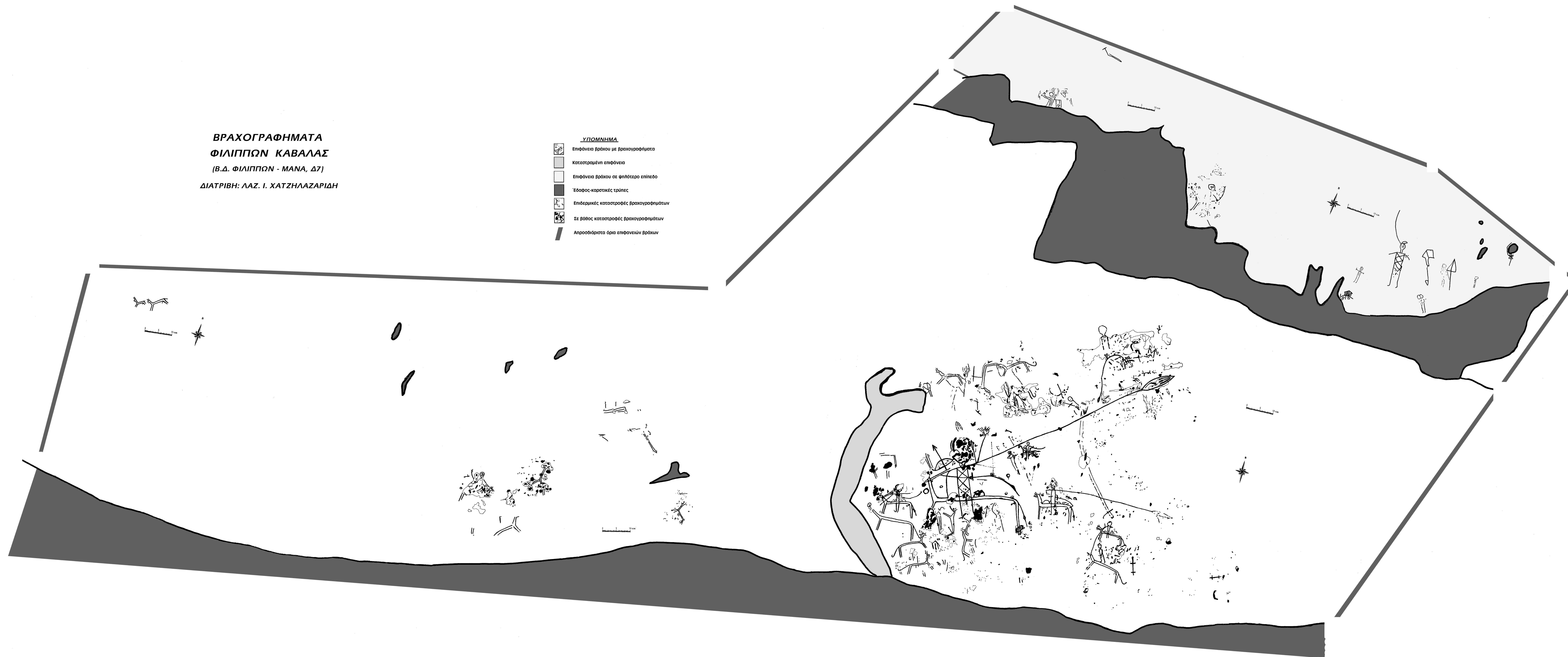
- ΥΠΟΜΝΗΜΑ
- Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα
 - Κατεστραμμένη επιφάνεια
 - Έδαφος - καρστικές τρύπες

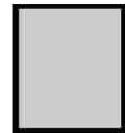

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ
(ΦΙΛΙΠΠΟΙ - ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑΣ, Δ6)
ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

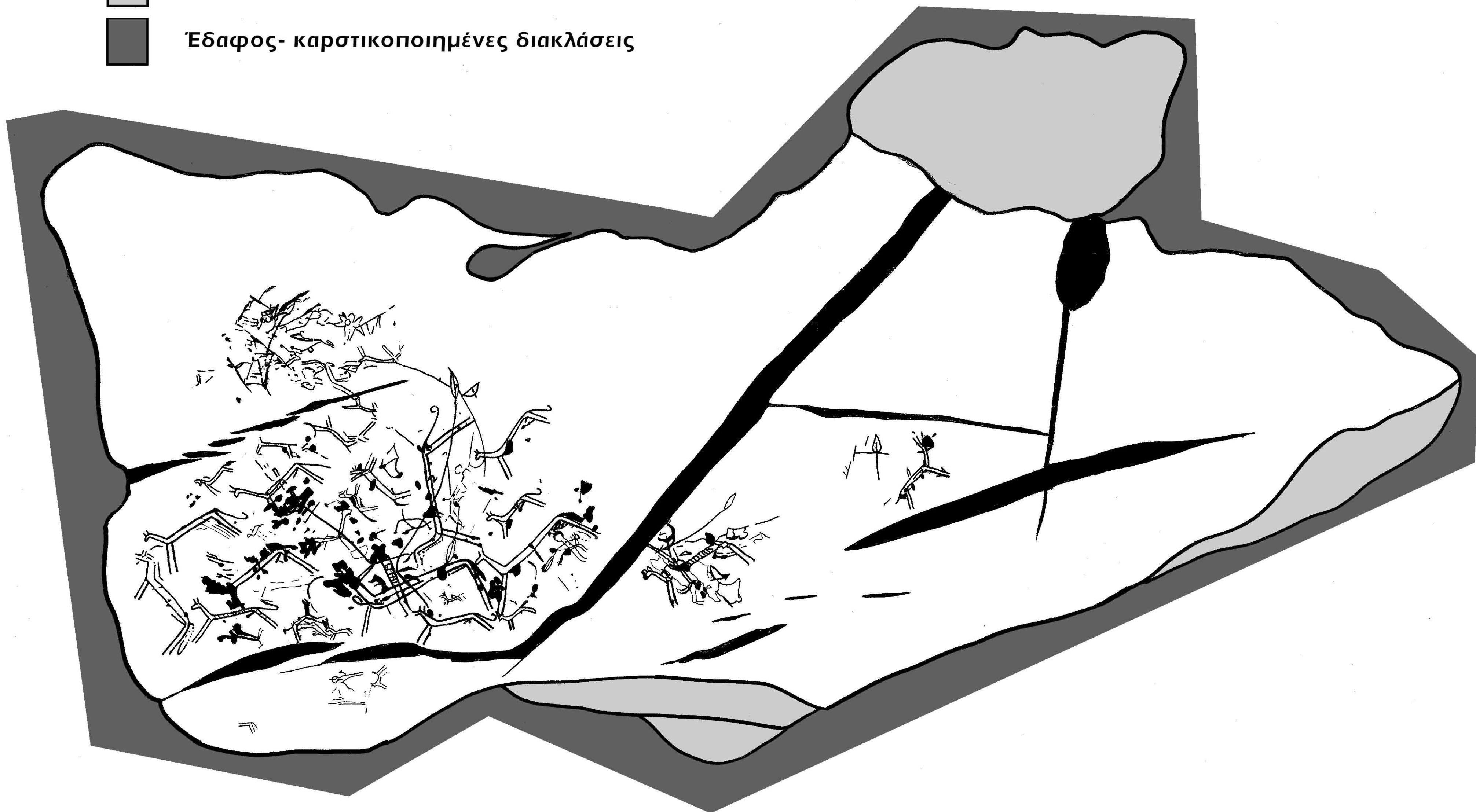
**ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ**
(Β.Δ. ΦΙΛΙΠΠΩΝ - ΜΑΝΑ, Δ7)
ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

- ΥΠΟΜΝΗΜΑ**
- Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα
 - Κατεστραμμένη επιφάνεια
 - Επιφάνεια βράχου σε ψηλότερο επίπεδο
 - Έδαφος-καρστικές τρύπες
 - Επίδεικτικές καταστροφές βραχογραφημάτων
 - Σε βάθος καταστροφές βραχογραφημάτων
 - Απροσδιάρστα όρια επιφανειών βράχων

- ΥΠΟΜΝΗΜΑ**
- Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα ακέραια και ημικατεστραμένα
- Κατεστραμένη επιφάνεια
- Έδαφος- καρστικοποιημένες διακλάσεις

0 5 10 cm

0 5 10 cm

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ

Α.ΦΙΛΙΠΠΩΝ - Β. ΠΡΟΦ. ΗΛΙΑ

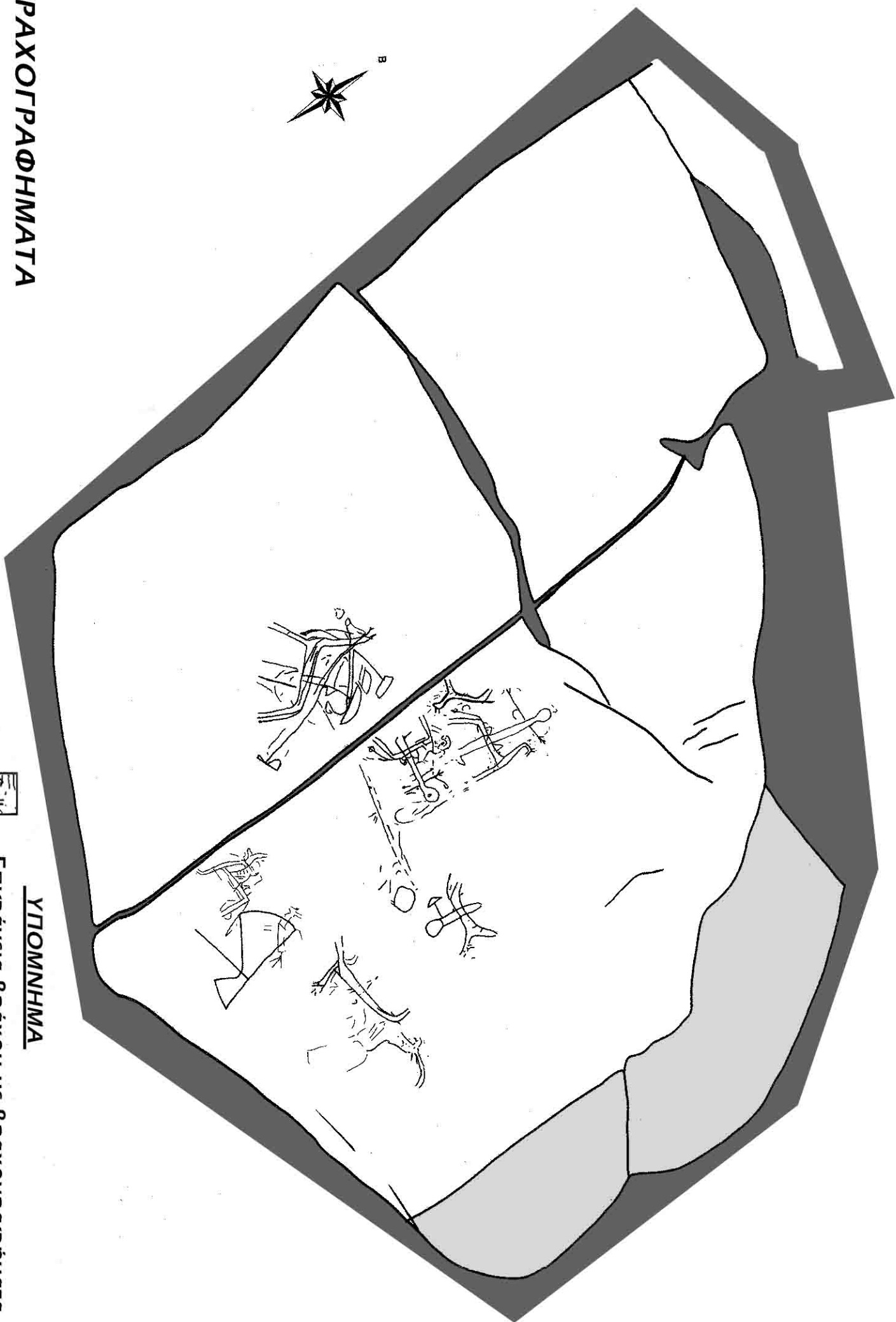
(Φίλιπποι 8)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ

(ΦΙΛΙΠΠΟΙ - В.Д. ПРОФ. НАИД, Δ9)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

0 5 10 cm

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα

Κατεστραμμένη επιφάνεια

Έδαφος - καρστικές τρύπες

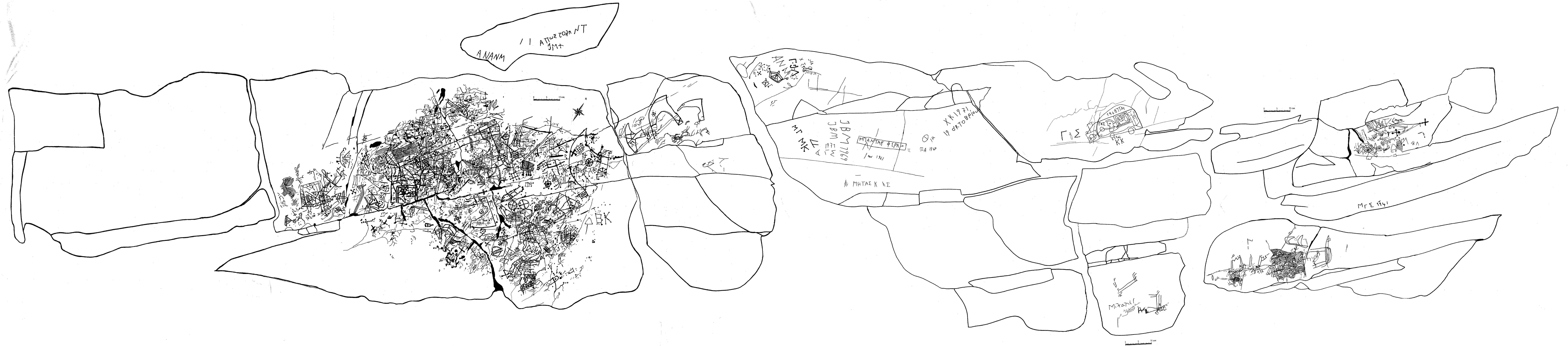
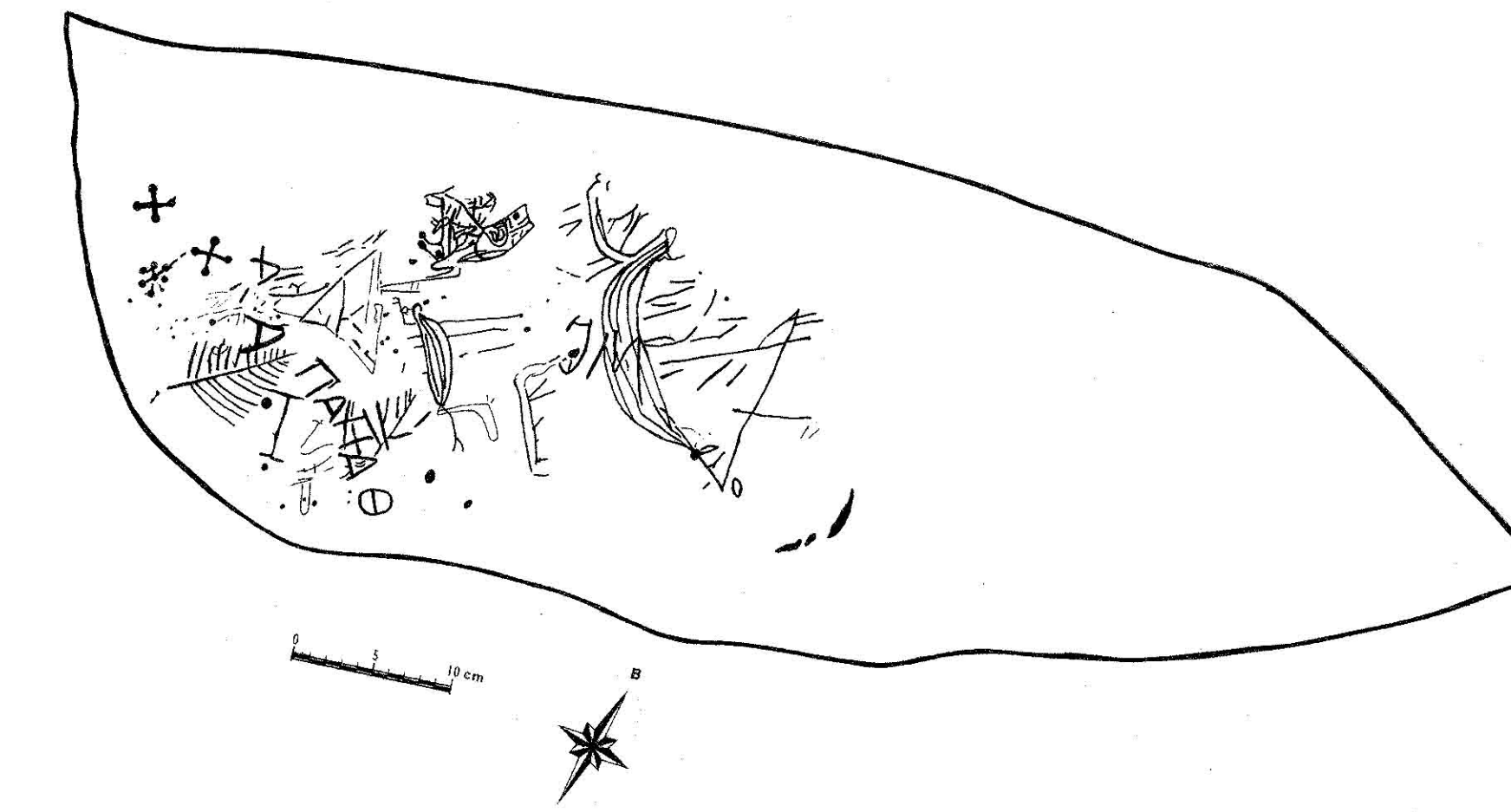

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

N. ΚΑΒΑΛΑΣ

ΔΥΤΙΚΑ ΦΩΛΙΑΣ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ

Δυτικά ΦΩΛΙΑΣ (2 καράβια)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

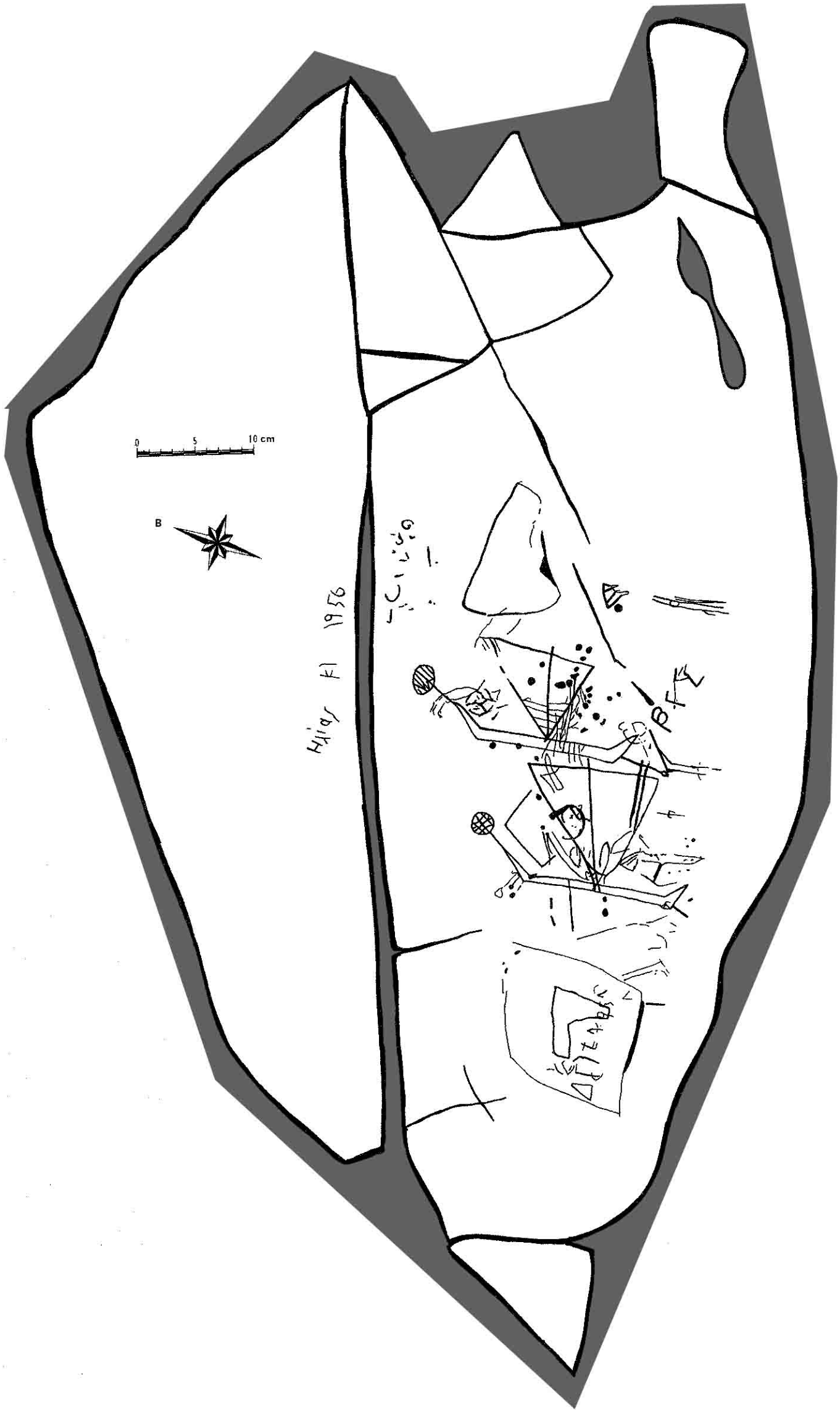
ΥΠΟΜΝΗΜΑ

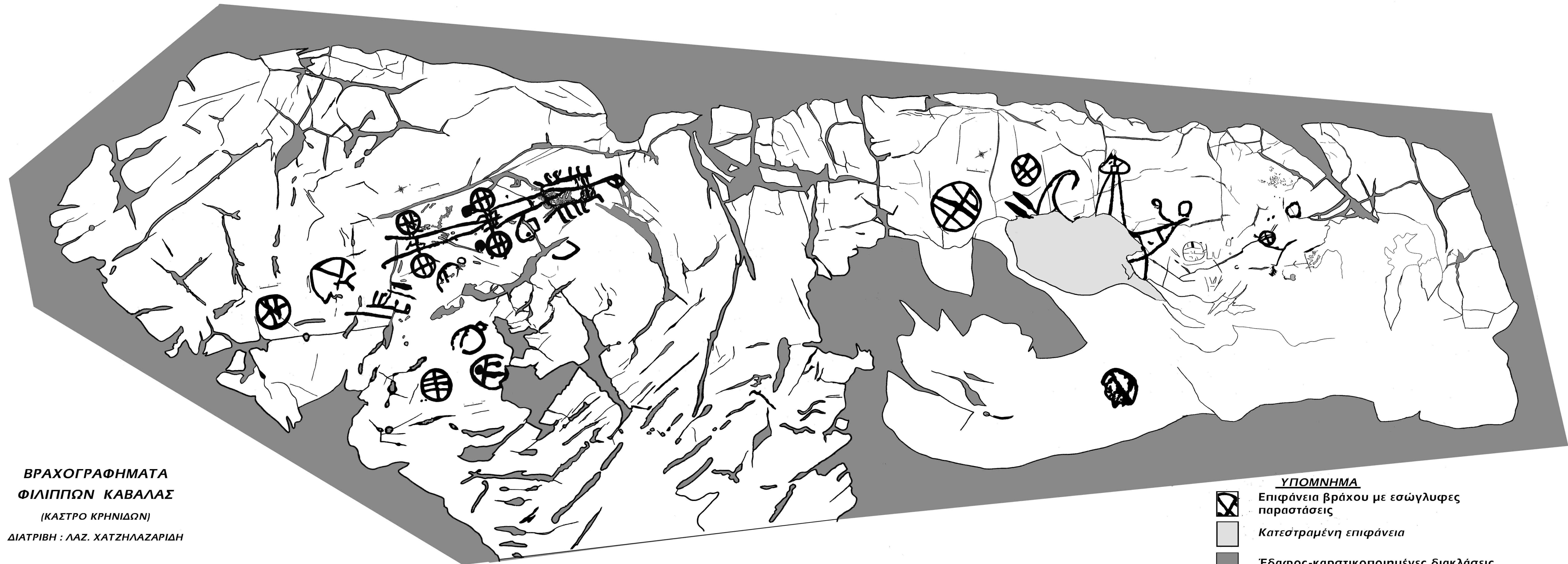

Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα

Έδαφος ή άλλες γειτονικές επιφάνειες

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ
(ΚΑΣΤΡΟ ΚΡΗΝΙΔΩΝ)
ΔΙΑΤΡΙΒΗ : ΛΑΖ. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

- ΥΠΟΜΝΗΜΑ
- Επιφάνεια βράχου με εσώγλυφες παραστάσεις
 - Κατεστραμένη επιφάνεια
 - Έδαφος-καρστικοποιημένες διακλάσεις

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ

Β.Α. ΚΡΥΟΝΕΡΙΟΥ

(Κρυονέρι 1) (πτην.)

(ΔΗΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ

Β.Α. ΚΡΥΟΝΕΡΙΟΥ

(Κρυονέρι 2)

(ΔΗΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

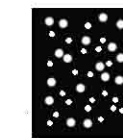
Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα

Κατεστραμένη επιφάνεια

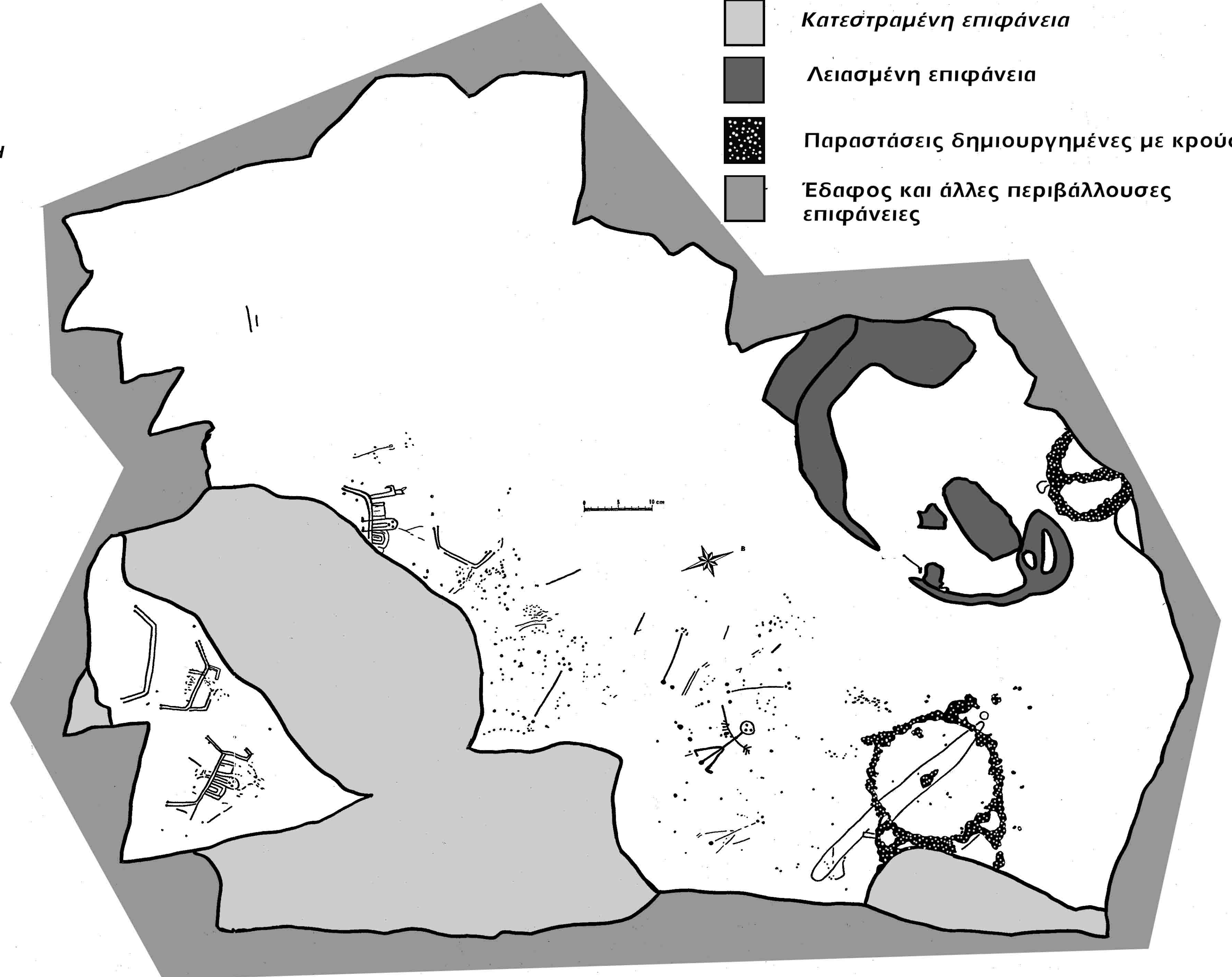
Λειασμένη επιφάνεια

Παραστάσεις δημιουργημένες με κρούση

Έδαφος και άλλες περιβάλλουσες επιφάνειες

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ

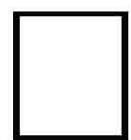
Δυτικά ΚΡΥΟΝΕΡΙΟΥ

Κρυονέρι 3 - Φίλιπποι

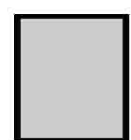
ΔΗΜΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

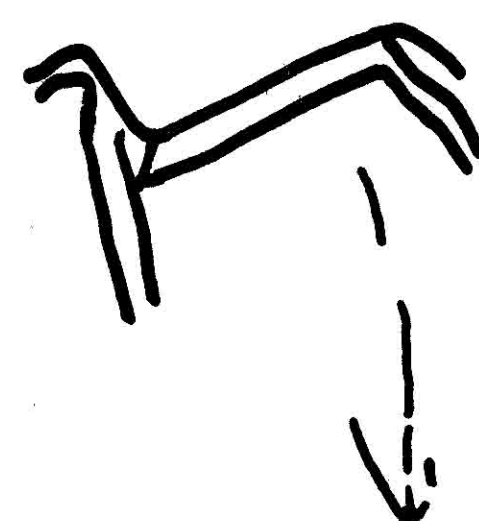
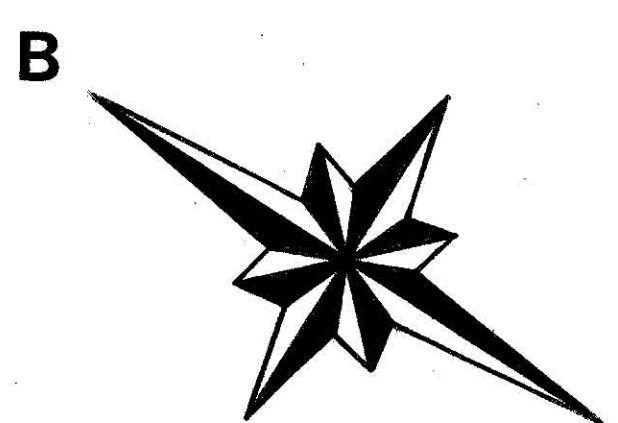
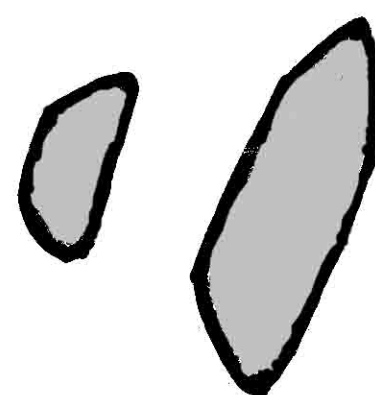
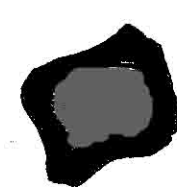
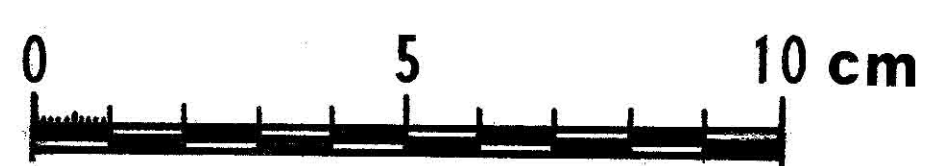
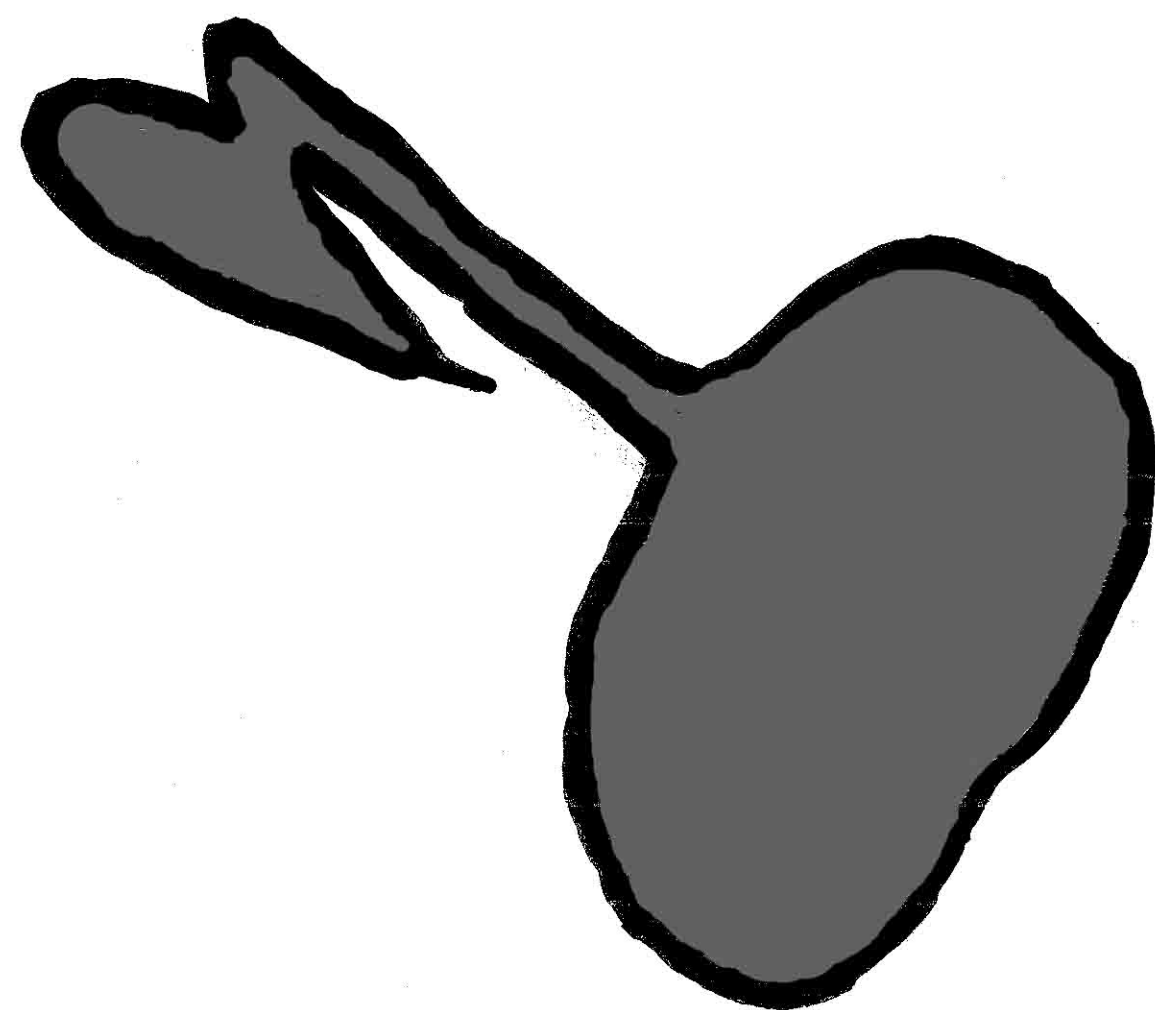
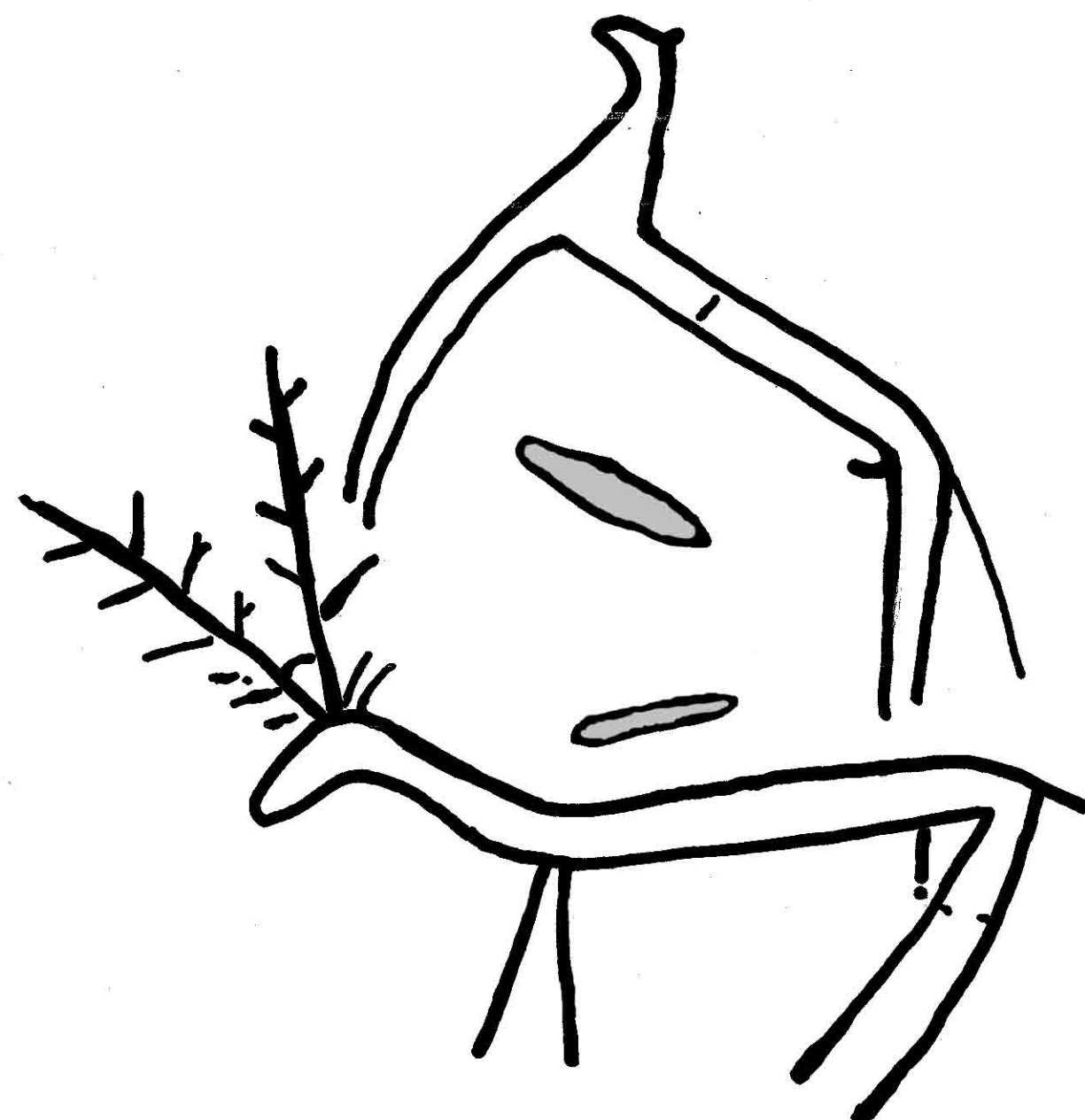
Ενιαία επιφάνεια βραχογραφημάτων

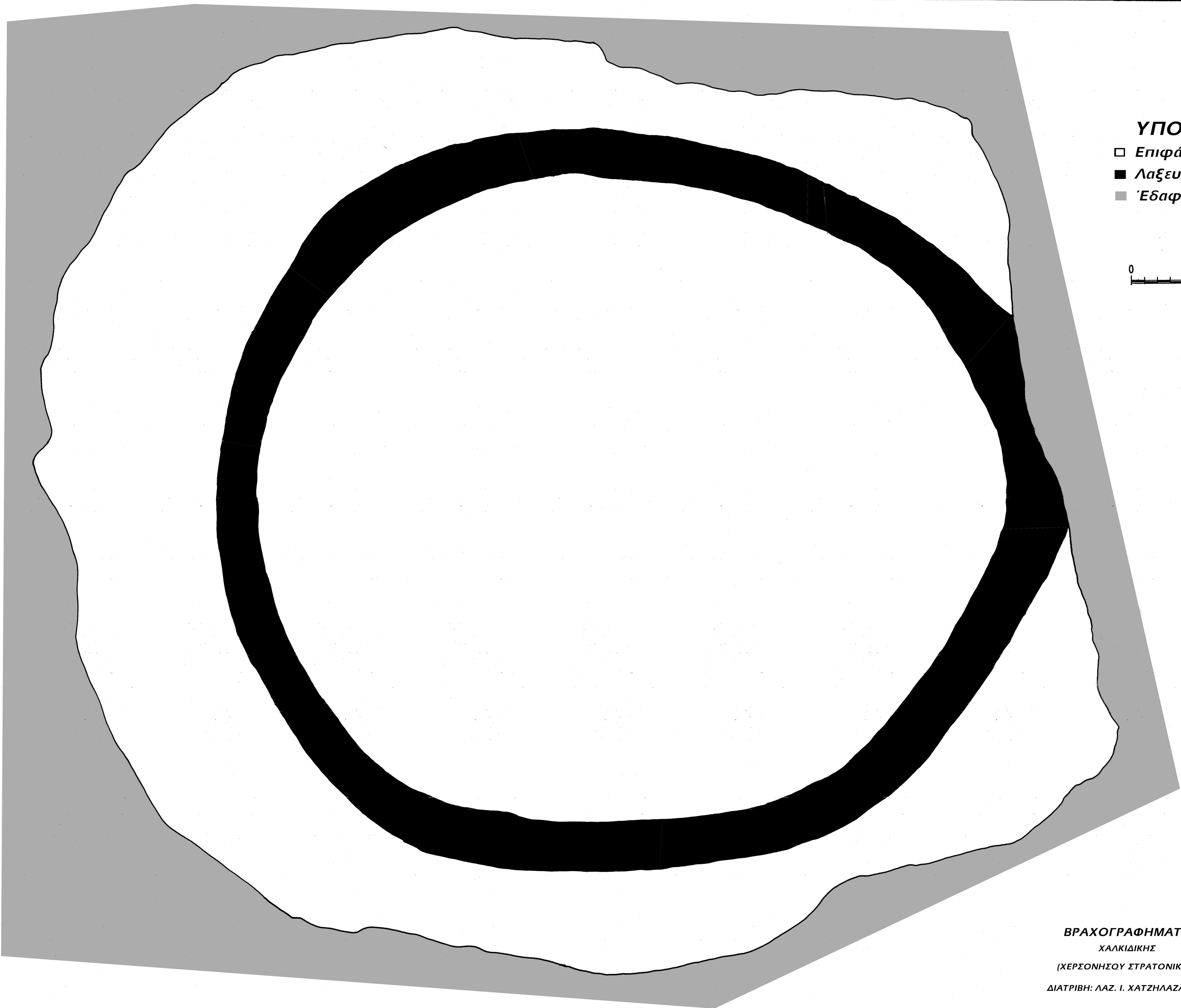

Λαξευμένες θέσεις επιφάνειας

Διακλάσεις-καρστικές τρύπες

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- Επιφάνεια βράχου
- Λαξευμένη επιφάνεια
- Έδαφος

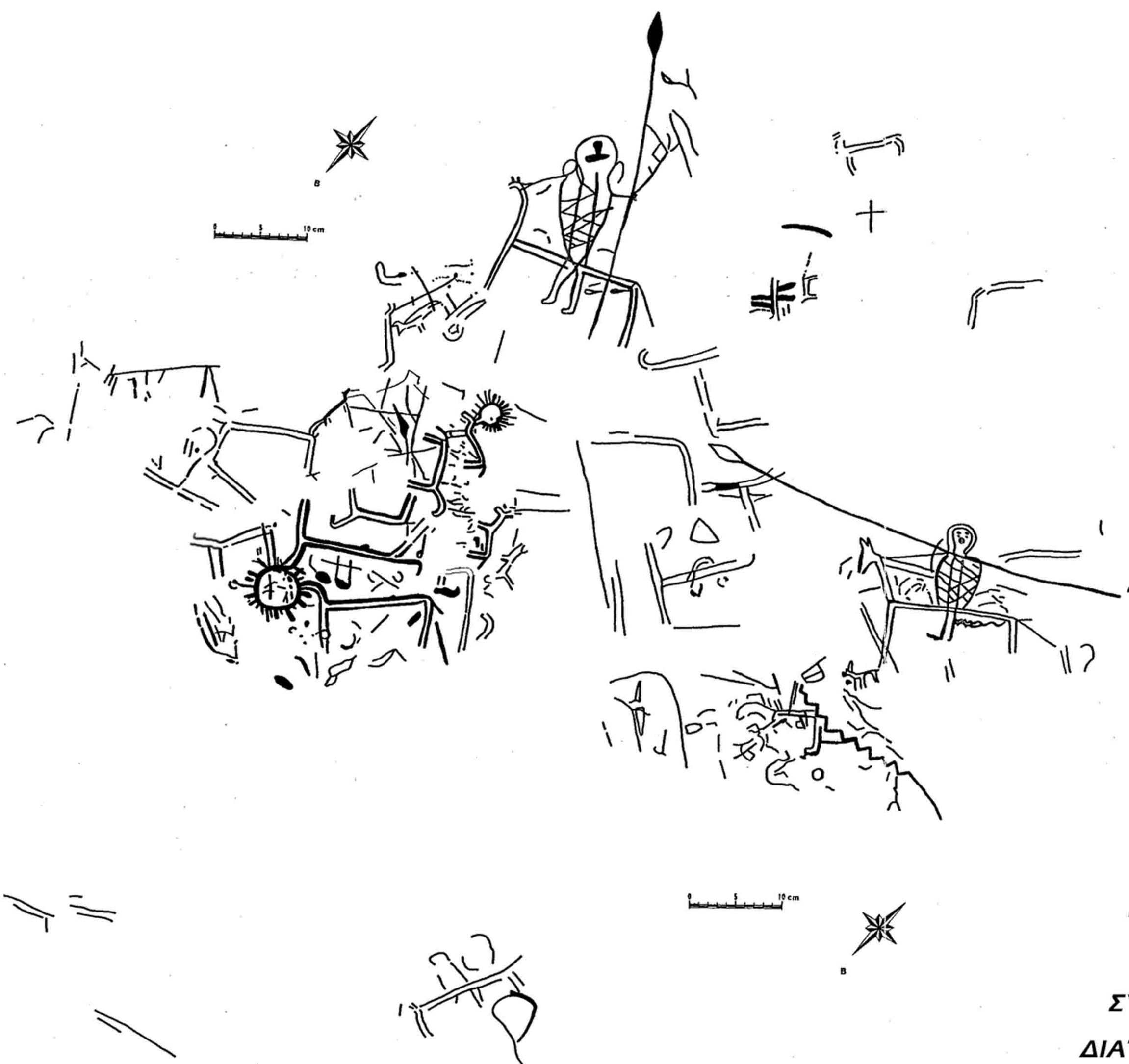
0 5 10 cm

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

(ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΣΤΡΑΤΟΝΙΚΗΣ)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

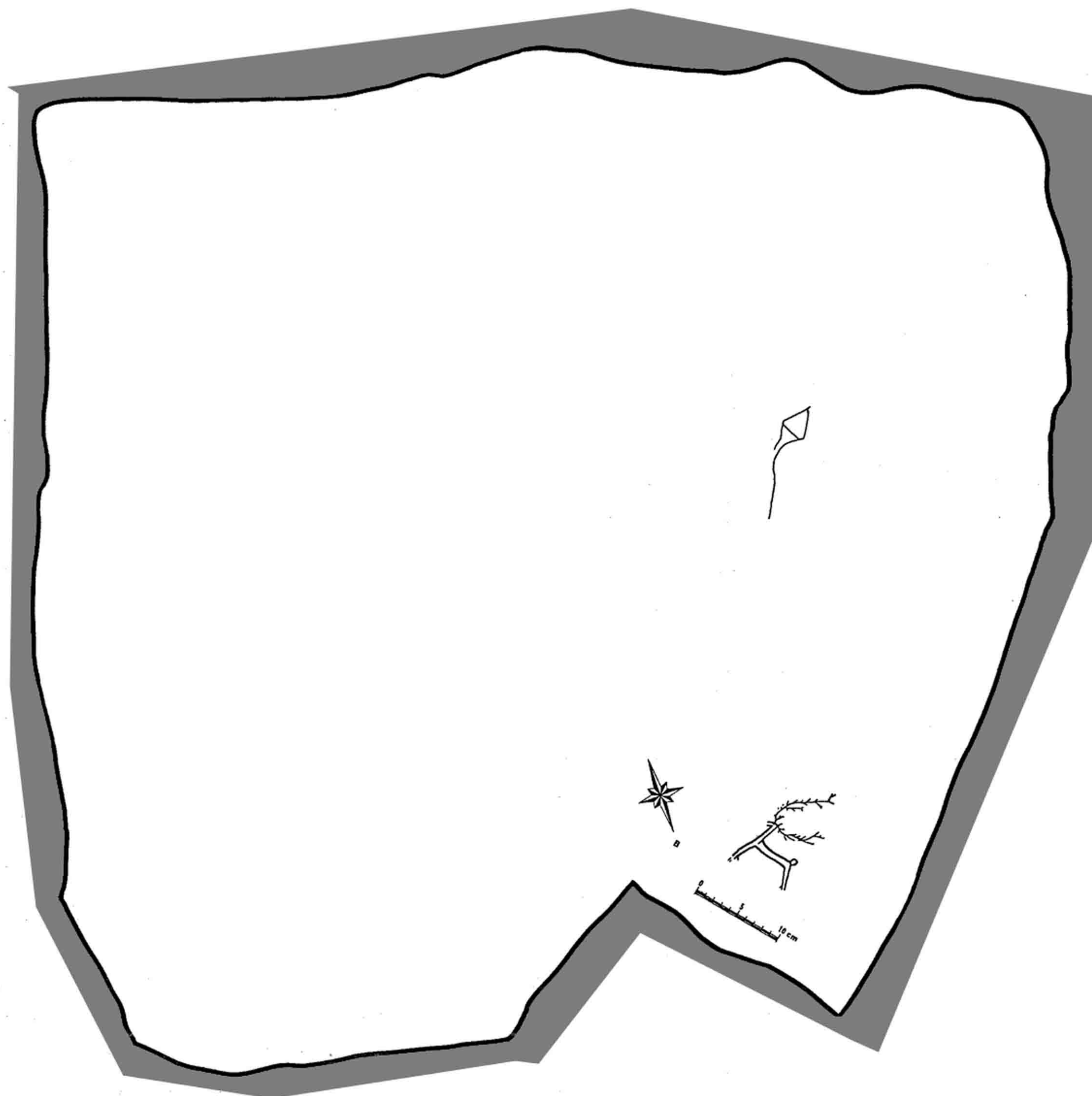
Ανατολικής ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΣΥΜΒΟΛΗΣ (φαράγγι. ΑΓΓΙΤΗ)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

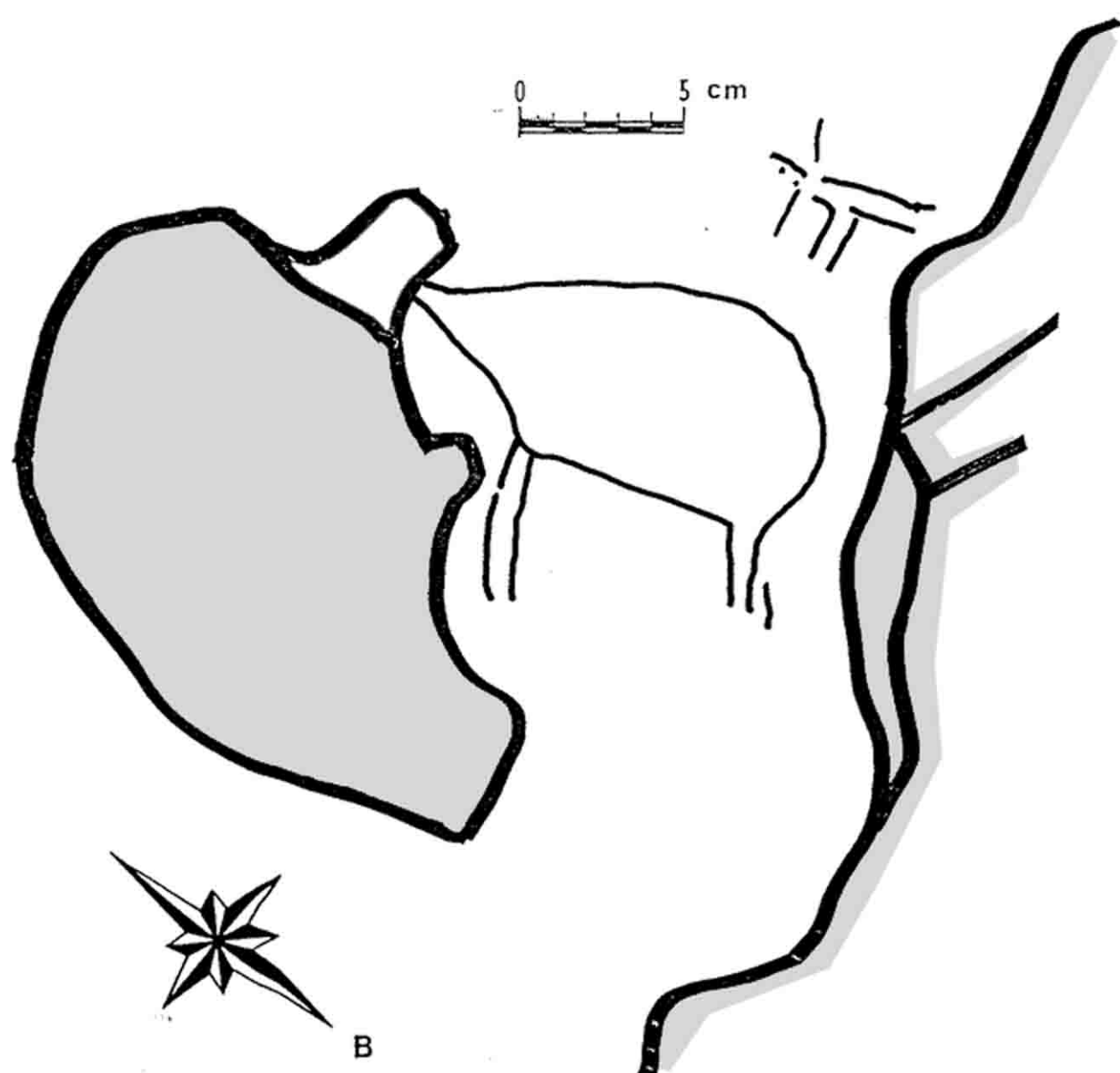

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ
Π.ΧΟΡΤΟΚΟΠΙΟΥ (Ν.Α. ΠΑΓΓΑΙΟΥ)
Επιφάνεια 1
ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ
Π.ΧΟΡΤΟΚΟΠΙΟΥ (Ν.Α. ΠΑΓΓΑΙΟΥ)
Επιφάνεια 2
ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ
Π.ΧΟΡΤΟΚΟΠΙΟΥ (Ν.Α. ΠΑΓΓΑΙΟΥ)
Επιφάνεια: Π. Χορτοκόπι 3
ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

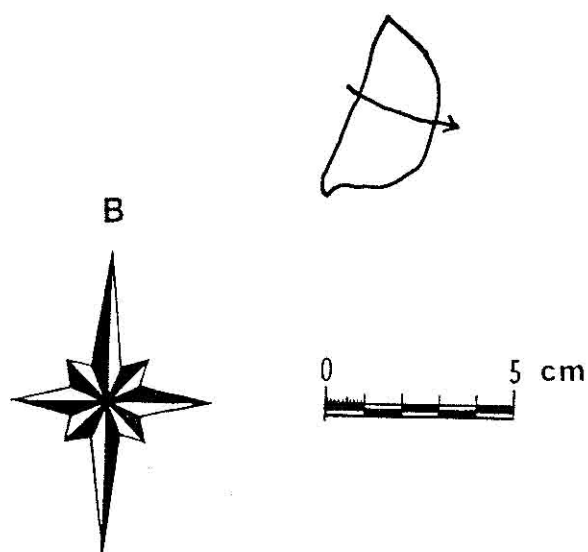

Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα

Κατεστραμένη επιφάνεια

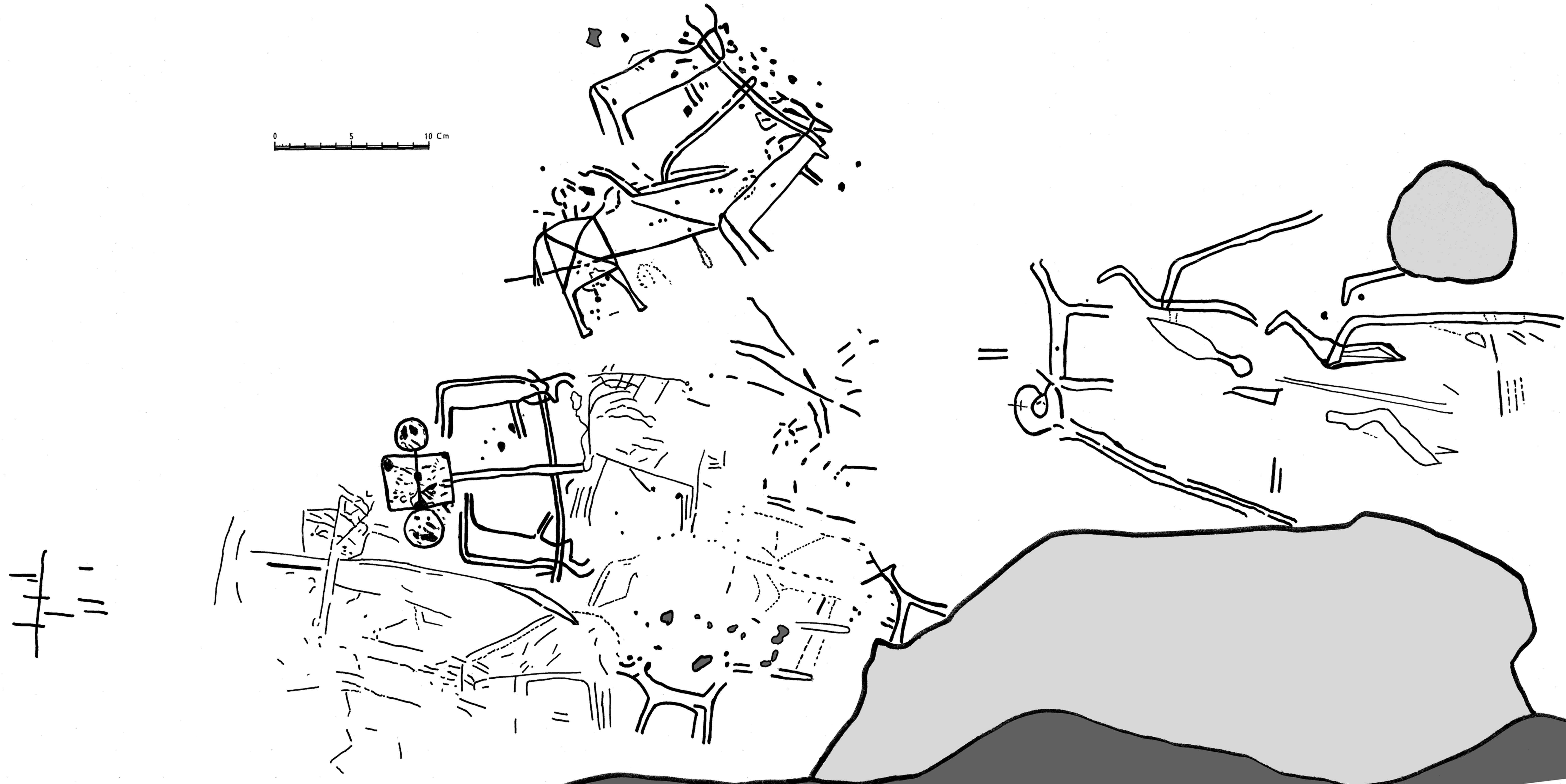
ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ
Π.ΧΟΡΤΟΚΟΠΙΟΥ (Ν.Α. ΠΑΓΓΑΙΟΥ)
Επιφάνεια 4
ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

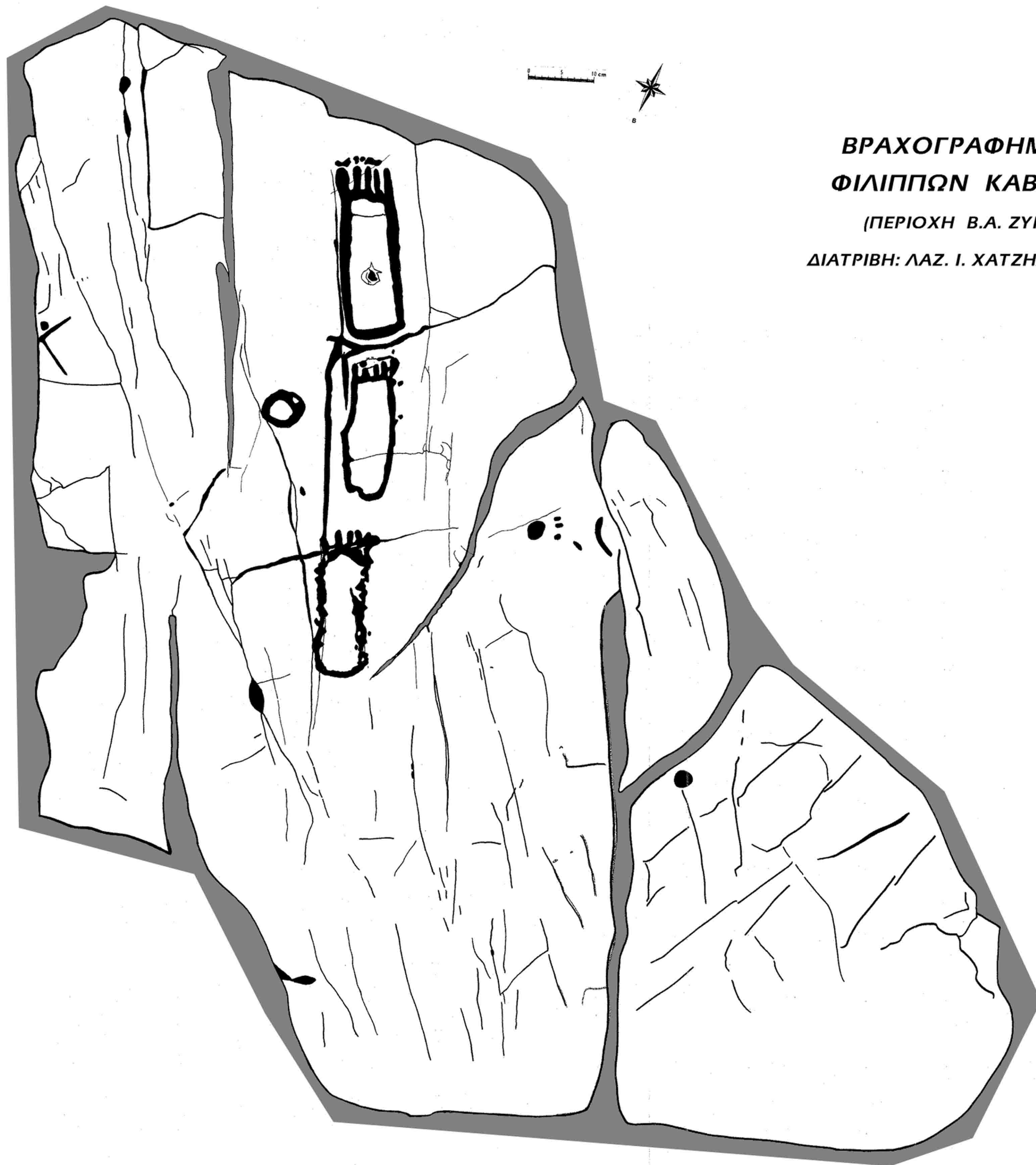

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ Ν. ΚΑΒΑΛΑΣ
Π.ΧΟΡΤΟΚΟΠΙΟΥ (Ν.Α. ΠΑΓΓΑΙΟΥ)
Επιφάνεια 5
ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ

- ΥΠΟΜΝΗΜΑ
- Επιφάνεια βράχου με βραχογραφήματα
 - Σε βάθος καταστροφές βραχογραφημάτων
 - Κατεστραμμένη επιφάνεια
 - Έδαφος-καρστικές τρύπες

0 5 10 Cm

**ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ
ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ**

(ΠΕΡΙΟΧΗ Β.Α. ΖΥΓΟΥ)

ΔΙΑΤΡΙΒΗ: ΛΑΖ. Ι. ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΙΔΗ